

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 2(16) 2020

Видавництво Політія
Київ – 2020

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2020. Випуск 2(16) 2020. 312 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

***Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus international (Варшава, Польща)***

18 грудня 2018 року.

***Статті журналу порівнюються до публікацій
у зарубіжних фахових виданнях.***

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Академії політичних наук України
(протокол № 17 від 13 грудня 2020 року)*

Журнал видається за сприяння **Юрія Павловича Бишовця**

Свідоцтво про державну реєстрацію
наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 24370 – 14210 ПР від 13 березня 2020 року
видано Міністерством юстиції України

ISSN 2518 – 7546

© Редакційна колегія, 2020
© Академія політичних наук України, 2020
© Автори статей, 2020

ISSN 2518 – 7546

Редакційну колегію наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Академії політичних наук України,
протокол № 8 від 15 вересня 2017 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.
Смолянюк Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.
Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Мироненко Петро Володимирович – головний редактор, доктор політичних наук.
Горбатенко Володимир Павлович – заступник головного редактора, доктор політичних наук, професор.
Мудрієвська Ірина Ігорівна – відповідальний редактор, кандидат історичних наук.
Андрущенко Віктор Петрович – доктор філософських наук, професор.
Думенко Сергій Петрович – доктор богословських наук, професор.
Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор.
Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, професор.
Кресіна Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор.
Малиновський Валентин Ярославич – доктор політичних наук, професор.
Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.
Михальченко Микола Іванович – доктор філософських наук, професор.
Смешко Ігор Петрович – доктор технічних наук, професор.
Смолянюк Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.
Стойко Олена Михайлівна – доктор політичних наук.
Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.
Шкляр Леонід Євдокимович – доктор політичних наук, професор.
Шуба Олексій Васильович – доктор політичних наук, професор.

AKADEMIIA POLITYCHNYKH NAUK UKRAINY

**SUSPILNO-POLITYCHNI
PROTSESY**

Naukove vydannia

Vypusk 2(16) 2020

Kyiv – 2020
Vydavnytstvo Politiia

Suspilno-politychni protsesy. Naukove vydannia Akademii politychnykh nauk Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Politiia, 2020. Vypusk 2(16)-2020. 312 s.

U vydanni vmishcheno pratsi vchenykh, yaki vysvitliuiut fundamentalni ta prykladni naukovi doslidzhennia problem politychnoi nauky u konteksti analizu i prohnozu suspilno-politychnykh protsesiv.

*Zhurnal vklucheno do mizhnarodnoi naukometrychnoi bazy
Index Copernicus international (Varshava, Polshcha)*

18 hrudnia 2018 roku.

*Statti zhurnalu pryivnuiutsia do publikatsii
u zarubizhnykh fakhovykh vydanniakh.*

*Rekomendovano do druku
Vchenoiu radoiu Akademii politychnykh nauk Ukrainy
(protocol № 17 vid 13 hrudnia 2020 roku)*

Zhurnal vydayetsya za spryannya **Yuriya Pavlovycha Byshovcya**

Svidotstvo pro derzhavnu reiestratsiiu
naukovoho vydannia «Suspilno-politychni protsesy»
Seriia KB № 24370 – 14210IIP vid 13 bereznia 2020 roku
vydano Ministerstvom yustytsii Ukrainy

Redaktsiinu kolehiiu naukovooho vydannia
«Suspilno-politychni protsesy»
zatverdzheno rishenniam Vchenoi rady Akademii politychnykh nauk Ukrainy,
Protocol № 8 vid 15 veresnia 2017 roku.

RETSENZENTY:

Malkina Hanna Mykolaivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Tkachenko Vasyl Mykolaiovych – doktor istorychnykh nauk, profesor.

HOLOVNYI REDAKTOR

Myronenko Petro Volodymyrovych – doktor politychnykh nauk.

ZASTUPNYK HOLOVNOHO REDAKTORA

Horbatenko Volodymyr Pavlovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

VIDPOVIDALNYI REDAKTOR

Mudriievska Iryna Ihorivna – kandydat istorychnykh nauk.

REDAKTSIINA KOLEHIIA

Andrushchenko Viktor Petrovych – doktor filozofskykh nauk, profesor.
Dumenko Serhii Petrovych – doktor bohoslovskykh nauk, profesor.
Karmazina Mariia Stepanivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kochubey Larysa Oleksandrivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kresina Iryna Oleksiivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Malynovskyi Valentyn Yaroslavovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Malkina Hanna Mykolaivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Mykhalchenko Mykola Ivanovych – doktor filozofskykh nauk, profesor.
Smeshko Ihor Petrovych – doktor tekhnichnykh nauk, profesor.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Stoiko Olena Mykhailivna – doktor politychnykh nauk.
Tkachenko Vasyl Mykolaiovych – doktor istorychnykh nauk, profesor.
Shkliar Leonid Yevdokymovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Shuba Oleksii Vasylovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

ЗМІСТ

Розділ I. СЛОВО ЛАУРЕАТУ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ

Мельниченко В. Ю. Шевченків гімн українській ідентичності. . . .14

Розділ II. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Мироненко В. П. Політико-правові аспекти створення парламентських коаліцій.26

Ткаченко О. А. Індекс популіста.59

Резнік А. С. Генетичні детермінанти деградації націй в умовах глобалізації.78

Розділ III. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Ткаченко В. М. Імперський міраж: проблеми посткомуністичного транзиту Росії.98

Держалюк О. М. Реалізація державної антикорупційної політики в Україні та країнах Східної Європи.149

Горбатенко В. П. Мовна політика України: визначальні проблеми та основні завдання.173

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Держалюк М. С. Угорська трагедія. До 100-річчя підписання Тріанонського мирного договору.192

Шморгун О. О. Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку XXI століття.219

Ткаченко В. М., Якуба В. В. «Український фронт» Путіна. . . .275

**Розділ V.
РЕЦЕНЗІЇ**

Горбатенко В. П. Влада і опозиція в нових демократіях. Рецензія на монографію Василя Бусленка «Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи». Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. 320 с.300

Мироненко П. В. Інформаційна війна і національна безпека. Рецензія на монографію Богдана Калініченка «Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії». Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2020. 350 с.303

Постол О. Є. Належна узгодженість політичних рішень і правових актів – запорука ефективного розвитку країни.305

CONTENT

Chapter I. THE WORD TO THE LAUREATE OF SHEVCHENKO NATIONAL PRIZE

V. Melnychenko Shevchenko's Anthem to Ukrainian Identity.14

Chapter II. THEORY OF POLITICAL SCIENCE

V. Myronenko Political and Legal Aspects of the Creation
of Parliamentary Coalitions.26

O. Tkachenko Populist's Index.59

A. Reznik Genetic Determinants of Degradation of Nations
in the Context of Globalization.78

Chapter III. INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

V. Tkachenko Imperial Mirage: Problems of Russia's
Post-Communist Transit.98

O. Derzhaliuk Implementation of the State Anti-Corruption Policy
in Ukraine and Eastern European Countries.149

V. Horbatenko Language Policy of Ukraine: Defining Problems
and Main Tasks.173

Chapter IV. POLITICAL CONFLICTOLOGY AND NATIONAL SECURITY

M. Derzhaliuk The Hungarian Tragedy. To the 100th Anniversary
of the Treaty of Trianon.192

O. Shmorgun The Collapse of the Traditional
Party System in France and the Political Confrontation
at the Beginning of the 21st century.219

Tkachenko V.M., Yakuba V.V. "Ukrainian Front" Putina.275

**Chapter V.
REVIEWS**

V. Horbatenko Power and Opposition in New Democracies. Review of Vasyl Buslenko's Monograph "Relations between the Government and the Opposition in the Visegrad Group". Vinnytsia: LLC "Nilan-LTD", 2020. 320 p.300

P. Myronenko Information War and National Security. Review of Bohdan Kalinichenko's Monograph "Information War: Escalation Factors and Countermeasures". Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu., 2020. 350 p.303

O. E. Postol Proper coherence of political decisions and legal acts – the key to effective development of the country.305

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, переставши бути народом, якому вже все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

*Петро Мироненко,
головний редактор*

НАУКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА
«ПРАВОВА ДЕМОКРАТІЯ»

Автор: Мироненко Петро Володимирович,
доктор політичних наук

Правова демократія (грец. – *νομική δημοκρατία*, англ. – *legal democracy*) – модель державно-суспільного устрою, згідно з якою:

1) Засади функціонування державності ґрунтуються на стійкій соціально-політичній згоді соціуму і влади, що передбачає правління більшості при забезпеченні прав меншості;

2) Право системно забезпечує регулювання взаємодії суб'єктів політики та рівність усіх членів суспільства перед законом (верховенство права).

Правова демократія, як форма співіснування соціуму і влади, мінімізує головну суперечність демократії між ідеєю повновладдя народу і неможливістю її всеосяжного втілення.

Переклад англійською мовою:

Legal democracy (greek – *νομική δημοκρατία*, ukrainian – *правова демократія*) – a model of a state and social system, according to which:

1) Principles of the functioning of statehood are based on the stable socio-political agreement between a society and a government that mean the rule of the majority while ensuring the rights of minorities.

2) Law systematically regulates interaction of political actors and equal responsibility of all members of a society before the law (rule of law).

Legal democracy is a form of coexistence of a society and a government and minimizes the main contradiction of democracy between the idea of sovereignty of the people and impossibility of its comprehensive implementation.

Розділ I. СЛОВО ЛАУРЕАТУ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ

Мельниченко Володимир Юхимович

доктор історичних наук, академік НАПН України,
лауреат Національної премії України
імені Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКІВ ГІМН УКРАЇНСЬКІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

«Кайдани порвіте»

У Словнику мови Тараса Шевченка немає лексеми «ідентичність». Як не було й у Словнику Шевченкового знайомого Володирича Даля. В науковому обігу термін з'явився через сто років після Шевченка. Проте вся поезія національного Кобзаря пронизана саме формуванням ідентичності українців, а Дружнєє посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні...» є фактично Гімном української ідентичності...

Це ж у ньому торжествуюче звучить геніальна поетична дефініція:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Вчитаємося і вслухаємося:
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви...

Нагадаю про причину Шевченкового десятирічного заслання словами з доповіді головного начальника III відділу власної його імператорської величності канцелярії О. Ф. Орлова, направленої Миколі I 28 травня 1847 р.:

«Шевченко, люблячи полум'яно свою батьківщину, Малоросію, в надрукованих ним книгах, із захопленням описував дух колишнього козацтва... натякав, що цей дух не вистигнув також і досі у малоросіянах; описував розпорядження імператора Петра I і наступників його у вигляді пригноблення та придушення прав народних...»

Характерно, що в день, коли Шевченкові було оголошено царську конфірмацію, тобто 30 травня 1847 р., той же О. Ф. Орлов надіслав київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову розпорядження не лише про заборону й вилучення творів Тараса Шевченка, а й про нагляд за тим, «чи не живляться уродженці Малоросії... думками про колишню вольницю, гетьманщину і право на окреме існування...»

Через чотири роки у «Довідці про рядового Шевченка» III відділ знову наголошував: «Вірші Шевченка були тим шкідливішими, що він серед друзів своїх зажив слави відомого письменника, і в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство колишніх часів і про можливість Україні існувати у вигляді окремої держави».

Вчитаемося ще раз у ці тривожно-прозорливі рядки поліцейських констатацій. Вони волали про те, що, люблячи полум'яно свою Батьківщину, Шевченко пророчив існування окремої держави – України.

Таким чином, працівникам III відділу не відмовиш в аналітичних і прогностичних здібностях, а також особливо гострому жандармському нюхові на головну небезпеку для Російської імперії, що неминуче впливала з Шевченкових поезій – незалежність України.

Звідси й така жорстока покара. У віці Ісуса Христа... Пам'ятаєте, як яскраво писав Андрій Малишко?

Колись царі йому бажали долі –

Труїли душу трутою неволі,

Лишень живим не встигли розп'ясти!

Наприкінці заслання в червні 1857 р. Шевченко зізнався в Щоденнику сам собі і нам усім: «Мені здається, що я точно той же, яким був і десять років тому. Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася. Чи добре це? Добре». Не змінилися, тобто не втратили пильності, й Шевченкові наглядачі, про що свідчать слідчі й наглядові справи, заведені у 1857–1859 рр., і опубліковані нещодавно. Вони включають і знайдену мною в Центральному історичному архіві Москви «Справу Канцелярії московського військового генерал-губернатора по секретній частині про рядового

Оренбурзького батальйону Шевченка» (16 вересня 1857 р. – 18 квітня 1858 р.). В уміщених у ній документах незмінно повторюється вимога про те, щоб «він не направляв на зло свій талант». Яка підступна зворушливість щодо вже давно визнаного властью імущими таланту «політичного засланця» Шевченка...

Втім є і цікавий приклад інтелігентного нагляду за творчістю Шевченка, а саме: толерантно-вичерпний висновок цензора Олександра Тройницького (січень 1859 р.) про можливість дозволу на друге видання «Кобзаря» і «Гайдамаків» за виключенням вірша «Думи мої, думи мої» (1840): «Цю пісню я вважав би за краще вилучити взагалі... загальна її думка ворожа злиттю Малоросії з Великоросією. Вилучення цієї пісні... відсторонить важку думку, що він зараховує й Росію до числа колишніх ворогів України».

Гай-гай, якби ми в уже незалежній Україні по справжньому прислухалися щодо ворогів України не лише до національного Пророка, а й до його недурних наглядців і цензорів! Тоді в українських стосунках із Росією в післярадянський період було б якісно більше Шевченкової духовної сили та історичної прозорливості, здорового глузду й безкомпромісної віри, державницької мудрості й політичної рішучості.

Тарас Шевченко навчив українців, що закуті люди не перемагають і не створюють єдину націю. Серед його заповітів найперший – «кайдани порвіте».

Які кайдани заповідав порвати національний Пророк? Багато хто визнає це питання риторичним. Адже, мовляв, усе давно і всім відомо! І все-таки, все-таки... Певно, що йшлося про кайдани царизму і кріпосництва, соціально-класового поневолення. Безперечно! Втім, якраз все це й пов'язано з Москвою. Поглянемо на «Заповіт», опираючись на підкази, які сам Тарас Григорович залишив. У поемі «Кавказ» названо тих, які навчали «Кайдани кувати, / Як і носить!..» За десять днів до «Заповіту» Тарас Шевченко в посланні «І мертвим, і живим...» абсолютно конкретно вказав, від кого його землякам історично передані кайдани:

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

В поемі «Чернець» (1847), переписаній Тарасом Григоровичем у Москві зі значними переробками в березні 1858 р. з «Малої книжки» до «Більшої книжки», все це зосереджено в одному рядку: «Кайдани брязкають... Москва...»

Отже, йшлося про московські кайдани!

Завжди дуже добре пам'ятав про це М. С. Грушевський. А точніше – беріг у своєму національному генотипі. Це його слова – «генетичне преємство...»

Сто років тому в історично нових умовах Михайло Грушевський сформулював імператив Нової України, який відкривав їй шлях до національної ідентичності: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим... се наша орієнтація на Московщину, на Росію...» Він різко заявив, що вважає визволення від «песього обов'язку» перед Москвою надзвичайно важливим і цінним. Але насправді тоді цього не сталося... Втім, відбулася теоретизація поетового Слова, а вогненність його Заповіту і в радянські часи палила душу великих українців.

Досить нагадати пронизливі рядки незабутнього Василя Стуса, який у другій половині ХХ століття по-шевченківськи сильно й переконливо заявив про ключове завдання самоідентифікації України – розірвання московських кайданів:

Боже, не літості – лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретьязі ці рознести.

У наші дні найжорсткіше нагадує про Москву національний класик Дмитро Павличко, який ще у 2012 р. писав у вірші «Я вбитий був під Крутами...»

Я, кулею московською
Пробитий на проліт,
Встаю, щоб знов послухати
Шевченків Заповіт.

Національна ідентичність як фактор національної безпеки

В моє завдання не входить занурення в історіографію проблеми, тому згадаю лише видатного вченого-шевченкознавця, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, глибоко шанованого мною Івана Дзюбу, який на початку ХХІ століття видав книгу «Україна у пошуках нової ідентичності», складену зі статей, виступів, інтерв'ю, памфлетів, створених протягом більш як 40 попередніх років. Академік описав оптимальний для початку нинішнього століття варіант розвитку двох рівнів національної ідентичності – української етнічної ідентичності та ідентичності України як держави:

«Це – культивування ідентитету політичного громадянства як широкої рамки для різних етнічних і культурних ідентичностей.

Тобто, утворення модерної української політичної нації навколо етнокультурної домінанти корінного етносу. Обличчя цієї української політичної нації визначалося б творчою енергією як українського народу, так і представників усіх інших національностей, при взаємодії та взаємовпливі всіх чинників. Тобто, це має бути держава українського народу, в якій належне місце забезпечуватиметься представникам усіх національностей та всім етнічним групам. Усім їм має бути законодавчо забезпечене право на різні форми суспільно-культурної самоорганізації та вільний розвиток рідної мови й культури...

Отже, створення широкої і гнучкої соціокультурної структури з енергетично потужним потенціалом в образі української національної культури є, на мій погляд, головною проблемою пошуку нової ідентичності України».

Гостра небезпека для національної ідентичності, пов'язана з Росією, затребувала наукового аналізу й переосмислення проблеми в якісно новій історичній ситуації. На мою думку, в цій царині проривним стало фундаментальне чотиритомне видання доктора історичних наук, професора, академіка Василя Ткаченка. З ученим усвідомлюємо-висновуємо, що Росія – це постійний ментальний виклик Україні, на який необхідно безперервно знаходити адекватну відповідь, формуючи українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки.

Автор особливо чітко й виразно пише про новий період набуття національної ідентичності – консолідації суспільства навколо справді наукового «проекту майбутнього»: «Коли хочемо рухатися вперед, то в основі такого проекту мало б стати осмислення викликів сучасного глобалізованого світу, визнання рівня наявних ресурсів та ступеню нашої готовності відповісти на ці виклики». Доктор політичних наук, академік Петро Мироненко, оцінюючи стратегічні висновки Василя Ткаченка, напрочуд точно зазначив: «Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування».

Нагадаю, що найзастрашливіша Шевченкова засторога – «Погибнеш, згинеш, Україно, / Не стане знаку на землі...» – по суті пов'язана з небезпекою втрати національної ідентичності в умовах московського домінування. Новітня історія України переконливо показала, що не можна забувати, тим більше, ігнорувати заповіді

й застороги національного Пророка. В історичному потоці невідкладного людству часу кожна нація зінтегрувала духовні цінності, що дозволяють зберегти її генотип. Український генетичний код – у Шевченковій творчості. Зміна коду загрожує існуванню України.

Драматизм нинішньої ситуації ще й у тому, що проблема, яку розглядаємо, фактично стала розмінною картою в сучасних політичних ігрищах з телеекранною участю незліченних політологів, політтехнологів, експертів, аналітиків, консультантів, радників, коментаторів, чимало з яких, сказати б, диспергують, тобто, буквально подрібнюють механічним способом, пережовують, залежно від політичної позиції, тверді, науково незаперечні, але незручні факти в дрібні, малоспроможні фактики чи й узагалі розчиняють їх, зливаючи в небуття. З іншого боку, щоденний фактизм, сиріч, абсолютизація чистих фактів без їх аналізу й узагальнення, став бичем публічного наукового тлумачення сучасних проблем.

А тут, добивши слово до сколотин,
всяк хоче правду виказати свою.
(Ліна Костенко)

Йдеться не про заперечення присутності в ефірі перелічених спеціалістів, серед них є і серйозні фахівці, а про те, що всі вони, без винятку, позиціонують себе інтелектуалами та часто-густо не є ними. Воістину, надто багато говорять саме ті, кому нічого сказати, і чимало пересічних людей заплутуються в потоці бездумно-зайвих слів. «Бо марнота... в многості слів, але ти бійся Бога!» – підказує нам Книга Еклезіастова.

Значно меншу можливість маємо почути вчених, які вміють робити конкретну справу, і, якби ті, котрі цього не вміють, але вчать інших, зачерпнули дешицу наукових знань й інтелекту, тобто здатності думати, мислити, діяти, то це таки пішло б на користь їм, і людям, до яких звертаються. Не кажу вже про купу депутатів, інших можновладців – їм би таки корисно було познайомитися з науковою візією проблеми. Може тоді, говорячи словами Шевченка, «Розпадеться луда / На очах ваших неситих...» Утім, напевно...

Ми наслідуюмо гірші сенси кремлівсько-російської дійсності. Так трапилося, що в 90-х рр. минулого століття, коли жив у Москві, писав у тамтешній центральній пресі: «...Кремлівським пожильцям, які зосередили всі сили на особистому збагаченні та політичній боротьбі за утримання влади, ні до чого залучати... видатних людей і взагалі чесних учених до осмислення нинішнього стану і майбутнього країни». Хіба це не викликає гірких асоціацій з українською дійсністю?

Згадується англійський філософ Френсіс Бекон, який давним-давно зауважив, що науку зневажають лише невігласи, а мудреці користуються нею. Хочеться нарешті бачити владу в Україні мудрою, бо насправді без учених і мислителів неможливо завершити процес усталення і зміцнення національної ідентичності...

До речі, капітальне наукове видання вже згаданого Василя Ткаченка, представлене 2019 р. на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка, навіть не було номіноване ново-затвердженим Комітетом («Шевкомом», як його називали). Цей системний промах виявив убивчо низький рівень осмислення частиною нинішніх інтелектуалів проблеми національної ідентифікації в Україні...

«Запишемо все, що серце продиктує»

Міцно тримаючись своєї теми, наголошу, що вплив поетичних творів Тараса Шевченка на самосвідомість українців, особливо молодих, завжди перевершував авторитет наукових аргументів, отже, лише союз учених і освітян гарантує духовний успіх у роботі зі школярами та студентами.

Що й говорити, національна ідентичність не є природженою рисою, проте саме цей творчий союз здатен допомогти новим поколінням усвідомити конгеніальну Шевченкові поетичну максиму великої Ліни Костенко, що справедлива для всіх народів:

Народ не вибирають.

І сам ти – тільки брунька у нього на гіллі.

Для нього і живуть, за нього і вмирають,
ох, не тому, що він найкращий на землі!

У цьому контексті хочу голосно нагадати про Шевченків твір, практично не використаний у формуванні національної ідентичності молоді – Щоденник, який він вів у червні 1857 р. – травні 1858 р., а в липні 1858 р. подарував М. М. Лазаревському.

На вічному шляху нації до розуміння й осмислення Шевченка його Щоденник важить не менше, ніж «Кобзар», але, на превеликий жаль, знаємо й цінуємо ми поетів Щоденник значно менше. Найсильніше сказала про це понад вісім десятиліть тому Марієтта Шагінян – письменниця, літературознавець, авторка книги «Шевченко» (1941), захищеної 1944 р., як докторська дисертація: «У нас його недопустимо мало знають, між тим, “Щоденник” Шевченка – одна з найбільш величавих, монументальних книг світової літератури за своєю глибиною, правдивою і чистою людяністю».

Нинішній час особливо настійно вимагає подолати нарешті цю давню й прикру традицію-недоречність. Найперше серед юнацтва.

Для формування у сучасного молодого покоління нової генної матриці історичної пам'яті треба покласти Шевченків Щоденник у підвалини наукової історико-літературної бази, що становить фундамент опанування гуманітарних дисциплін у всіх закладах освіти.

Ключ до розуміння й осмислення поетового Щоденника дають досі вповні не розкодовані Шевченкові слова, зафіксовані ним на самому його початку – 13 червня 1857 року: «...Запишемо все бачене і чує і все, що серце продиктує». Це суголосно з поетовою максимом, сформульованою ще в Передмові до видання поеми «Гайдамаки» (1841): «Серце болить, а розказувать треба...» Більше того, розказувать треба навіть тоді, коли «серце порване, побите...». В історично важливому вірші «Чигрине, Чигрине...», написаному під час першого прибуття до Москви (19 лютого 1844 р.), Шевченко відкрився, задля чого плаче-прагне його серце в імперській Першопрестольній: «Нехай же серце плаче, просить / Святої правди на землі». Якось у Щоденнику він зізнався, що є почуття, «яким переповнено моє серце і яке я можу вилити лише сльозами при особистому моему побаченні...», проте насправді навіть такі сильні й задушевні поетові почуття навічно збережено дякуючи саме його записам. А ще вкрай важливо: Щоденник створено мужнім і нескореним українцем, який безстрашно став на прою з царизмом і в роки каторжного заслання, за його словами, «не зачерствив серце, що сприймає прекрасне». Шевченків Щоденник є воістину осердиченим і, читаючи його, ми чуємо стукіт чистого й зболеного Шевченкового серця, цей унікальний твір є вербальним зображенням його кардіограми.

Саме в Щоденнику засланець сформулював власне сприйняття української ідентичності – «вірність своїй прекрасній національності». Саме в Щоденнику Шевченко залишив упевнене, сильне й переконливе розуміння свого поетичного покликання – він усвідомлював його як Божественну настанову. То було Богопризначення! Як жоден інший твір, Щоденник особливо переконливо показує, що Шевченкові «Довелось запить / З московської чаші московську отруту!» за весь український народ.

Концептуально важливим є підхід до Щоденника, таїна й огрому якого значною мірою зумовлені тим, що він є водночас автобіографічним і мемуарним твором, як втечища його душі, дорогоцінного свідчення та підтвердження високої, справді європейської освіченості поета, його інтелектуальної величі, безпрецедентного вмістилища Шевченкових світоглядних одкровень про життя, мистецтво та Бога, а також побутових уявлень і суперечливих

людських оцінок, що вкупі розкривають ество національного Генія, незводиме до жодних кон'юнктурно-політичних схем і примітивно-пересічних тлумачень.

Якось Тарас Григорович особливо сповідально-тепло занотував, що Щоденник «став для мене необхідним, як стражденному лікар». Отже, і для нас він, очевидно, потрібний, і хай би щиросердне Шевченкове зізнання надихнуло кожного з українців обов'язково прочитати його Щоденник – день за днем, думка за думкою, речення за реченням, слово за словом... І тоді Шевченко стане ще ближчим і ріднішим, а взаєморозуміння з ним – особистішим і глибшим. Відчув на собі.

Шевченкові «Кобзар» і Щоденник є духовними скрипами нашої національної ідентичності. До речі, Великий Державний герб, який, як основоположний символ національної ідентичності, Україна нарешті має набути, на мій погляд, обов'язково повинен ввібрати в себе Шевченкову присутність, закарбовану в якійсь особливо виразній деталі...

«Се правда, вони не шевченки»

На початку ХХ століття, в березні 1909 р., Михайло Грушевський сказав проникливі слова, що звучать дуже сучасно. Взагалі їх мовлено на віки. Ліпше не скажеш:

«Перед лицем поета мусимо здати собі справу, чи живий в нас дух його? Чи не держимося ми тільки національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими ліпшими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами – сею основою українського життя, підставою нашого розвитку і надій? Чи палить нас та свята, повна пожертвування любов до України, якій дав вираз Шевченко в знаних словах...»

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Ці рядки написані поетом у вже згаданому віці Ісуса Христа на засланні в Орській фортеці. Шевченко ніби хотів завершити формулювання головної максими свого життя, піднести її до найвищої, незваної досі вершини духовного самозречення. Пам'ятаймо, що це написано поетом, «чий глибоко християнські переконання не підлягають ані найменшому сумніву» (О. Т. Гончар), написано віруючою людиною, для якої Бог уособлює правду, волю і славу на всім світі:

Не нам на прою з Тобою стати!

Не нам діла Твої судить!

Але, говорячи словами В. М. Чорновола, «любов до України сягала в Шевченка таких верховіть, коли задля її кращої долі можна було ставати на прою із самим Богом...»

У визначальних Шевченкових рядках самоназва «Україна» як символ ідентичності була навечно сакралізована й запеклася назавжди в українській свідомості, а поетова святоблива жертвовність стала ментальним критерієм вірності Україні.

От і тепер, перечитуючи Шевченкові осердні рядки, розуміємо, що йдеться не про те, чи знаємо ми про його святу жертвовну любов, або чи віримо в неї... Ні! Чи палить вона саме нас?! І найперше державних очільників! Уявіть собі всенародний референдум щодо них із цим питанням...

Грушевський любив цитувати напам'ять ці поетові рядки, а в статті «Пам'ятник Шевченку» (1908) написав, що Шевченко «всім життям, всею діяльністю своєю, всею творчістю своєю доказав неложність сих слів в устах своїх... . Цей момент є системотвірним й у нашому сприйнятті Шевченка. По суті, Михайло Сергійович сформулював у цитованій фразі головний урок, який Шевченко залишив для нації, а саме: свята, жертвовна любов до України буде неложною в устах українця лише тоді, коли справді доказана всім життям, всією діяльністю, всією творчістю.

Наша сучасна драма полягає в тому, що можновладці реально спрямовують свою любов насамперед на себе і насправді не здатні по-шевченківськи душу погубити за Україну. Згадуються слова Михайла Грушевського, написані з іншого приводу, але вбивчо точні: «Се правда, вони не шевченки».

То ж і маємо таку справу з олігархічними обрисами «національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем...» За цих умов при черговому перерозподілі влади українців рятує ментальний оптимізм: «Було всього, а буде ще всьогоше» (Ліна Костенко). Втім у серці та свідомості вкотре зрадженого народу накипає нещадний підсумок, який можна сформулювати Шевченковими словами: «Недоуми! Занапастили Божий рай!..»

Що ж до народу українського, скажу поетичними рядками Бориса Олійника з його «Молитви» до Господа:

Відпусти гріхи, Великий Боже,

Пройдами ошуканому люду,

Втретє відпусти – молю, – бо схоже,

Що вчетверте випадку не буде!

Водночас з'явилася велика надія на те, що живий Шевченків дух нарешті поселяється в молодих українських душах, і, дякуючи справді самовідданим освітянам, є підстави нині з оптимізмом передати упевненість Михайла Грушевського, який у статті «Українське свято» (1910), цитуючи Шевченкові слова, наголосив, що молоді люди «набиратимуться з них святої любові до свого народу, любові вищої над усе, по слову поетовому...»

Надія на те, що зінтегрований розум українців неминуче й швидко міцнішатиме за умови невідкладного звільнення суспільства від надлишку непорядних, аморальних (не лише корумпованих) осіб у владі. Варто кожному знати й пам'ятати, що їм немає прощення:

Отче,
ти всепрощення вішуєш...
Я ж Тебе благаю про єдине:
Не прости мені, коли прощу я
Тим, що й за «любов до України»
Вимагають плату з половини!
...Не прости їм,
Господи, –
прошу я!
(Борис Олійник)

Малознайому нам формулу залежності розуму від моралі в бо-лісних духовних шуканнях вистраждав шанований Шевченком українець М. В. Гоголь: «Ум идёт вперёд, когда идут вперёд все нравственные силы в человеке, и стоит без движения и даже идёт назад, когда не возвышаются нравственные силы». Можна сказати простіше словами давньогрецького філософа Антисфена, який застерігав, що держави гинуть тоді, коли люди перестають відрізняти дурних від розумних, порядних.

Лише з історично необхідною допомогою науки й освіти можна наблизити той довгожданий час, коли у верховній владі кількість істинних «слуг народу», котрі справді готові служити Україні, «а не оббирати, не експлуатувати для себе» (М. С. Грушевський), відчутно переважить... Отоді й почнеться реальне й системне відродження України.

Як сказано в уже згаданій Книзі Еклезіастовій, «час мовчати і час говорити...» І, що вкрай важливо, говорити з розумним і проникливим співбесідником, адже в тій же Книзі записано, що «краще слухати докір розумного, аніж слухати пісні безумних...» Отже, час, нарешті, не лише дати можливість висловитися вченим, час їх вислухати, час до них прислухатися...

Вкотре вже палить душу і рве серце остання в Шевченковій поезії чотиривіршова строфа, написана за три з половиною місяці до його смерті:

І день іде, і ніч іде.

І голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки!

Якось французький письменник, нобелівський лауреат Ромен Роллан мудро зауважив, що людський світ живиться крупичками істини і великою кількістю брехні. Шукаймо крупичку істини!

Врешті-решт, в українському суспільстві панівним має стати Шевченкове розуміння правдивого Слова, що людям би серце розтопило:

І на Україні понеслось,

І на Україні святилось

Те слово, Божеє кадило,

Кадило істини. Амінь.

Розділ II. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 328.12

Мироненко Віталій Петрович

кандидат політичних наук,
академік-засновник АПН України

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КОАЛІЦІЙ

Досліджено, що у більшості країн укладення коаліції між політичними партіями стало уже звичною практикою. У найбільш загальному вигляді процес формування парламентської коаліції складається з трьох етапів: довиборчого, післявиборчого та затвердження уряду. Зазначено, що на практиці цей процес не обов'язково проходить через усі перелічені вище стадії. Проаналізовано, що передвиборча коаліція є одним із способів формування парламентської коаліції та уряду, який доволі часто зустрічається у сучасній практиці. Встановлено, що особливе місце посідає останній етап формування уряду, що відбувається за формальними і неформальними правилами, і може перебувати під сильним впливом другорядних чинників. З'ясовано, що як правило, у більшості країн конституційними нормами закріплено лише ключові моменти цього процесу, і досить часто вони не відображають шлях, яким процес формування парламентської коаліції та уряду здійснюється на практиці.

Ключові слова: політична партія, передбиворча коаліція, парламентська коаліція, парламент, уряд, виборча система, конституційні норми.

У більшості країн укладення коаліції між політичними партіями стало уже звичною практикою, що має свої переваги і недоліки. Позитивні моменти участі у коаліції зводяться до можливості мобілізації сил, ресурсів для досягнення спільної мети, здобуття нового досвіду та навичок, збільшення членської і/або електоральної бази. Це, в свою чергу, вимагає від партій відмовитися від певного ступеня самостійності, певних засадничих чи ідеологічних принципів своєї діяльності задля досягнення компромісу із партнерами, нести політичну відповідальність за незадовільні результати діяльності коаліційного уряду.

Існують різні типи коаліцій, що можуть відігравати роль у політиці:
– коаліція між двома і більше політичними партіями – політичні партії погоджуються працювати разом для максимізації вигід від

перебування при владі, чи посилення своїх позицій у законотворчому процесі;

– коаліція між виборними чиновниками – державні службовці високого рангу погоджуються координувати свою діяльність, або ж принаймні, не створювати перешкод один одному для досягнення взаємної вигоди. Ці умови можуть бути підтримані політичними партіями в законодавчому органі чи політиками з конкретного регіону, які погоджуються працювати разом для досягнення спільної мети;

– коаліції між політичними партіями та громадськими організаціями: громадські організації можуть створювати коаліції з політичними партіями, для надання їм допомоги і реалізації спільного порядку денного;

– коаліції між громадськими організаціями – громадські організації можуть погодитися на об'єднання зусиль на політичній арені для впливу на результати виборів чи голосування щодо конкретного законопроекту у законодавчому органі.

Політичні партії та громадські організації можуть визначити наскільки вони будуть співробітничати в ході створення коаліції. За змістом угоди можна упорядкувати наступним чином (від найлегшої до найскладнішої):

– згода не конкурувати – політичні партії та кандидати можуть вирішити, що вони просто не конкуруватимуть за ті ж самі місця чи округи. Вони можуть також вирішити, що не будуть голосувати проти законодавчих ініціатив один одного. Такий тип співробітництва може бути публічним і відомим усім громадянам, чи таємним і приховуватися від публіки;

Таблиця 1

Переваги і недоліки формування коаліцій

Переваги	Недоліки
Об'єднавши сили та ресурси з іншими, партії можуть збільшити свій вплив та досягти цілей, що неможливо самотійно	Для знаходження точок дотику з партнерами кожна партія повинна досягнути компромісу щодо своїх пріоритетів та принципів та втратити певний ступінь самотійності
Партії можуть розширити свою електоральну базу та збільшити кількість отриманих голосів, об'єднавшись з іншими партіями. Це підвищує шанси на проходження до парламенту, участь у формуванні уряду та досягнення інших політичних цілей	Партії втрачають частку контролю за процесом прийняття рішень і збереженням своєї політичної ідентичності (специфіки, що відрізняє їх від інших партнерів по коаліції). Участь у коаліції ослаблює позиції молодших партнерів

Партії можуть подолати існуючі розмежування у суспільстві (етнічні, релігійні, лінгвістичні) та розширити участь в уряді.	Виборцям може видатися, що партійні лідери відмовилися від своїх ідеологічних засад та засадничих принципів заради участі у владі
Ділячись ресурсами (фінансовими, людськими) партії можуть посилити свої слабкі сторони і виграти від сильних сторін партнерів	Виборці можуть асоціювати окремі партії з непопулярною політикою коаліції, що послабить їх підтримку на наступних виборах
Виборці можуть розглядати створення коаліції як перший крок до розгляду інших точок зору та пошуку компромісу	Необхідність консультуватися та досягати згоди між коаліційними партнерами може утруднити або ж сповільнити процес прийняття рішень в уряді
Члени коаліції можуть навчитися один від одного і, виходячи з цього досвіду, посилити свої власні організації	Погана комунікація між окремими партіями щодо цілей коаліції, першочергових завдань та розподілу вигід може посилити міжпартійну напругу
Виборці можуть асоціювати окремі партії з успіхом коаліції, допомагаючи збільшити підтримку	Великі коаліції чи коаліції надмірної більшості можуть послабити чи маргіналізувати демократичні опозиційні групи
Коаліції можуть закласти основу для консенсусу чи компромісу. Це може бути особливо важливим у питаннях, де політична стабільність та передбачуваність є дуже бажаною (наприклад, конституційні реформи, управління окремими галузями економіки тощо)	Для домінуючих партій, що не мають реальних перспектив програшу, коаліційний процес сприяє асиміляції, ослабленню або виключенню політичних груп до того, як вони зможуть стати конкурентами у довгостроковій перспективі

– об'єднати сили заради чогось / ідеї – політичні партії можуть публічно заявити, що вони підтримують програму один одного. Це не вимагатиме від них спільної роботи чи поділу ресурсами більше, ніж це потрібно для публічної демонстрації підтримки;

– ділитися ресурсами – кандидати чи політичні партії поєднують свої ресурси, щоб перемоги іншого кандидата, партію чи коаліцію.

Члени парламенту, в якому абсолютна більшість в якому не належить якійсь одній партії, можуть вибрати одну із трьох стратегій:

1) створити повноцінну мажоритарну коаліцію, коли різні групи і незалежні кандидати об'єднуються для утворення парламентської більшості;

2) укласти робочу угоду між різними парламентськими фракціями, в цьому випадку створюється уряд, який не спирається на парламентську більшість, але одна або декілька не представлених в кабінеті міністрів груп зобов'язуються підтримувати уряд з низки важливих пунктів його програми і позитивно голосувати у ході голосування про довіру (останні приклади дії подібної системи – Палата громад Великобританії 1977-1978 років і Народні збори Болгарії після виборів 1991 року);

3) сформувати уряд меншості або коаліцію, що не має більшості у парламенті і тому змушена шукати підтримки більшості депутатів з кожного питання окремо. Такий уряд навряд чи буде стійким, якщо в парламенті діє об'єднана опозиція (в останньому випадку опозиція сама могла б спробувати сформувати уряд). Найкращі шанси на успіх уряд меншості має в ситуації, коли опозиція розколота на прихильників двох або більше точок зору, налаштованих вороже швидше один до одного, ніж до політики уряду.

Передвиборчі коаліції як перший етап формування парламентської коаліції

Оскільки фундаментальний принцип європейської парламентської демократії полягає у тому, що виконавча влада в особі уряду підзвітна перед парламентом, можна очікувати, що роль парламентів у формуванні і підтримці урядів повинна викликати достатню увагу дослідників. Проте, окрім питань які партії утворюють коаліцію, що розглядалися А. Де Свааном, Дж. Прідхемом, М. Левером, порівняльний аналіз процесу формування уряду як цілого не став предметом глибоких досліджень.

Як правило, дослідники процесу формування парламентських коаліцій розглядають політичні партії як раціональних акторів, що прагнуть реалізувати свою політику через отримання посад в уряді. Оскільки ставки у грі за посади в уряді є досить високими для політичних акторів, то цей процес є складним і тривалим у часі. У більшості країн Західної Європи формування парламентської коаліції та уряду триває більше чотирьох тижнів.

Зазвичай у більшості країн Західної Європи процес утворення коаліції та уряду є досить складним процесом прийняття рішень. Зазвичай він складається з кількох послідовних етапів, кожен з яких у більш складних системах може тривати більше двох місяців. Процес формування парламентської коаліції та уряду має місце у різних інституційних середовищах і включає широкий набір акторів, формальних і неформальних правил гри, що можуть значно відрізнятися між собою, а також ставки на цей процес прийняття рішень.

Будь-який процес формування має дати відповідь на такі питання:

- яка партія чи партії ввійдуть до складу коаліції та уряду?
- хто стане прем'єр-міністром?
- яким буде загальний напрям урядової програми?
- яка партія та парламентські фракції отримають посади міністрів і які повноваження?
- хто саме отримає посади?

У деяких країнах у ході формування коаліції та уряду вирішуються й інші питання, такі як:

- розмір самого уряду (у багатьох країнах кількість міністрів та другорядних членів уряду не закріплена законодавчо, тому кількість урядових посад значною мірою залежить від кількості партій, що створили партійну коаліцію [13, р. 45]);

- його ієрархічну структуру (владні відносини між прем'єр-міністром, віце-прем'єр-міністром чи між членами всередині уряду [4, р. 58] тощо);

- термін дії коаліційної угоди. Так, в ході формування уряду Л. Тіндемманса (1977) у Бельгії лідери п'яти коаліційних партій вирішили підтримувати такий склад утворення протягом двох каденцій парламенту, тобто вісім років. Низка конституційних реформ (зокрема щодо трансформації країни у федерацію), включених у коаліційну угоду, мали бути проголосовані цим і підтверджені наступним складом парламенту;

- метод координації діяльності коаліційних партнерів (наприклад, склад постійних урядових комітетів [5, р. 100]);

- розподіл патронажних ресурсів – до початку 1990-х років урядові угоди в Бельгії включали таємні пункти про поділ патронажних посад у державній службі між коаліційними партіями [11, р. 155];

- будівництво коаліції на всіх рівнях державного управління, що характерно насамперед для федеративних держав. Так у Бельгії коаліція укладається не лише на національному, а й на регіональному рівні, оскільки вибори до парламенту і органів регіонального самоврядування проводяться одночасно. Відповідно, партії, залучені до коаліційного процесу на національному рівні, як правило, також вимагають дотримання домовленостей на регіональному рівні і навпаки;

- тип підтримки з боку опозиційних партій у випадку уряду меншості. Так, в ході формування уряду меншості в Австрії, Великобританії, Данії, Іспанії, Португалії, майбутній прем'єр-міністр проводить формальні або неформальні зустрічі з лідерами деяких опозиційних партій для включення в урядову програму запропонованих ними пунктів, які б гарантували підтримку опозиції у ключових питаннях.

– роль парламенту у процесі прийняття рішень. У Бельгії деякі коаліційні угоди містять умову, що найбільш дискусійні проблеми (аборти, одностатеві шлюби, інституційна реформа) повинні вирішуватися лише парламентом без жодного втручання з боку уряду. Водночас уряд може зарезервувати за собою низку питань, обговорення яких народні обранці починають лише після подання відповідного урядового законопроекту, але ніяк не раніше.

У країнах з мажоритарною виборчою системою формування уряду є відносно простим процесом. Виборці вирішують, які партії отримають можливість визначати державну політику на найближчі кілька років. Ще в ході виборчої кампанії лідер партії, яка є найбільш популярна серед виборців, позиціонує себе як майбутнього прем'єр-міністра. Основні принципи урядової програми також відомі заздалегідь, оскільки виписані у виборчій програмі цієї політичної партії. Тому єдиним дискусійним моментом після завершення виборів є призначення конкретних індивідів на посади міністрів чи наділення їх певними повноваженнями.

У країнах, де виборчі системи яких не гарантують одній партії більшість місць у парламенті, процес формування уряду є досить складним і проходить через низку етапів. Тобто фактичний результат виборів визначається не так виборцями, як інституційними особливостями конкретної політичної системи [34, р. 333], очікуваннями та ресурсами усіх учасників політичного процесу [23, р. 77].

Перед початком безпосередньо переговорів про створення парламентської коаліції партії, які до них залучені, самі повинні мати чітке уявлення про те, чого саме вони хочуть [1, с. 82]. Тому (особливо в тих випадках, коли партії лише недавно сформувалися і ще досить слабкі з точки зору структури і внутрішньої згуртованості) до того, як починати розмова з ким-небудь зовні, необхідно ретельно все обговорити всередині самої партії. В першу чергу слід відповісти на те, які з намічених цілей є для партії найбільш важливими, до чого вона дійсно прагне?

Найбільш важливими його складовими є відповіді на наступні питання.

1. Яких найбільш важливих пріоритетів в політиці має, на думку партії, дотримуватися новий уряд? Це аж ніяк не заклик відповісти: «здійснення програми партії в повному обсязі», а вказівка на необхідність визначити, які пункти власної програми є для неї найбільш важливими (так, наприклад, аграрні партії швидше за все будуть більш зацікавлені в реалізації їх програми в області аграрної та сільській політики, ніж, скажімо, в галузі оборони або освіти).

Найбільш правильним є складання списку пріоритетів, що включає в себе 3-6 пунктів. При відборі найбільш важливих для партії програмних положень слід керуватися декількома критеріями. Це визначення комплексу політичних дій, яким надає провідне значення парламентська фракція в цілому, заходи, якого ухвалено важливими в уявленнях партійних активістів, а також заходи, розраховані на те, щоб забезпечити партії підтримку на наступних виборах. В ідеалі обстоюють набір політичних заходів, особливо коли мова йде про розрахованих на підтримку виборців, повинен відрізнити партію бт всіх інших так, щоб електорат знав, хто несе відповідальність за висунення даної частини урядової програми і її успішне виконання. Іноді виникає спокуса включити в список партійних пріоритетів улюблені положення особистих програм окремих членів керівництва парламентської групи. Це, однак, може виявитися нерозумним, якщо, звичайно, вони не відповідають будь-якому з вищезазначених критеріїв. Якщо ж вони вносяться до списку пріоритетів для збереження єдності партії, то можуть значно ускладнити процес переговорів, хіба що за ними стоїть очевидний і безперечний здоровий глузд.

2. Які саме положення партія не може прийняти за жодних умов?

3. Які пости партія хотіла б отримати і для кого? (Там, де внутрішня єдність партій в тій же мірі залежить від доброї волі їх провідних діячів, як і від спільності ідеологічних і політичних цілей, відповідь на дане питання має кардинальне значення. Справитися з розчаруванням, обумовленим тим, що власні політичні цілі не знайшли відображення в урядовій програмі або їх реалізація на якийсь час відкладається, часто буває значно легше, ніж утримати в парламентській групі незадоволеного лідера партії і його однопартійців).

З цього приводу слід згадати один ключовий момент, пов'язаний зі структурою коаліції: при створенні коаліції або кожен з її учасників отримує всі пости в якомусь конкретному міністерстві, або представники союзних партій повинні бути розосереджені по всіх міністерствах. В останньому випадку найважливіші політичні заходи уряду спираються на співпрацю і порозуміння між партнерами по коаліції, – якщо на ділі такої співпраці та злагоди немає, уряд виявиться недієздатним. Перший же варіант дозволяє партіям, що мають специфічні інтереси, займатися реалізацією своїх програм у відповідних сферах, відмовившись від впливу в інших; проблема виникає тоді, коли такий крок виявляється неприйнятним.

Партії, які усвідомлюють чого саме вони прагнуть, мають більше шансів домогтися своїх цілей, так само як і визначити, що не є для них питанням першорядної значущості. Це, в свою чергу, сприяє тому, що і інші партії отримують можливість здійснити ряд власних завдань.

Формування парламентської коаліції складається з трьох основних етапів: передвиборчого, післявиборчого та затвердження уряду. Досить часто дослідники парламентських коаліцій зосереджують увагу на всьому, що передує підписанню коаліційної угоди. Однак, на нашу думку, залежно від політичної системи конкретної країни, саме завершення процесу у вигляді формування уряду дає підстави стверджувати про створення реально функціонуючої парламентської коаліції. Якщо детально проаналізувати кожен з цих основних етапів, то можна виділити такі їх стадії:

1. Передвиборчий етап триває до проведення голосування і включає:

- передвиборчі формальні чи неформальні домовленості між певними партіями щодо конфігурації майбутньої коаліції, або публічні заяви партій про відмову співпрацювати в майбутньому парламенті з певними силами;

- чітке визначення пріоритетів діяльності майбутнього уряду часто у формі виборчої програми партії;

- передвиборче висунення кандидатів від партії на урядові пости (прем'єр-міністра, ключових міністерств тощо) або у випадку опозиції – визначення членів тіньового уряду тощо;

2. Післявиборчий етап, коли відома точна кількість місць у парламенті, отриманих кожною партією, передбачає:

- попередні консультації між найбільш впливовими гравцями зазвичай у формі консультацій глави держави з партією-переможницею і парламентськими лідерами, але іноді з экс-прем'єр-міністром, головами судової гілки влади, представниками груп тиску тощо;

- призначення посередника, на якого покладено обов'язок озвучувати вимоги та цілі потенційної коаліції з огляду на урядову програму, найбільш бажаних партнерів по коаліції, та претендента на роль голови уряду;

- призначення відповідального за формування уряду або наділення майбутнього прем'єр-міністра повноваженнями щодо початку формальних переговорів з вибором потенційних коаліційних партнерів (у деяких країнах, в яких часто утворюється уряд меншості, така особа розглядає усі варіанти парламентської коаліції, здатної забезпечити вотум довіри виконавчому органу);

- укладення попередньої угоди з питань, в яких партії будуть брати участь у коаліційних переговорах;
- ведення коаліційних переговорів щодо урядової програми, персональному складі уряду та поділу повноважень між партіями та конкретними особами;
- підписання остаточної коаліційної угоди учасниками парламентської коаліції;
- ратифікація угоди іншими керівними органами: керівництвом партій, партійною фракцією у парламенті, її схвалення на загальних зборах партій або громадськими організаціями (наприклад, профспілками);

3. Затвердження уряду означає фактичне створення парламентської коаліції і проходить через:

- висунення кандидатури прем'єр-міністра та інших членів уряду;
- надання парламентом формальної (вотуму довіри) чи неформальної згоди даному складу уряду та схвалення його програми діяльності.

На практиці процес формування парламентської коаліції не проходить через усі перелічені вище стадії. Етап посередника часто опускається, оскільки результати виборів дають однозначний результат: партія, яка отримала переважну більшість голосів, ініціює процес формування уряду та починає пошук молодшого партнера чи партнерів по коаліції.

Хронологічний порядок етапів теж може дуже відрізнятись насамперед через невдачу на одному з них. Якщо посередник чи особа, відповідальна за формування уряду, не змогла дати очікуваний результат, то процес починається з попереднього етапу. Зрештою навіть на завершальному етапі законодавчий орган може відмовитися підтримати уряд, що означає новий старт процесу формування парламентської коаліції, навіть із проведенням дострокових виборів, якщо уряд не вдається сформувати у визначений законодавством термін. Так, у 1946 році в Бельгії П.-А. Спаак сформував соціалістичний уряд меншості, який приєднав монарху, але не отримав вотуму довіри від парламенту, очоливши, таким чином, найкоротший уряд країни, який проіснував 18 днів. Також деякі етапи можуть вимагати додаткових заходів. Наприклад, у деяких європейських країнах керівні органи політичної партії лише підписують коаліційну угоду, тоді як право поділу посад закріплено за прем'єр-міністром та лідерами парламентських фракцій.

Слід зазначити, що у деяких європейських країнах (зокрема Бельгії та Данії) утворення парламентської коаліції здійснюється відповідно до кожного пункту цієї схеми, що й зумовлює тривалість цієї процедури. А у Великобританії, мажоритарна виборча система якої гарантує більшість місць в парламенті одній партії, та Греції новий уряд розпочинає свою діяльність дуже швидко: в середньому через чотири і вісім днів після першого засідання парламенту відповідно. Ст. 37 Конституції Греції закріплює за президентом право призначити лідера партії, що отримала абсолютну більшість місць у парламенті, прем'єр-міністром. Якщо ж жодна партія не має більшості, то завдання сформувавати уряд доручається лідеру найбільшої партії. Якщо йому не вдається здійснити це протягом трьох днів, то так званий «пробний мандат» передається лідеру другої за розміром партії і т. п. Якщо жодному з них не вдається створити уряд, то президент формує уряд з представників усіх парламентських партій для проведення нових загальних виборів. У випадку невдачі завдання щодо формування уряду широкої згоди покладається на голову або Державної ради, або Ареопага, або Контрольної ради, а президент розпускає парламент.

У Данії, Ірландії, Швеції та Франції, формування уряду триває два-чотири тижні. В Австрії, Іспанії, Люксембурзі, Норвегії та Німеччині кабінет міністрів утворюється протягом чотирьох – шести тижнів, а в Італії, Ісландії, Португалії та Фінляндії потрібно від шести до восьми тижнів. У Бельгії та Нідерландах, двох прикладах країн консенсусної демократії, партіям треба більше восьми тижнів, щоб досягнути порозуміння щодо парламентської коаліції та уряду.

Свого часу К. Стром довела, що тривалість процесу формування парламентської коаліції та уряду пов'язана із кількістю партій, що приймають участь у переговорах [35]. Не останню роль відіграють і детальність коаліційної угоди та діяльності уряду, персоналізація складу вищого органу виконавчої влади тощо.

Зупинимося детальніше на першому етапі створення парламентської коаліції – укладанні передвиборчих коаліцій між політичними партіями і силами.

Передвиборча коаліція є одним із способів формування парламентської коаліції та уряду, який доволі часто зустрічається у сучасній практиці. У ході аналізу майже 300 парламентських виборів, що проводилися у 20 розвинених парламентських демократіях протягом 1946 – 1998 років встановлено, що з 4 460 потенційних двопартійних коаліцій було створено 234 (5%), при цьому формування на підставі передвиборчих домовленостей мало місце у 44%

випадків, що потрапили у вибірку [14, р. 194]. Інші дослідники зазначають, що протягом 1946-2002 років в Західній Європі майже кожній четвертій з таких коаліцій вдалося сформувати уряд [26]. Статистика свідчить про різке зростання кількості передвиборчих коаліцій в 1970-і роки, що пов'язане з включенням Іспанії та Португалії в статистичну вибірку, як нових демократичних країн. За вказаний період часу в кожній країні в середньому було створено 11 передвиборчих коаліцій, а в передвиборчій коаліції бере участь в середньому 2,9 партій.

У той час як більшість передвиборчих коаліцій включають в себе дві партії, в Іспанії в 1977 році була сформована передвиборча коаліція з 14 партій – «Союз демократичного центру» [25]. Але найцікавіша знахідка дослідників передвиборчих коаліцій полягає в тому, що 24% передвиборчих коаліцій потім ставали правлячими коаліціями [28, р. 280].

У Швеції протягом тривалого часу Християнсько-демократична партія, створена у 1964 році, зазвичай отримувала менше 2% голосів виборців, не дотягуючи до 4% бар'єру на шляху до отримання представницьких мандатів. Лише сформувавши виборчий блок із Партією центру у 1985 році, вона пройшла до парламенту. Відтоді партія постійно отримує місця у парламенті (з 1991 року – самостійно) і кілька разів була учасником парламентських коаліцій.

До останнього часу проблематика передвиборчих коаліцій (ПВК) ігнорувалася дослідниками, які хоч і визнавали її важливість, однак зосереджувалися насамперед на вивченні парламентських коаліцій. Тривалий час у політології не було емпіричної бази, яка б містила інформацію про передвиборчі коаліції, в той час як дані по коаліційним урядам були доступні дослідникам починаючи вже з 1970-х років. Як правило, політологи зосереджувалися на тому, яка буде сформована правляча коаліція після парламентських виборів, яким чином будуть розподілені міністерські посади, наскільки тривалим буде процес формування коаліції, наскільки вона буде стабільна тощо. Передвиборчі коаліції ставали об'єктом дослідження в роботах дослідників, які займалися вивченням коаліційної політики в конкретних країнах. Такі дослідження зазвичай не містили теоретичних узагальнень, а лише пояснювали поведінку партій у конкретній політичній ситуації.

Лише останнім часом стали з'являтися роботи, що містять аналіз, який базується на об'ємному емпіричному матеріалі передвиборчих коаліцій [22]. Це дало підстави Дж. Пауеллу стверджувати, що «однією зі сфер, що волають про більш серйозні теоретичні та емпіричні дослідження, є поява анонсованих передвиборчих коа-

ліцій між політичними партіями. Ми знаємо надто мало про походження таких коаліцій...» [30, р. 247].

Протягом останніх двох десятиліть з'явилися праці, присвячені аналізу передумов формування ПВК (З. Голдер), реакції виборців на союзи (Т. Гшвенд [17], М. Хуг [19]), особливості і наслідки їх створення у конкретних країнах (Індії [3], Ірландії [24], Німеччині [32], Норвегії [2], Франції [18]). Мало дослідженою є тема взаємозв'язку між поведінкою виборців та діяльністю коаліцій, яка частково висвітлена у працях М. Левера [21] та Х. Наруд [29]. Деякі автори зробили спробу вийти за рамки вузького розуміння ПВК як явища, характерного виключно для виборів у представницькі органи, і змоделювали її використання щодо президентських виборів [33]. В Україні перехід до парламентсько-президентської республіки, що передбачає обов'язкове формування парламентської коаліції, відбувся зовсім недавно, тому дослідження цієї проблематики відсутні.

Розуміння особливостей формування ПВК є важливим з огляду на те, що це може мати визначальний вплив на результат виборів і на тип політики, який буде реалізувати майбутній уряд. Крім того, такий вид коаліції сприяє стабільності і життєздатності урядів. М. Чіру проаналізував 534 уряди Західної і Східної Європи, які були створені протягом 1944-2008 років, і дійшов висновку, що ПВК продовжують термін існування вищих органів виконавчої влади, створених на їх основі. Зокрема, у випадку Західної Європи, тривалість життя уряду не залежить від ідеологічної сумісності коаліційних партнерів. Уряди, створені на основі передвиборчої коаліції, мають удвічі більше шансів відбутися своєю каденцією без змін у своєму складі, ніж ті, які утворені після оголошення результатів виборів. Більше того, ймовірність дострокових виборів для них менша на 42% [7, р. 181].

Важливість і значимість передвиборчих коаліцій пояснюється декількома обставинами. По-перше, передвиборчі коаліції мають значний вплив на результати виборів і на політику майбутнього уряду. По-друге, коаліційні стратегії політичних партій важливі з точки зору самої представницької природи демократичних урядів, які існують в рамках мажоритарної чи пропорційної демократії. По-третє, передвиборчі коаліції є частим явищем в політичній практиці парламентських демократій. Практично всі європейські держави мають досвід формування передвиборчих коаліцій, а в таких державах як Бельгія, Німеччина, Італія і Швеція формування передвиборчих коаліцій є найважливішим етапом політичного процесу формування уряду [10; 206].

В умовах демократії політичні партії можуть утворювати парламентські коаліції за результатами виборів або на підставі попередніх домовленостей (передвиборчі коаліції).

У найбільш загальному визначенні передвиборча коаліція – це союз партій, які не беруть самостійної участі у виборах і які: а) публічно заявили про об'єднання своїх зусиль в ході виборчої кампанії, б) сформували спільний список або узгодили висування кандидатів по виборчих округах.

Координуючи хід виборчої кампанії та узгоджуючи свої програми, політичні партії намагаються покращити свої шанси пройти до парламенту та здобути максимальну кількість мандатів. Іноді політичні партії можуть рекомендувати своїм прихильникам голосувати за потенційного коаліційного партнера для гарантування того, що всі політичні партії, які є учасниками ПВК отримають достатню кількість голосів, щоб бути представленими у парламенті. Це особливо актуально у випадку, коли виборча система надає можливість голосувати двічі: за партійний список і конкретного кандидата. Таким чином виборець може підтримати двох учасників в ході одного голосування. Наприклад, якщо прихильники основної партії голосують за потенційного коаліційного партнера, то це може допомогти обом партіям отримати представництво у парламенті.

У Нідерландах для позначення виборчого союзу між двома партіями використовують термін «об'єднаний список» (*lijstverbinding*). У пропорційній виборчій системі не всі місця розподіляються одразу ж після виборів, деякі залишаються нерозподіленими, що пов'язано з особливостями підрахунку голосів і їх конвертації у депутатські мандати. У Нідерландах застосовується метод д'Ондта, що створює переваги великим партіям, які і отримують «зайві» місця. Але якщо дрібні партії укладуть передвиборчий союз, то за результатами виборів в ході розподілу місць отримані ними голоси підсумовуються, що збільшує їх представництво у парламенті. Як правило, такі партії близькі за ідеологією. На виборах 2003 року свої зусилля об'єднали Соціалістична партія та Зелена ліва, яким вдалося пройти до законодавчого органу. У Греції партія СИПІЗА виникла спершу як передвиборчий альянс, і лише згодом стала повноцінною політичною партією.

З. Голдер визначила ПВК як «сукупність партій, що не конкурують незалежно на виборах, або через домовленість координувати свої кампанії, висувати спільних кандидатів чи формувати єдиний список, або ж ввійти до складу уряду разом, після виборів» [14, р. 652]. Вона стверджує, що саме прагнення партій отримати максимальну кількість голосів є основним критерієм для формування ПВК [14, р. 195].

Таке визначення, на нашу думку, є надто загальним, оскільки дає змогу віднести до такого типу угод будь-які домовленості між дрібними партіями, що об'єднуються заради проходження у парламент. У цьому випадку правильніше говорити про виборчий блок, який ставить за мету подолання виборчого бар'єру і отримання максимальної кількості місць у представницькому органі. В той же час передвиборча коаліція створюється як основа для майбутнього уряду, який визначатиме державну політику на найближчі роки.

Тобто передвиборча коаліція – це союз двох і більше партій, які публічно заявили про намір і можливості сформувати парламентську коаліцію, що визначить склад і програму діяльності нового уряду.

Можна виділити три типи передвиборчих коаліцій залежно від рівня виборчої координації і ступеня інтеграції в коаліцію. Найбільш проста передвиборча коаліція полягає в публічному оголошенні про намір правити спільно при вдалому результаті голосування для партій-партнерів. Наступна за ступенем взаємодії коаліція передбачає спеціальні інструкції з голосування в різних округах. Такий спосіб координації використовується в змішаних виборчих системах, де партії вибирають оптимальну стратегію залежно від сили партій, особливості виборчої системи і уподобань електорату. Найбільш сильна координація і взаємодія партій веде до висунення єдиного списку кандидатів від коаліції в пропорційній системі і висунення єдиних кандидатів в одномандатних округах.

Якщо скористатися класифікацією ступенів співробітництва між учасниками виборчої кампанії, запропонованою Р. Керролом та Дж. Коксом [6], то відмінності між виборчим блоком і ПВК виглядатимуть наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2

Відмінності між виборчим блоком та передвиборчою коаліцією

БІЛЬШІСТЬ		БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ	
ОДНОПАРТІЙНІСТЬ	<p>Однопартійне правління більшості (Вестмінстерська модель, Великобританія з 1979, Канада 1979-2004)</p> <p>Однопартійне правління меншості (Канада з 2004 – дотепер, Нова Зеландія з 2008 – дотепер)</p>		<p>Коаліція більшості (формальне партнерство, Шотландія, 1999-2007)</p> <p>Коаліція меншості (Нова Зеландія 1999-2008)</p>
МЕНШІСТЬ			

Основною перевагою ПВК на відміну від традиційної парламентської коаліції є те, що вона дає можливість поєднати переваги мажоритарної і пропорційної виборчих систем. За мажоритарної системи виборці мають чітке уявлення про те, за кого вони голосують і яка партія, що сформувала уряд, є відповідальною за стан справ у державі. В умовах пропорційної виборчої системи результат виборів не такий очевидний, оскільки місця у парламенті розподіляються за особливою процедурою серед певної кількості партій, які виконали низку умов (наприклад, подолали виборчий бар'єр). Більше того, через велику кількість переможців, жодна з партій не може самостійно сформувати уряд і змушена укладати коаліційні угоди з іншими, що передбачає необхідність погоджуватись на компроміси. Це може призвести до того, що уряд, сформований в результаті тривалих перемовин, укладання публічних і таємних домовленостей між партіями, буде здійснювати політику, що не відображає інтересів виборців, які голосували за партії парламентської коаліції.

Хоча вивчення передумов формування ПВК не набуло систематичного характеру, можна виділити два основних підходи до визначення чинників, що мають вирішальний вплив на цей процес. Так звана диспропорційна гіпотеза стверджує, що передвиборчий альянс має більше шансів з'явитися у диспропорційній виборчій системі, якщо у країні функціонують багато або хоча б більше, ніж дві, політичні партії. К. Стром, Я. Бадж, М. Левер відзначали, що «системи, засновані на пропорційному представництві за списками, змушують партії створювати коаліції перед виборами. Чим більш диспропорційна виборча система, тим сильніші стимули для створення передвиборчих коаліцій» [34, р. 316]. Прихильники цього підходу вважають, що виборча система чинить значний вплив на формування коаліцій і альянсів у передвиборчий період.

На нашу думку, диспропорційні виборчі системи стимулюють партії формувати передвиборчі коаліції. Виборча система, яка дає переваги великим партіям, одночасно стимулює формування передвиборчих коаліцій. Однак, існування у країні диспропорційної виборчої системи є не достатньою умовою, щоб стверджувати, що там обов'язково будуть передвиборчі коаліції. Якщо на виборах за мажоритарною виборчою системою, де в кожному виборчому окрузі розігрується один мандат між двома політичними партіями, то у них не буде стимулів до формування коаліції до виборів. Винятком з цієї ситуації буде створення уряду національної єдності в період війни або політичної кризи. Таким чином,

можна стверджувати, що в двопартійних системах передвиборчі коаліції не мають сенсу. Такий тип коаліції існує в тих країнах, де між собою конкурують більше ніж дві партії.

Мажоритарна і пропорційна виборчі системи як правило, створюють переваги для великих партій. Якщо у партійній системі є більше, ніж два конкуренти, то найбільша партія буде тяжіти до укладання ПВК, щоб підвищити свої шанси отримати більшість у парламенті і таким чином сформувати уряд. Залежно від особливостей виборчої системи, партії можуть також ділитися своїми виборцями чи навіть систематично передавати голоси в рамках передвиборчих альянсів.

Однак згодом З. Голдер спростувала цю гіпотезу, оскільки ПВК є одним з видів торгів між лідерами політичних партій, які прагнуть домовитися про розподіл посад в майбутньому уряді та програму його діяльності [14, р. 211]. Відповідно, ПВК найшвидше утворюються між ідеологічно сумісними партіями, які приблизно рівні за розмірами.

Відмінності між процесом торгів, що відбувається в рамках парламентської і передвиборчої коаліції полягають у тому, що:

- 1) перша не може вплинути на результати виборів, на відміну від другої, оскільки створюється постфактум;
- 2) ідеологічна сумісність має набагато більше значення для передвиборчих коаліцій, ніж для парламентських.

Твердження З. Голдер було частково підтверджено дослідженням Е. Аллерна і Н. Айлотта, які зосередилися не на інституційних характеристиках чи особливостях партійної системи, а на партіях як таких. На основі дослідження двох випадків ПВК у Норвегії (з трьох лівоцентристських партій) та Швеції (з чотирьох правоцентристських партій) у 2005 – 2006 роках, вони зробили висновок, що визначальним чинником укладання такого виду коаліцій було бажання отримати посади в уряді [2].

В той же час група дослідників [15] встановила, що якщо послуговуватися моделлю формування парламентських коаліцій, розроблену У. Доусоном і У. Райкером, то формування ПВК для політичних партій не вигідне: вони хоча і підвищують свої шанси на перемогу, однак роблять це за рахунок того, що коаліція нараховуватиме більше голосів, ніж потрібно. Оскільки для гарантування перемоги партії намагаються заручитися підтримкою максимальної кількості партнерів, то це закладає основи для формування надлишкової коаліції. Однак така практика корисна для виборців, оскільки вони краще розуміють, що «купають», віддаючи голос

за партійний список чи кандидата. Водночас виборці не завжди належним чином оцінюють дану інформацію в ході голосування. Нею послуговуються лише ті, хто орієнтуються насамперед на партійних лідерів.

Другий підхід ґрунтується на сигнальній теорії, за якою ПВК утворюється для того, щоб:

- 1) інформувати зовнішнє середовище про намір партій співробітничати, що збільшує шанси на перемогу;
- 2) набути досвіду координації діяльності між партіями – майбутніми учасниками урядової коаліції;
- 3) зменшити конкуренцію між партіями (опозиційні партії відмовляються від конкуренції між собою та укладають союз для участі у виборах [9]). Таким чином ПВК є сигналом для зовнішньої (виборці) та внутрішньої (члени партій) аудиторій про плани учасників коаліції співробітничати у найближчому майбутньому.

Іншими словами, формування ПВК розглядається як сигнал чи чітка демонстрація електорату того, що політична партія буде спроможна керувати країною у стабільній коаліції. Це особливо важливо у випадках, коли у демократичній країні опозиційні партії вирішують сконцентрувати свої зусилля, щоб змінити однопартійний уряд чи урядову коаліцію, яка перебуває при владі протягом тривалого часу. У Швеції тривалий час при владі перебувала Соціал-демократична робітничка партія. Незадоволені таким тривалим домінуванням чотири праві партії на виборах 2006 року об'єдналися у виборчий блок «Альянс за Швецію» для консолідації зусиль, тому їм вдалося набрати на 2% більше голосів, ніж соціалістам, сформувати уряд, а у 2010 році вони навіть покращили результат.

Що стосується авторитарних режимів, то проаналізувавши понад 100 парламентських виборів, які були проведені у таких умовах протягом 1989 – 2004 років, М. Вахман дійшов висновку, що саме позиція опозиційних партій разом з поточною ситуацією в економіці є визначальними чинниками, які підвищують ймовірність створення ПВК [36]. А виборчі інститути (виборча система) мають відносно менший вплив, особливо в авторитарних країнах з малим досвідом проведення вільних виборів.

Особливості партійної системи держави впливають на процес формування коаліцій. Важливим чинником, що сприяє формуванню передвиборчих коаліцій є поляризація партійної системи. Якщо має місце такий поділ партій і електорату, то формування передвиборчої коаліції на одному ідеологічному полюсі викличе об'єднання сил на протилежному.

Також передвиборча коаліція може виникнути як відповідь партій на загрозу приходу до влади крайніх партій, чиї ідеологічні уподобання відрізняються від уподобань інших партій. Дані твердження можна проілюструвати на прикладі Франції. У цій країні існує досить сильне розмежування на лівих і правих. Правий ідеологічний спектр представлений партією Союз за народний рух (СНР), яка, по суті, є коаліцією кількох правих партій, які поступово втрачають свою самостійність. СНР – відносно молоде об'єднання, створене у 2002 році, в той час як їх ідеологічні противники з Соціалістичної партії ведуть свою історію з 1969 року. Соціалісти менше вдаються до коаліційних взаємодій, позаяк на лівому фланзі у них немає сильних суперників. У СНР, в свою чергу, таким суперником є ультраправа партія Національний фронт. Для правих немає іншого виходу, окрім консолідації сил навколо правого центру як для протистояння лівим, так і недопущення посилення ультраправих, які представляють певну небезпеку політичної стабільності. Крім того, у Франції в ході виборів у нижню палату парламенту застосовується мажоритарна виборча система в два тури. Це також сприяє посиленню позицій великих партій і сприяє формуванню передвиборчих коаліцій із сильною інтеграцією між партіями.

Україна має значний досвід формування виборчих блоків, але прецеденти створення саме передвиборчої коаліції – відсутні. Невдала спроба укласти аналог передвиборчої коаліції була зроблена перед парламентськими виборами 2006 року, коли «помаранчевими» силами (Блоком Юлії Тимошенко, Нашою Україною, Соціалістичною партією України, Українським народним блоком, громадянським блоком «ПОРА-ПРП») велися переговори про підписання попередньої угоди про створення коаліції після виборів. Однак через розбіжності між учасниками щодо програми діяльності уряду та розподілу посад, ставлення до історичного минулого та газових угод з Росією, вона так і не була підписана. За результатами виборів розпочалася так звана «коаліціада», яка тривала три місяці і завершилася формуванням парламентської більшості, до складу якої увійшли Партія Регіонів, Соціалістична та Комуністична партії. Тим не менше використання зарубіжного досвіду створення успішних ПВК шляхом внесення змін у виборче і партійне законодавство, може сприяти стабілізації політичної ситуації в країні та запобіганню частим змінам парламентських коаліцій та урядів.

Створення уряду як свідчення спроможності парламентської коаліції

Вважаємо за доцільне зупинитися на третьому етапі формування парламентської коаліції – затвердженні уряду, який у кожній країні відбувається за формальними і неформальними правилами, перебуває під сильним впливом другорядних чинників.

Процес формування уряду керується певною кількістю формальних положень і широкою низкою неформальних правил. Крім того, конституційні правила часто не відображають шлях, яким процес формування парламентської коаліції та уряду здійснюється на практиці.

Загалом, конституційні та правові норми визначають: формування парламентської коаліції та уряду; вплив глави держави на цей процес; вимоги щодо винесення вотуму довіри (інвеститурне голосування) в парламенті; обов'язок уряду подати у відставку у випадку висловлення парламентом недовіри; повноваження уряду щодо розпуску парламенту; вимоги до проведення дострокових виборів тощо.

У багатьох випадках ці формальні правила не управляють процесом формування на практиці. Фактично деякі формальні правила постійно порушуються, оскільки вони вважаються антидемократичними або непридатними до застосування. Візьмемо, наприклад, участь у цьому процесі глави держави. У всіх країнах певні конституційні повноваження передаються новоствореному уряду з формальною конституційною владою. У більшості випадків саме глава держави має виконувати цю передачу.

Окрім своєї формальної ролі у «приведенні до присяги», деякі глави держави відіграють активну роль на певних етапах процесу формування. Більшість керівників держав також призначають урядового форматора – особу, яка приступає до створення нового кабінету і який є потенційним прем'єр-міністром.

Таке фактичне залучення глави держави до процесу формування часто залежить від конституційних правил. У більшості парламентських монархій конституція вимагає, щоб монарх призначав і звільняв членів уряду. Однак на практиці демократичні норми змушують конституційного монарха передати значну частку своєї номінаційної влади іншим акторам, насамперед лідерам урядової партії чи партіям-членам парламентської коаліції. Навіть у конституційних монархіях (Бельгія, Данія, Нідерланди) вплив монарха можна не брати до уваги, зокрема щодо призначення ініціатора формування уряду. Більше того, у випадку республік, реальний вплив президента як глави держави на процес формування парламентської коаліції та уряду не завжди відповідає конституційним

правилам (наприклад у випадку коабітації повноваження президента Франції виявляються досить обмеженими).

Іншими словами, для розуміння актуального значення різних політичних акторів у процесі формування парламентської коаліції та уряду, їх ролі в широкому контексті процесу прийняття рішень, слід сфокусуватися на тих правилах формування цих утворень, що застосовуються на практиці, так само як і на менш гнучких формальних правилах чи демократичних нормах.

Найкраще ці правила проаналізувати у контексті трьох стадій, що мають місце у ході формування уряду: 1) консультування, 2) вибору інформатора та 3) призначення форматора.

1. Стадія консультування у більшості демократичних країн відповідає післявиборчому етапу формування парламентської коаліції. Після проведення парламентських виборів конституційні положення більшості країн визначають перші формальні кроки у процесі формування парламентської коаліції та нового уряду. У більшості випадків основу роль на цьому етапі відіграє глава держави. У конституційних монархіях Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Люксембурзі, Нідерландах та Норвегії цю роль відіграє монарх. Винятком з цього правила є Швеція, в якій з 1974 року спікер Рейхстагу (парламенту), а не король, призначає форматора уряду. У решті країн президент формально зобов'язаний призначити тимчасово виконуючого обов'язки прем'єр-міністра.

До цього рішення, що має вирішальний вплив на процес формування, глава держави у кількох країнах проводить формальні консультації, до яких можуть залучатися широкий спектр акторів. Усі конституційні монархи, окрім королеви Об'єднаного Королівства та короля Швеції намагаються отримати інформацію з перших рук про очікування, цілі та наміри основних акторів, які можуть бути потенційно залучені у процес формування. Серед європейських країн, формально очолюваних президентом, лише в Австрії, Італії та Фінляндії президент справді проводить формальні консультації. У випадку Італії ця практика відображає з одного боку слабку конституційну позицію президента, а з іншого – складність процесу формування.

Президент Австрії зустрічається з прем'єр-міністром і віцепрем'єр-міністром, які є найбільш відомими лідерами поточної коаліції. Конституція Фінляндії передбачає, що після консультацій з різними парламентськими фракціями президент призначає членів уряду. З іншого боку, президенти Греції, Німеччини, Португалії та Франції не проводять попередніх консультацій перед призначенням виконуючого обов'язки. Ця звичка не тільки результат від-

сутності необхідності запобігти тому, що конституційний монарх зробить невірний крок, але також того факту, що у республіках пошук виконуючого обов'язки прем'єр-міністра є легшим, оскільки ним стає лідер партії з найбільшою підтримкою в парламенті.

У більшості країн, в яких голова держави проводить консультації, партійні лідери є найбільш впливовими консультантами, оскільки вони є основними акторами у процесі формування. Інші види акторів представлені: колишнім прем'єр-міністром, віце-прем'єр-міністром, спікером парламенту та лідерами парламентських партій. У деяких країнах лідери основних соціально-економічних груп тиску та голова Конституційного суду також беруть участь у консультаціях.

2. Стадія інформатора більш характерна для конституційних монархій, у яких пошук виконуючого обов'язки прем'єр-міністра є менш очевидним і доступні кілька альтернатив. У результаті був створений специфічний інституційний механізм для вирішення цього питання без формального залучення монарха. У Нідерландах і Бельгії, до меншої міри у Данії, з цього приводу монарх призначає «інформатора», як правило відомого політика, який підтримує хороші відносини з усіма партіями і кандидатами на міністерські посади. Від імені монарха він вивчає можливість створення різних коаліцій з різними кандидатами на пост прем'єр-міністра. Іноді монарх дає деякі загальні вказівки щодо бажаного типу коаліції. Так у 1975 році монарх Данії призначив трьох інформаторів для формування уряду більшості. Іноді інформатор не досягає успіху, не зумівши сформуванню стабільну парламентську коаліцію. У цьому випадку монарх як правило призначає нового інформатора.

Як тільки інформатору вдається окреслити майбутню парламентську коаліцію, він радить монарху приступити до формування конкретного типу коаліції, очолюваної конкретним форматором. Якщо ця порада є прямою, монарх діє відповідно і ступінь його свободи є досить обмеженою. Лише у Бельгії, Іспанії та Нідерландах монарх справді приймає рішення, що на цьому етапі можуть відрізняються від рекомендацій інформатора. Так у 1994 році королева Данії відмовилася від пропозиції першого інформатора призначити форматора від Ліберальної партії. Замість цього вона висунула інформатором В. Кока, який зрештою і став прем'єр-міністром.

Хоча президенти Австрії, Греції Німеччини, Португалії та Франції не використовують інформаторів, їх свобода у призначенні форматора чи виконуючого обов'язки прем'єр-міністра іноді обмежена конституційними нормами. Наприклад, конституція Греції не зали-

шає для президента жодної можливості вибору, оскільки передбачає, що він повинен спершу призначити форматором лідера найбільшої партії в парламенті, а якщо тому не вдасться сформувати уряд, то лідера другої за розміром партії і так далі.

У деяких країнах саме парламентські актори, а не глава держави, формально приймають участь у призначенні виконуючого обов'язки прем'єр-міністра. В Ірландії, Німеччині тимчасовий прем'єр-міністр призначається главою держави, але лише за пропозицією парламенту. У Швеції саме спікер Рікстагу (парламенту) а не король визначає урядового форматора.

Відповідно, країни, в яких президент має реальний вплив на призначення прем'єр-міністра, виглядають наступним чином (по мірі зменшення впливу): Франція, Фінляндія, Португалія, частково Італія, Ісландія та Австрія (деякі президенти мають обмежений вплив на формування уряду). Тут президент відіграє дещо більшу, ніж просто церемоніальну роль на першому етапі [27, р. 108].

3. Стадія форматора починається як тільки досягнуто згоди щодо лідера нової урядової команди, який отримує статус форматора. Саме на цьому етапі починають вирішуватися інші важливі питання. Коли відомо, які саме парламентські партії ввійдуть до складу нового уряду, то остаточно вирішується питання з призначенням виконуючого обов'язки прем'єр-міністра. Наприклад, в Німеччині та Ірландії парламент, точніше парламентська більшість, подає президенту кандидатуру на пост прем'єр-міністра. У випадку монархічного призначення, форматор отримує це доручення від монарха разом з чіткими інструкціями щодо складу коаліції, яка буде підтримана монархом.

Як правило, питання портфелів та урядової програми вирішуються переговорною командою, до складу якої входять усі партії, запрошені до коаліції. Дані, проаналізовані М. Левером та Я. Баджем свідчать, що лише в Італії питання урядових посад вирішується до з'ясування основних пунктів урядової програми [20, р. 62].

Оскільки послідовність між складом коаліції та урядовою програмою є предметом обговорення, то відмінності, виділені М. Левером і Я. Баджем, є швидше штучними. У більшості випадків прийняттю рішення про персональний склад уряду передують укладання детальної угоди щодо урядової програми, оскільки саме щодо неї приймаються рішення напередодні призначення виконуючого обов'язки прем'єр-міністра. Наприклад, в Ірландії, Німеччині та Норвегії партії часто укладають передвиборчі коаліції, що інформують виборців про те, яка саме коаліція буде сформована, якщо це об'єднання отримає вагому частку місць в законодавчому

органі. У країнах, де діє інформатор (посередник), саме він вирішує питання, пов'язані із формуванням парламентської коаліції.

Однак у своєму дослідженні М. Левер та Я. Бадж фіксують випадки, коли саме визначення персонального складу коаліції передує узгодженню програми уряду. Це, на нашу думку, є радше винятком, ніж правилом, оскільки більшість партій беруть участь у створенні коаліції на ранніх етапах, коли неминуче піднімаються питання щодо урядової програми. Так, дискусії щодо загального напряму діяльності уряду на початковій стадії часто змушують потенційних кандидатів вийти з переговорного процесу, в той час партіям, які залишилися, часто потрібен додатковий час для узгодження остаточної версії програми. Відповідно, у цих випадках також спершу говорять про напрям діяльності уряду, а питання складу уряду швидко вирішуються. І часто задовго до того, як досягається остаточне рішення щодо урядової програми.

На завершальному етапі, коли йдеться про висунення конкретних осіб на міністерські посади, особлива роль належить лідерам партій та парламентських фракцій. У Нідерландах саме лідери парламентських фракцій, а не керівництво партій визначають персональний склад уряду. Якщо у Бельгії, Ірландії, Ісландії, Франції та Швеції парламентські лідери взагалі не залучені до процесу створення уряду, то в інших країнах як лідери парламентських фракцій, так і партійних організацій беруть участь у коаліційних перемовинах. Майже у половині країн вищі партійні лідери, починаючи від лідера партії, також приймають у них участь.

Це ж стосується партійних експертів, які залучаються не лише за їх формально впливові позиції в партіях, але за технічну компетенцію (наприклад, як член партійного дослідницького центру). Так в Австрії та Люксембурзі експерти також залучаються до процесу нарівні з парламентськими спеціалістами. У Данії в перемовинах іноді беруть участь відомі члени законодавчого органу. Часто ці експерти викликаються на різних етапах формування для вирішення конкретної технічної проблеми. Після досягнення компромісу ці партійні експерти виводяться з переговорів, а основні актори продовжують справу доти, коли знову не виникне необхідність в допомозі з боку експертів.

Тобто у більшості країн парламентські актори є активними і навіть домінуючими у коаліційних перемовинах. Лише у Бельгії, Ірландії, Ісландії, Франції та Швеції парламентські актори (лідери та експерти) як такі не залучаються. У деяких країнах лише лідери відповідних партій включені до процесу формування коаліції, а в інших – переговорні команди є дуже великими і розмаїтими. Наприклад,

у Люксембурзі в ході переговорів щодо формування уряду Ж. Сантера у 1994 році команди перемовників складалися з лідерів та секретарів парламентських груп, кількох діючих міністрів та провідних депутатів.

Тут виникає питання про те, кого ці актори представляють на переговорах. Чи вони є просто впливовими фігурами у партії, які ділять урядовий пиріг між собою та своїми прихильниками? Чи вони є довіреними особами, які приймають зобов'язуючі для своїх партій рішення без регулярного зворотного зв'язку, чи вони просто є делегати партійних організацій чи парламентських партій? Представницький характер переговорної команди ніколи систематично не вивчався. Це справді важко операціоналізувати. Однак дані свідчать, що у більшості країн парламентські групи володіють інформацією про хід коаліційних переговорів. Лише у Бельгії та Італії, що є прикладами сильного партійного уряду, саме виконавчі органи партії, а не парламентської фракції, регулярно отримують інформацію. В Австрії, Данії, Норвегії та Португалії перемовники проводять регулярні наради з виконавчими органами партій. Загалом у Австрії, Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Норвегії, Португалії, Фінляндії та Швеції лідери партійних організацій та/чи виконавчі органи партій є основними особами, які приймають рішення. Лише в Ісландії та Нідерландах саме парламентські актори є більш впливовими, ніж партійні. Однак, це не означає, що у першій групі парламентські актори не мають жодної ваги. Фактично, в Ірландії, Німеччині, Норвегії, Португалії, Фінляндії та Франції парламентська фракція чи її лідер також мають вагоме слово у виборі міністрів.

У деяких країнах парламентські фракції (часто пов'язані з групами інтересів, такими як профспілки), великі партії (національна конференція чи регіональні осередки партії) та інституційні актори (глава держави) також мають певний вплив. Нарешті, виконуючий обов'язки прем'єр-міністра є основним номінатором в Австрії, Великобританії, Данії, Іспанії, Люксембурзі, Португалії, Фінляндії та Швеції. Проте, у коаліційному уряді право прем'єр-міністра призначати осіб на міністерські пости не поширюється за межі його власної партії, яку він, як правило, очолює. Французькі міністри призначаються президентом, прем'єр-міністром та партійними лідерами.

На завершення слід додати, що в Австрії, Бельгії, Греції, Іспанії, Італії, Португалії та Швеції парламентські фракції та їх лідери як такі не мають значного впливу на розподіл міністерських посад.

Проілюструвати процес формування парламентської коаліції та уряду можна на прикладі Швеції, Ісландії, Німеччини та Мексики.

Досвід **Швеції** свідчить, що планування та підготовка майбутньої коаліції напередодні дня виборів є дуже важливою. Без кропіткої підготовки ймовірність того, що коаліція проіснує повну каденцію чи навіть виграє наступні вибори є дуже малою [12, р. 23].

Дві чи більше партій не зможуть успішно співробітничати у коаліції якщо вони не мають спільного уявлення про цінності та цілі. Вони повинні узгодити економічні засади: Чи є проблеми з державним бюджетом? Наскільки вони великі? В чому основна причина? Які основні шляхи рішення?

Партія, що прагне очолити майбутню коаліцію може готуватися до приходу до влади через співробітництво з майбутніми коаліційними партнерами, залишаючись в опозиції (це передбачає, що коаліція не включатиме нинішні урядові партії). Це можна зробити без формального визнання, що таке співробітництво має місце – це для партій дуже важливо підтримувати свій імідж та акцентувати на відмінностях у підходах з певних питань, порівняно з іншими партіями. Деякі можливі дії є:

1. Внутрішні семінари з відомими представниками кожної партії. Сторонні лектори представляють свої погляди на низку різних проблем і питань (фінансова політика, монетарна політика, енергетика, житлово-комунальне господарство), після чого йдуть запитання та відповіді. Коли запрошені гості покидають зібрання, політики обговорюють певну проблему між собою. Жодні рішення не приймаються. Також немає потреби досягати консенсусу. Дискусія сама по собі є важливою.

2. Регулярні зустрічі між парламентськими лідерами відповідних партій і/або заступників голів фракцій відповідних партій. Метою є обговорення питань, що становлять спільний інтерес у парламенті чи для партійної політики загалом. Іноді зустрічі можуть проводитися для того, щоб визначитися із спільними діями.

3. Попередні зустрічі між членами відповідних партій до зустрічей у парламентських комітетах та участі в інших заходах. За можливості приймається рішення про спільні дії.

4. Спільні пропозиції в парламенті. Узгодження позицій по голосуваннях у комітетах та пленарних засіданнях парламенту.

Бажано на постійній основі, складати список всіх питань, щодо яких партії погоджуються, так і тих, в яких є розбіжності, які повинні бути вирішені у майбутньому.

Схема переговорного процесу між чотирма партіями у Швеції (Поміркованою партією, Ліберальною, Центристською та Християнсько-демократичною), що утворили уряд 1991-1994 років [12, р. 21-22], виглядала наступним чином. Одразу після парламент-

ських виборів в 1991 році спікер попросив лідера найбільшої партії – Поміркованої партії (К. Більдта) сформувати коаліційний уряд. Той у свою чергу звернувся до лідерів решти трьох партій, чи вони зацікавлені у такій пропозиції, і отримав позитивну відповідь. Було створено три різних групи, які склалися по одному представнику від кожної партії. Одна група обговорювала макроекономічні питання для формування спільної макроекономічної стратегії уряду. Друга група аналізувала питання оподаткування та розробила спільну основу для чотирьох партій. Третя, найбільш важлива група мала статус керівної і складалася з трьох генеральних секретарів трьох партій, уже представлених у парламенті та можливого Державного секретаря з координації від християнських демократів, які на той час ще не були представлені у парламенті. Перші дві групи звітувалися перед керівною групою.

Керівна група розглядала усі питання, що мали значення для учасників. Попередні спільні пропозиції та правила голосування у парламенті були сформовані у вигляді списку. Пропозиції, щодо яких ще не було прийнято рішення, були винесені в окремий документ, щоб пізніше з'ясувати, які з них будуть відхилені, а які – залишаться у парламенті для прийняття рішення. Але найбільш важливим був список запитань, де зазначені партії мали розбіжності у підходах. З'ясувалося, що список запитань щодо можливих проблемних питань нараховував майже 147 позицій. Він включав, наприклад, побудову мосту між Швецією та Данією, освіту, захист малих річок, санкції для неповнолітніх злочинців та різні рівні компенсації в різних системах соціального забезпечення. Керівна група послідовно створювала підгрупи у певних сферах, що складалася по одному представнику від кожної партії. Вони успішно провели переговори у всіх сферах та відзвітувалися керівній групі, яка за великим рахунком прийняла їх рішення.

Керівна група розібралася з усіма іншими питаннями. За необхідності до процесу залучалися експерти. Після переговорів лише за один тиждень керівна група була готова звітуватися перед партійними лідерами. Майже 140 питань було вирішено, а протоколи з деталізованими додатками були підписані. Керівна група не змогла повністю розібратися з десятком питань, рішення яких доручалося лідерам партій. У свою чергу лідери партій провели переговори з цих спірних питань. Парламентські фракції заслуховувалися кілька разів. З ними також консультувалися в ході переговорів керівної групи. Після кількох днів переговорів партіям вдалося залагодити і ці питання.

Майбутній прем'єр-міністр передав партійним лідерам проект детальної Декларації уряду, що мала бути представлена парламенту після сформування нового уряду. Оскільки декларація базувалася на протоколі від керівної групи, переговори були завершені у досить короткий строк. До цього моменту прем'єр-міністр не починав реальних дискусій з колегами щодо розподілу міністерських постів та міністерств, виходячи з результатів парламентських виборів. Якщо партія мала дуже хороші показники у певній сфері, їй пропонувався пост у відповідному міністерстві. Якщо міністерство мало більше одного міністра, то обидва, як правило, повинні походити з однієї партії, щоб уникнути внутрішнього антагонізму.

Допоки всі ці кроки були успішно пройдені, майбутній прем'єр-міністр заявив спікеру, що він може сформувати коаліційний уряд. Оскільки це був уряд меншості, то була проведена попередня зустріч з іншою малою партією в парламенті, щоб заручитися її підтримкою або хоча б нейтралітетом щодо уряду.

Весь процес переговорів тривав майже два тижні. Якби цих переговорів не було, уряд мав би набагато більше складнощів у прийнятті рішення щодо свого курсу. Переговори були більш чи менш передумовою для наступного успішного процесу розробки програми діяльності уряду та прийняття рішень у коаліції.

В Ісландії Основним завданням парламентських партій у процесі переговорів є поступове наближення своїх виборчих обіцянок до тих, що їх обіцяють їхні потенційні партнери, аби розробити програму, яка була б взаємоприйнятною і послідовною, щоб стати основою здійснення реальної політики [16, р. 157]. В Ісландії, яка є однією з найстаріших парламентських демократій, цей процес відбувається наступним чином:

1. Президентська стадія. Президент формально звертається до лідера партії (залежно від результатів виборів) з проханням сформувати уряд.

2. «Розвідувальна» або пробна стадія. Керівники переговорів, призначені президентом, проводять неформальні засідання з лідерами інших парламентських партій.

3. Стадія формування політичного курсу. Створюються комітети та намічається політичний курс.

4. Стадія розподілу міністерських портфельів. Після розробки політичного курсу члени коаліції починають розподіл міністерських посад.

5. Стадія висловлення згоди. Це кінцева стадія процесу переговорів, коли члени коаліції формально затверджують політичний курс і вирішують всі питання щодо посадових призначень [16, р. 158-159].

Німеччина також є хорошим прикладом того, які відбувається формування парламентських коаліцій у демократичних держава. У перший день дискусій партії – блок Християнсько-демократичний союз – Християнсько-соціальний союз (ХДС-ХСС) та Партія вільних демократів (ПВД) погодилися на: формальну структуру для переговорів; хто бере участь на різних рівнях переговорів; хто працюватиме над узгодженням деталей; хто викладе угоду у письмовій формі; хто матиме виключну владу на фінальному етапі процесу прийняття рішення [31, р. 85-87]. Узгоджена структура включала:

- комітет великої коаліції, який слугував як найвища влада та приймав остаточне рішення з питань, які не могли бути вирішені в інших переговорних структурах. Він включав дев'ять головних перемовників від кожної з трьох партій і очолювався лідерами цих партій;

- наглядовий комітет. Складався з голови офісу канцлера та керівників апарату трьох партій. Ця структура визначала порядок денний Комітету великої коаліції, готувала переговорні документи. Цей комітет також збирав результати дискусій у робочих групах та передавав їх до Комітету великої коаліції;

- робочі групи: у 10 робочих групах, структурованих навколо конкретних напрямів діяльності, що склалися з експертів, які представляли партії, обговорювалися та вирішувалися більшість проблемних питань. В ході переговорного процесу ці робочі групи зустрічалися майже кожного дня. Кожна група мала двох голів – одного від ХДС/ХСС, а другого – від вільних демократів. Часто керівництво цих робочих груп слугувало як перший крок до отримання міністерської посади. У випадку контроверсійних питань, партійні лідери могли зустрітися напряму з відповідними головами і за закритими дверима намагалися знайти вихід з ситуації.

У Мексиці після виборів 2012 року три найбільших партії (Партія національної дії, Інституційно-революційної партії та Партія демократичної революції) зустрілися для переговорів щодо діяльності в законодавчому органі.

Протягом перших днів обговорень, переговорна команда з шести осіб (по двоє від кожної партії) узгодила 9 правил переговорного процесу, включаючи:

- внесення всіх питань до порядку денного з самого початку;
- визначити всі сфери угоди – незалежно від того, чи вони мають велике значення, чи мінімальне, – між трьома партіями;
- починати з відносно простих проблем, перш ніж переходити до більш складних, по мірі зміцнення довіри між учасниками коаліції;
- готовність продовжувати переговори не зважаючи на зміну ситуації після виборів;

- не розголошувати стороннім суті суть переговорів;
- жоден окремих елемент переговорів не буде вважатися вирішеним, доки не буде узгоджено пакет реформ загалом.

Х. Мурат, колишній губернатор та член Інституційно-революційної партії, очолив переговори. Після узгодження списку напрямів діяльності майбутньої коаліції, була створена технічна команда, що складалася по одному представнику від партії. Ці групи підготували документи з кожного напрямку співробітництва, які згодом були обговорені та відредаговані групою з шести перемовників. Одночасно з діяльністю у цьому напрямі команда з шести осіб працювала над тим, щоб заручитися підтримкою угоди своєю партією.

Остаточний текст угоди був підписаний і оприлюднений 2 грудня 2012 року, через день після інавгурації президента країни Е. Пенья Ньето [8]. Партії пообіцяли здійснити 95 реформ у п'яти сферах:

- демократичне управління, відкритість;
- підзвітність та боротьба з корупцією;
- права і свободи людини і громадянина;
- безпека і правосуддя;
- економічний ріст, зайнятість та конкурентноздатність.

Керівна рада, до складу якої ввійшло по шість членів від кожної партії, є координуючим органом і має за мету деталізацію програми реформ, здійснення нагляду за переговорами між учасниками пакту, створення робочих груп і підготовку законопроектів для передачі у Конгрес. Однак через незгоду щодо реформи в енергетичній сфері у листопаді 2013 року одна з партій вийшла зі складу коаліції, що ускладнило реалізацію Пакту.

Висновки

У найбільш загальному вигляді процес формування парламентської коаліції складається з трьох етапів: довиборчого, післявиборчого та затвердження уряду. Однак на практиці цей процес не обов'язково проходить через усі перелічені вище стадії. Етап посередника часто опускається, оскільки результати виборів можуть визначити однозначного переможця – політичну партію, яка отримала більше половини голосів виборців та виступає ініціатором формування коаліційного уряду. Також може змінюватися і хронологічний порядок етапів через ймовірну невдачу на одному з них. Якщо посередник чи особа, відповідальна за формування уряду, не змогла дати очікуваний результат, то процес починається з попереднього етапу. Зрештою навіть на завершальному етапі законодавчий орган може відмовитися підтримати уряд, що означає новий старт процесу формування парламентської коаліції (аж до

проведення дострокових виборів, якщо уряд не вдається сформува-
вати у визначений законодавством термін).

Передвиборча коаліція є одним із способів формування парла-
ментської коаліції та уряду, який доволі часто зустрічається у су-
часній практиці. Її основною перевагою на відміну від традиційної
парламентської коаліції є те, що вона дає можливість поєднати пе-
реваги мажоритарної і пропорційної виборчих систем. За мажори-
тарної системи виборці мають чітке уявлення про те, за кого вони
голосують і яка партія, що сформувала уряд, є відповідальною за
стан справ у державі. В умовах пропорційної виборчої системи ре-
зультат виборів не такий очевидний, оскільки місця у парламенті
розподіляються за особливою процедурою серед певної кількості
партій, які виконали низку умов (наприклад, подолали виборчий
бар'єр). Більше того, через значну кількість переможців, жодна з
партій не може самостійно сформувати уряд і змушена укласти
коаліційні угоди з іншими, що передбачає необхідність погоджува-
тись на компроміси. Це може призвести до того, що уряд, сфор-
мований в результаті тривалих перемовин, укладання публічних і
таємних домовленостей між партіями, буде здійснювати політику,
що не відображає інтересів виборців, які голосували за партії па-
рламентської коаліції.

Особливе місце посідає останній етап формування уряду, що
відбувається за формальними і неформальними правилами, і може
перебувати під сильним впливом другорядних чинників.

Як правило, у більшості країн конституційними нормами закріп-
лено лише ключові моменти цього процесу, і досить часто вони не
відображають шлях, яким процес формування парламентської коа-
ліції та уряду здійснюється на практиці.

Загалом, конституційні та правові норми визначають: форму-
вання парламентської коаліції та уряду; вплив глави держави на цей
процес; вимоги щодо винесення вотуму довіри (інвеститурне голо-
сування) в парламенті; обов'язок уряду подати у відставку у випадку
висловлення парламентом недовіри; повноваження уряду щодо роз-
пуску парламенту; вимоги до проведення дострокових виборів тощо.

Фактично деякі формальні правила постійно порушуються, оскі-
льки вони вважаються антидемократичними або непридатними
до застосування. Іншими словами, для розуміння актуального зна-
чення різних політичних акторів у процесі формування парламен-
тської коаліції та уряду, їх ролі в широкому контексті процесу
прийняття рішень, слід сфокусуватися на тих правилах форму-
вання цих утворень, що застосовуються на практиці, так само як і
на менш гнучких формальних правилах чи демократичних нормах.

Література:

1. Эллис Э. Новые коалиции, новые парламенты. Полис. 1993. №6. С. 81-86.
2. Allern E.H. Overcoming the fear of commitment: Preelectoral coalitions in Norway and Sweden. E.H.Iott. *Acta Politica*. 2009. Vol. 44. №3. P. 259-285.
3. Bandyopadhyay S., K. Chatterjee, T. Sjostrom. Pre-electoral coalitions and post-electoral bargaining. *Quarterly Journal of Political Science*. 2011. Vol. 6. P. 1-53.
4. Blondel J., F. Muller-Rommel. *Governing Together*. London. Macmillan, 1993. 338 p.
5. Burch M. Organising the flow of business in Western European cabinets. *Blondel J., Muller-Rommel F. Governing Together*. London. Macmillan, 1993. P. 99-130.
6. Carroll R., G.W. Cox The logic of Gamson's law: Pre-electoral coalitions and portfolio allocations. *American Journal of Political Science*. 2007. Vol. 51. P. 300-313.
7. Chiru M. Early marriages last longer: Pre-electoral coalitions and government survival in Europe. *Government and Opposition*. 2015. Vol. 50. P. 165-188.
8. Choose Pemex over the pact. *The Economist*. URL : <http://www.economist.com/news/leaders/21581730-successful-cross-party-pact-has-broken-congressional-gridlock-it-must-not-become-obstacle>.
9. Christiansen F.J., E. Damgaard. Parliamentary opposition under minority parliamentarism: Scandinavia. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. № 1-2. P. 46-76.
10. Colomer J.M. *Political institutions in Europe*. London. Routledge, 2002. 313 p.
11. De Winter L., A.-P. Frogner, B. Rihoux. Belgium. Still the age of party government? *Blondel J., Cotta M. The Relationship between Governments and Supporting Parties in Europe*. London. Macmillan, 1996. P. 153-179.
12. Egardt P. Sweden: Policy and decision-making in a coalition system. *Management challenges at the centre of government: Coalition situations and government transitions (SIGMA-Paper № 22)*. 1998. P. 20-48.
13. Frogner A.-P. The single-party coalition distinction and cabinet decision-making. *Blondel J., Muller-Rommel F. Governing together: The extent and limits of joint decision-making in Western European cabinets*. New York. St. Martin's Press, 1993. P. 43-73.
14. Golder S.N. Pre-electoral coalition formation in parliamentary democracies. *British Journal of Political Science*. 2006. Vol. 36. №2. P. 193-212.
15. Goodin R., Gьth W., Sausgruber R. When to coalesce: Early versus late coalition announcement in an experimental democracy. *British Journal of Political Science*. 2008. Vol. 38. P. 181-191.
16. Grimsson O.R. Iceland: A multilevel coalition system. *Browne E.C., and Dreijmanis J. Government coalitions in Western democracies*. London. Longman, 1982. P. 151-174.
17. Gschwend T., M. Hooghe. Should I stay or should I go? An experimental study on voter responses to pre-electoral coalitions. *European Journal of Political Research*. 2008. Vol. 47. № 5. P. 556-577.
18. Hanley D. Compromise, party management and fair shares: The case of the French UDF. *Party Politics*. 1999. Vol. 5. №2. P. 171-189.

19. Hooghe M., S. Marien, T. Gschwend. Gathering counter-factual evidence: An experimental study on voters' responses to pre-electoral coalitions. *Kittel B., Luthanand W.J. Experimental political science: Principles and practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. P. 413-440.

20. Laver M., I. Budge. Party policy and government coalitions. Basingstoke: Macmillan, 1992. 448 p.

21. Laver M. Party competition and party system change: The interaction of coalition bargaining and election competition. *Journal of Theoretical Politics*. 1989. Vol. 1. №3. P. 301-324.

22. Marek P., B. Powell. Pre-election coalitions and party system development: Central European variations. 2011. *APSA 2011 Annual Meeting Paper*. URL : <http://ssrn.com/abstract=1903444>.

23. Mershon C.A. Expectations and informal rules in coalition formation. *Comparative Political Studies*. 1994. Vol. 27. №1. P. 40-79.

24. Mitchell P. Ireland: 'O what a tangled web ...' – delegation, accountability, and executive power. *Strom K., Muller W., Bergman T. Delegation and accountability in parliamentary democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 421-468.

25. Muller W., K. Strom. Coalition agreements and cabinet governance. *Strom K., Muller W., Bergman T. Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 153-188.

26. Muller W., K. Strom. Coalition governments in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000. 602 p.

27. Muller W. Governmental institutions: Do they matter. *West European Politics*. 1992. Vol. 15. №1. P. 99-131.

28. Muller W., Strom K. The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies. *Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 5. №3/4. 1999. P. 255-282.

29. Narud H.M. Electoral competition and coalition bargaining in multiparty systems. *Journal of Theoretical Politics*. 1996. Vol. 8. №4. P. 499-525.

30. Powell G.B. Elections as instruments of democracy. New Haven, CT: Yale University Press, 2000. 310 p.

31. Rainer A., Braum S. Coalitions and coalition management: An introduction to the art of coalition government. Potsdam: Friedrich Naumann Foundation, 2013. 110 p.

32. Saalfeld T. Institutions, chance and choices: The dynamics of cabinet survival in the parliamentary democracies of Western Europe (1945–99). *K. Strom, W.C. Müller, Bergman T. Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 67-98.

33. Shin E. A model of pre-electoral coalition formation. URL : <http://people.hss.caltech.edu/~eshin/pdf/PEC.pdf>.

34. Strom K., Muller W., Smith D., Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies. *Annual Review of Political Science*. 2010. Vol. 13. P. 517-535.

35. Strom K. Minority government and majority rule. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 304 p.

36. Wahman M. Oppositional pre-electoral coalition formation in authoritarian regimes. ISA Annual Convention, 2010. URL : <https://lup.lub.lu.se/search/publication/1544511>.

Vitalii Myronenko

Candidate of Political Sciences,
Academician-founder of the APS of Ukraine

Political and Legal Aspects of the Creation of Parliamentary Coalitions

It is studied that in most countries the formation of a coalition between political parties has become common practice. In most general form, the process of forming a parliamentary coalition consists of three stages: pre-election, post-election and approval of the government. It is noted, however, that in practice this process does not necessarily go through all the above stages. The mediation stage is often omitted, as election results can determine the clear winner – the political party that received more than half of the vote and is an initiator of forming the coalition government. The chronological order of stages may also change due to a probable failure on one of them. If the mediator or the person in charge of forming the government has not been able to give an expected result, the process starts from the previous stage. In the end, even at the final stage, the legislature may refuse to support the government, which means a new start in the process of forming a parliamentary coalition.

It is analyzed that the pre-election coalition is one of ways to form a parliamentary coalition and government, which is quite common in modern practice. Its main advantage in contrast to the traditional parliamentary coalition is that it makes it possible to combine advantages of majority and proportional electoral systems. Under a majority system, voters have a clear idea of who they vote for and which party that formed the government is responsible for the state of affairs in the country. In a proportional electoral system, the outcome of an election is less obvious, as seats in parliament are apportioned according to a special procedure among a number of parties that have met a number of conditions (for example, overcoming the electoral barrier). Moreover, due to the large number of winners, neither party can form a government on its own and is forced to enter into coalition agreements with others, which implies the need to agree on compromises. This could lead to the government, formed as a result of lengthy negotiations, the conclusion of public and secret agreements between the parties, will pursue a policy that does not reflect interests of voters who voted for parties of the parliamentary coalition.

It is established that a special place is occupied by the last stage of the government formation, which takes place according to formal and informal rules, and may be strongly influenced by secondary factors. As a rule, in most countries, constitutional norms enshrine only key aspects of this process, and quite often they do not reflect the way in which the process of forming a parliamentary coalition and government is carried out in practice. In fact, some formal rules are constantly violated because they are considered anti-democratic or unusable.

It is concluded that for understanding of various political actors' importance in the process of forming a parliamentary coalition and government, their role in the broad context of the decision-making process, we should focus on rules of the formation of these entities applied in practice, as well as less flexible formal rules or democratic norms.

Keywords: political party, pre-election coalition, parliamentary coalition, parliament, government, electoral system, constitutional norms.

УДК 32:329.1/.6

Ткаченко Олексій Андрійович

студент Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
асистент-дослідник АПН України

ІНДЕКС ПОПУЛІСТА

В статті наводиться спроба розробки максимально ефективного підходу до дослідження популізму. Розробка такого підходу базується на: а) виявленні слабких та сильних сторін інших найважливіших підходів до практичного дослідження популізму, на прикладі яких можна аналізувати інші підходи з подібними засадами – підходу від Гайно А. Й. від 2017 року, окресленому в Індексі популізму, та підходу Терещенко Д. від 2018 року; б) систематизації підходів до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження як теоретичних засад практичних підходів до дослідження популізму, здійсненій у статті автора «Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену» від 2020 року.

На базі цього розробляється інтегрована сукупність індикаторів для ефективного практичного дослідження популізму. Та для її перевірки оцінюються 6 прикладів політиків, які є популістами як згідно повсякденного вживання, так згідно загального окреслення популістів за стратифікаційним підходом до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Доцільність даного підходу до дослідження популізму доводиться автором як заснованого на найбільш точних для виявлення, детермінуючих популізм на основі фактів індикаторах на базі стратифікаційного підходу як найбільш обґрунтованого підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження.

Ключові слова: популізм, ідеологія, риторика, рух, індекс, індикатор.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження популізму в нинішніх реаліях підйому його підтримки у багатьох країнах не можна заперечувати. Безліч політичних дослідників та аналітиків ще з кінця 1960-тих років доклали чимало зусиль, аби розробити конструкти, за допомогою яких можливо ефективно досліджувати це політичне явище. Не можна сказати, що їх зусилля не мали результатів. Навпаки, цими зусиллями було окреслено і ряд концепцій, і ряд методологій для дослідження прикладів популізму з політичних дійсностей ряду країн за одними критеріями. Однак, практичного підходу, який би уможливив настільки ефективне дослідження популізму, що перевершив би всі інші з них, ще не виділяється.

Підходу для настільки ефективного дослідження популізму, мірою якого є можливості застосовувати його не точково, а на прикладах популізму з майже будь-якої країни, і при цьому чітко, а не розмито відділяти ці приклади від інших політичних явищ. Звісно, що такий практичний підхід є безпосередньо пов'язаний з теоретичним підходом визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Тобто сукупністю специфічних визначень та установок, які є концептуальною основою для застосування такого підходу, призмою, крізь яку ним успішно можна висвітлили темні популізму. Саме тому розробка максимально ефективного практичного підходу до дослідження популізму є важливою проблемою для політичної науки і спроба її здійснена буде наведена у даному матеріалі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не вирішеними частинами проблеми розробки максимально ефективного практичного підходу до дослідження популізму постають:

- вибір ефективних теоретичних засад до розробки максимально ефективного практичного підходу до дослідження популізму та обґрунтування їх більшої результативності для цієї мети порівняно з засадами інших підходів;
- розробка методології застосування максимально ефективного практичного підходу до дослідження популізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки дослідження популізму є вкрай важливим та актуальним для політичних науковців та аналітиків сьогодні, публікацій на цю тему наявно чимало. З поміж них усіх найбільшу цінність для розробки методології застосування максимально ефективного практичного підходу до дослідження популізму мають доробки сучасних європейських політичних науковців та дослідників як Гайно А. Й., Мудде К., Калтвасер К. Р, Рудейна М., Пауелса Т., а також українського політолога Терещенка Д. Для порівняння ж теоретичних засад до розробки максимально ефективного практичного підходу для дослідження популізму буде використана моя публікація «Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену» від лютого 2020 року, в якій наявна систематизація усіх визначних підходів до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження.

Постановка завдання. Розробити підхід до максимально ефективного практичного дослідження популізму та обґрунтувати таку його ефективність порівняно з підходами.

Виклад основного матеріалу. Серед найважливіших підходів до практичного дослідження популізму, на прикладі яких можна

аналізувати інші підходи з подібними засадами, треба зазначити два наступних. Перший – за авторством шведського вченого Гайно А. Й., результатом якого став Індекс авторитарного популізму від 2017 року. Індекс був обрахований для 33 країн Європи (28 країн ЄС та Норвегії, Ісландії, Швейцарії, Сербії та Чорногорії). Обрахований за двома показниками: абсолютною кількістю місць у парламенті та участі у виконавчій владі популістських партій. Однак, найважливішим для оцінки такого підходу є показник того, що засадничо розглядалось Гайно А. Й. як популістські партії. З цього приводу науковець зазначав наступне: «ми охоплюємо лише партії, де популізм сам по собі став ідеологічним надбанням. Цю інтелектуальну традицію можна впізнати в протистоянні розподілу владних повноважень; ідеї однорідного народу зі спільними інтересами; невинних нападах на «еліту» [12, с. 2]. На такій основі Гайно А. Й. вибудовував наступну типологію популістських партій [12, с. 3]:

	Демократичні	Антидемократичні
Ліберальні	Антикорупційні	–
Анти-ліберальні	Авторитарно-популістські	Ліво- та правоекстремістські

З розподілених за такою класифікацією партій Гайно А. Й. виділяв авторитарно-популістські, як найбільш виразно популістські та аналізував рівень авторитарного популізму в країні за зазначеними показниками.

Другим підходом є адаптована з ряду підходів західної політичної науки українським молодим політологом Терещенком Д. методологія «вимірювання» популізму. Наприклад, адаптована з розробок європейських дослідників Рудейна М., Пауелса Т. Розробок, згідно яких визначити та обчислити популізм можливо методом аналізу тексту – контент аналізу двома способами: «1) класичного контент-аналізу із codebook (кодувальною книжкою, приклад записів із якої буде подано нижче) та командою ретельних кодувальників і 2) комп'ютерного контент-аналізу із використанням спеціального програмного забезпечення» [15]. Текстом, що так аналізується в якості одиниці аналізу, за обґрунтуванням Терещенка Д. має бути: «увесь масив політичних текстів – маніфести, публічні заяви, інформація з офіційних веб-сторінок, дописи в соціальних мережах, інтерв'ю, політична реклама, виступи політиків на телебаченні, під час мітингів, публічних зустрічей та демонстрацій тощо» [4]. Залишається лише окреслити критерії для аналізу для ефективного виявлення популізму за таким підходом. Після узагальнення ряду способів до окреслення переліку таких, Терещенко визначає наступний:

1. «цілісність та однорідність «народу», сприйняття його як єдиного актора з легко ідентифікованою волею та інтересами;
2. цілісність та однорідність «еліт», визнання єдності їхніх інтересів;
3. звеличення моральної (чи будь-якої іншої) вищості «народу»;
4. засудження (у першу чергу моральної) нищості «еліт»;
5. антагонізм між «народом» та «елітами», принципове протистояння між ними, часто подане як «пригноблення» народу елітами;
6. ствердження ідеї народного суверенітету і зверхності «народної волі»;
7. відчуття критичного, зламного, поворотного моменту: вибір, дія мають відбутися» [4].

Знову ж таки головним для оцінки і цього практичного підходу до дослідження популізму є те, що вважається популізмом за його формуванням. Автор підходу, Терещенко Д. визначає популізм «як характеристику повідомлення бктора, аніж як характеристику самого актора» [4]. А також вказує, що хоча «найбільш денотативно влучне визначення популізму пропонує розглядати його як «тонку» ідеологію, аби характеризуватися у цей спосіб, бути нею популізмові не обов'язково. Оскільки останнім часом акцент у дослідженнях явища зсувається в бік його емпіричного аналізу, «вимірювання», було би більш доречно використовувати для концептуалізації популізму категорії, які краще описують його походження та функції. Однією з таких категорій, потенційно корисних для аналізу, є поняття фрейму» [5]. Фрейму, який за визначенням видатного дослідника у сфері Гоффмана Е. є «схемою інтерпретацій», що дозволяє своїм носіям «розташовувати, сприймати, ідентифікувати та позначати події в їхніх життях» [11, с. 21]. Тобто сукупності мовних висловів, за допомогою яких інтерпретуються політичні явища. Інтерпретуються і в тому числі доносяться до електорату під час комунікації з ним. А способом такого донесення є звісно текст у різних формах. Текст, одиниці якого тоді логічно розглядаються як одиниці аналізу для дослідження популізму.

Безумовно ці підходи до практичного дослідження популізму мають місце бути як науково обґрунтовані в результаті значних зусиль їх авторів. Однак, обидва вони мають істотний недолік, що підважує їх ефективність щодо аналізу плюралізму. Причому критично підкреслюють такий недолік щодо підходу з протилежними засадами автори обох. Наприклад, Гайно А. Й. зазначає наступне: «Всі політичні партії певною мірою використовують популістську риторику. ...

У повсякденному вживанні "популізм" майже завжди має на увазі не менш захоплюючі практики політики: вульгарна риторика, слабкі або неіснуючі претензії на політичну послідовність, опортунізм. Жодна з них не є унікальною для партій, які ми вважаємо популістськими. Навпаки, популізм як комунікативний метод існує в усіх партіях» [12, с. 2, 5]. А Терещенко Д. навпаки вказує, що якщо ми досліджуємо популізм: «нас як дослідників має цікавити, чому деякі політики продукують популістські повідомлення і який ці повідомлення мають електоральний ефект. Відтак фокус дослідницької уваги переміщується з «природи» популізму та популістських переконань на способи інструменталізації популістської риторики для електоральної мобілізації. Тобто незалежно від того, чи є і чи можна назвати популізм «тонкою» ідеологією, під час текстуального аналізу дослідники мають справу скоріше із популістським фреймом – чимось більш питомим для тексту» [5]. Метри дослідження популізму Мудде К. і Калтвассер К. Р. в загалі обгрунтовували слабкість обох подібних позицій. Обгрунтовували, вказуючи що: «дуже важливо зрозуміти, що нашою основною проблемою є популізм, а не основна ідеологія, до якої він приєднався, або людина, яка його висловлює. Тому одним із найважливіших завдань є відокремлення популізму від особливостей, які можуть регулярно виникати разом із ним, але не є його частиною. ... Схильність поєднувати такі явища, як демагогія чи опортунізм, з популізмом, призводить до того, що останній визначається таким чином, що майже всі політичні суб'єкти, особливо в періоди передвиборної кампанії, можуть бути позначені як популістські. Отже, пропонуючи таку широку концепцію популізму, цей підхід розвиває більше загальноприйняте слово, ніж аналітичне поняття, яке має дискримінаційну силу для проведення порівняльних досліджень» [13, с. 2, 5].

В чому ж полягає така з різних напрямків підкреслювана слабкість обох наведених підходів до дослідження популізму і подібних їм? В слабкій засадничій основі, яка ослаблює кожен з підходів підхід і в його застосуванні. Основи, якою слугують певні теоретичні підходи до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. А саме в ідеологічному підході як основі для розробок Гайно Й. А. та комунікативному як основі для розробок Терещенко Д. Підходи до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження згідно їх класифікації, здійсненої мною у роботі «Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену»:

- «харизматичний;
- ідеологічний;
- комунікаційний;
- стратифікаційний» [7, с. 268].

Класифікації у висновку з якої можна зробити висновок про слабкість і неефективність перших трьох підходів. Адже дійсно, якщо визначати популізм через «тонку ідеологію» за ідеологічним підходом, не отримаєш нормальної основи для практичного дослідження популізму. Бо як можна досліджувати та окреслити те, що не окреслюється жодною ідеологією і постійно стрибає між ними? Як можна вести дослідження з розмитим не зрозуміло чим замість предмета дослідження? Як можна досліджувати те, що має: «ідеологічну розмазаність окреслення. Причому в такому контексті популізм як визначається, так і постійно губиться, бо це перетворюється на перескакування від ідеології до ідеології у пошуках популізму» [7, с. 267]. Те ж саме й щодо комунікаційного підходу. Підходу, з позицій якого ми маємо досліджувати популізм як звичайний прийом політичної риторики. Досліджувати, як те, що може використовувати будь-який політичний діяч чи рух. Тобто, як явище, коло охоплення якого тоді збільшується до розмірів майже всього політичного. Явище настільки неосяжне і розмите тоді, що в результаті незрозуміло яким чином його досліджувати. Явище, яке з таких засад втрачає будь-яку унікальність і визначається як абсолютна типова політична технологія (унікальність, яка популізму не чітко, але приписувалась з ідеологічного підходу як особливій ідеології). А тоді стає абсолютно незрозумілим наступне: «за комунікаційним підходом «популістом може стати кожен», і популізм є лише звичним процесом циркуляції політичних еліт, коли одна їх частина вчасно змінює риторичку на ефективну і відтісняє від влади іншу частину, що притримується риторички, старої, неефективної. Однак, якщо проаналізувати комунікаційний підхід до визначення популізму, то можна задатись питанням. Якщо «такий не страшний чорт, чому його так бояться»? Чому прихильники класичних привладних партій (ліво-, право- чи просто центристів) критикують політиків-популістів з такою гостротою, з якою вони ніколи раніше не звертались до один одного під час електоральної боротьби. Чому прибічники цих партій з преси критикують популістів з такою гостротою, якою ніколи не було помітно в звичайних політичних баталіях. І чому у країнах, де популісти все ж на тривалий час приходять до влади політичний курс не продовжує рухатись старим ходом лише зі зміною риторичних декорацій» [7, с. 266].

Як же подолати такі слабкості зазначених вище практичних підходів до дослідження популізму та подібних їм? На якій сильній основі можна ефективно дослідити популізм в загалі? На основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження! Підходу, який дозволяє:

1) «визначати в якості критеріїв до визначення популізму те, що можна чітко-науково визначити в політичній історії й сучасності світу – рух мас та їх прагнення до оновлення політичного режиму. А не нечіткі речі, як ідеологію чи комунікацію ...;

2) визначити унікальність популістських рухів ті політичних акторів на фоні інших політичних рухів та акторів. І чітко відокремити перших від всіх інших. А не звалювати в нерозділену сукупність безліч політичних явищ, як це відбувається» [7, с. 268] за іншими підходами.

Підходу, на основі якого популізм визначається як: «політичний рух, спрямований на усунення від ключових позицій в політичному режимі представників старої політичної еліти представниками не з контр-еліти, а з не-еліти, щодо якого перш за все має важливість його соціальна підтримка не-елітами суспільства, а не політичної ідеологія чи риторика» [7, с. 268].

Чому ж стратифікаційний підхід володіє такими перевагами? А тому що з його засад відкидається позиція, що популізм треба визначати і досліджувати за аналізом таких розмитих та двозначних в політиці речей як риторика та ідеологія. З усієї поваги до Терещенка Д., але з засади стратифікаційного підходу ставиться під абсолютний сумнів позиція, що «зрозуміло, що для того, аби досліджувати популізм, необхідно працювати з текстами – і в цьому, незалежно від того, як вони визначають популізм (як ідеологію, дискурс, стратегію чи фрейм) – у вчених сумнівів не виникає» [4]. І тоді розв'язується величезна проблема аналізу популізму, яку поставили ще Мудде К. та Калтвассер: «чи дійсно популіст вірить в розповсюджене повідомлення, чи популізм – це стратегічний інструмент, це значне мірою емпіричне питання, на якому часто неможливо дати останню відповідь (не проникаючи в голову популіста)» [13, с. 9]. Адже зі стратифікаційного підходу не потрібно проникати в голову популіста. Не потрібна знати, чи вірить він суб'єктивно у риторіку чи ідеологію, які поширює, що в принципі не можливо для науковців. Зі стратифікаційного підходу потрібно лише дослідити об'єктивні незмінні факти політичної діяльності популіста, що вказують на його реальну належність чи не-належність до еліти. Незалежно від того яку риторіку чи

ідеологію він поширює і з яких мотивів – це все розмита бляклість на фоні чітких фактів. І тоді отримати можливість чітко визначити: популіст чи не популіст будь-який політик. І ефективно дослідити його в такій якості. З позицій доступної всім науки, а проникання в чужі мізки та гадання щодо них.

Залишається лише розробити індикатори операціоналізації даного практичного підходу до дослідження популізму. В якості зазначених індикаторів пропоную наступні:

1. «Належність до складу уряду» – індикатор за чіткою ознакою належності політичного діяча до вищого органу виконавчої влади в країні. Органу, куди мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи (партія/рух або політично організована в інших спосіб група осіб, які обіймають ключові посади у вищих органах влади країни). В федеративних/конфедеративних державах за оцінкою з використанням цього критерію зараховується також належність до складу вищих органів виконавчої влади суб'єктів федерації/конфедерації. Зараховується, оскільки до таких теж мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи суб'єкту федерації/конфедерації. В унітарних країнах належність до органів виконавчої влади місцевого самоврядування не зараховується за оцінкою з використанням цього критерію. Не зараховується, оскільки рівень повноважень та статусу представників складу таких органів менше, відповідно й імовірність потрапити не будучи членом правлячої групи адміністративно-територіальної одиниць, де здійснюється місцеве самоврядування з формуванням цього органу значно підвищується.

2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої груп країни» – пряма належність до партій/рухів чи політично організованих в інший спосіб груп осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Уряду, який є чинним на момент аналізу (тоді належність до правлячої групи), або урядів, які були чинним попередньо і не були сформовані за участі тих же самих партій, що чинний на момент аналізу (тоді контр-правлячої групи). Належність до правлячої чи контр-правлячої груп ураховується у формуванні індикаторів визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження, оскільки таким чином окреслені правлячі чи контр-правлячі групи постають як політичні актори країни з найбільшим постійним впливом щодо формування влади.

3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни» – зв'язки з партіями/рухами чи політично організованими

в інших спосіб групами осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Метою даного критерію є виявити наявність зв'язку з правлячими чи контр-правлячими групами політичного діяча, який не формально не належить до них, але неформально як раз належить або веде тісне партнерство.

4. «Зв'язки з фінансовою елітою» – зв'язки з топ-50 найбагатших людей країни за підтвердженими фактами. Топ-50 найбагатших людей країни береться згідно рейтингів видання «Forbes» як найбільш одночасно і достовірних, й універсальних у цьому питанні. За оцінкою з використанням даного індикатора зараховуються лише зв'язки з фінансовою елітою, як з не-політичною елітою країни, яка з найбільшою імовірністю буде конвертувати свою могутність в іншій сфері суспільства в сферу політики. Щодо інших не-політичних еліт суспільства (інтелектуальної, військової, тощо) так ймовірність існує але менша, аби не зараховувати належність еліт як прямий фактор належності чи неналежності до еліти.

5. «Зв'язки з міжнародними елітами» – зв'язки з найвпливовішими людьми світу в політичній та економічній сферах. А саме представниками правлячих чи контр-правлячих груп країн «Великої сімки», топ-100 найбагатших людей світу, керівництв Європейського Союзу, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, представниками керівництв та володарями 20 і більше % акцій у топ-100 найбільших компаній світу. Зв'язок з міжнародними елітами підвищує ймовірність належності політика чи політичного руху певної країни до політичної еліти цієї країни. Адже міжнародна еліта з власних інтересів може з однаковою ймовірністю як підтримувати та вести партнерство з представниками еліти інших країн, так і ні. Але підтримувати політичних діячів чи рухи з не-еліти вона буде з мінімальною ймовірністю через інтерес запобігти посилення останніх у власній країні за ланцюговою реакцією. За оцінкою з використанням даного індексу враховується лише належність до міжнародних політичної та/або фінансовою еліти з причини, аналогічної описаній в індикаторі 3. Топ-100 найбагатших людей світу береться згідно рейтингів видання «Forbes» з причин, аналогічних описаним в індикаторі 3. Топ-100 найбільших компаній світу береться згідно рейтингів видання «Fortune», оскільки дані щодо нього є значно доступнішими за роками та з усіма країнами, ніж дані щодо аналогічного рейтингу від «Forbes». В даному випадку береться топ-100 а не 50 через більшу масштабність статків та впливу осіб та компаній у даних рейтингах.

6. «Рівень напруженості відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни» – рівень конфліктності відносин на основі реальних справ – конфліктів діями з представниками правлячих чи контр-правлячих груп країни за підтвердженими фактами. Діями, в якості яких розглядаються: відкрита опозиційна боротьба з партіями еліти у органах влади країни різного рівня без явних чи неявних союзів з ними; мітинги чи інші громадські акції проти представників правлячих чи контр-правлячих груп; участь у просуванні розслідувань порушень закону представниками правлячих чи контр-правлячих груп. Якщо особа сама є членом правлячої групи контр-правлячої групи, рівень напруженості її відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп є нульовим або настільки мінімальним, що не враховується.

Оцінка окремих політичних діячів за цими індикаторами здійснюється напряму. Оцінка політичних партій/рухів чи політично організованих в інших спосіб груп осіб за цими індикаторами здійснюється в результаті огляду оцінок її членів. Наприклад, політична партія/рух вважається «партією еліти», якщо 50%+1 її представників і/або 50%+1 представників партії на її керівних посадах є представниками політичної еліти за іншими критеріями.

Оцінку за кожним індикатором пропоную здійснювати з градацією в три ступені за зростанням ймовірності не-належності політика чи політичного руху до еліти: 0, 1, 2. Проміжна ступінь 1 потрібна, аби зафіксувати за такою оцінкою будь-який факт, що може вказувати на збільшення ймовірності належності політика до еліти, але підкреслити таке збільшення як ще не залізну, а можливо випадкову, або ситуативну тенденцію. Випадкову або ситуативну в разі випадкових або ситуативних фактів як основ для виникнення. Фактів, якими наприклад, можуть бути факти: одноразової участі політичного діяча не з еліти у формуванні уряду на шляху до отримання влади з подальшою втратою такої можливості через власні організаційні прорахунки партії; одноразових союзів політичного діяча не з еліти з політичним діячем з еліти: у надзвичайних для країни ситуаціях; з одними діячами з еліти проти інших, коли діяльність останніх загрожує створенням для країни надзвичайних ситуацій; перших кроків до політичного діяча не з еліти зближення з елітою, коли він ще остаточно не вирішив щодо цього, тощо.

За інтегрування оцінки за всіма зазначеними індикаторами ми отримуємо сукупність індикаторів такого типу:

1. «Належність до складу уряду»	
<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Багаторазова (більше 2 разів):	0;
Одноразова:	1;
Відсутня:	2.
2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої групи країни»:	
<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Належність до однієї партії більше двох років або належність до декількох партій:	0;
Належність до однієї партії менше двох років:	1;
Неналежність:	2.
3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни»;	
4. «Зв'язки з фінансовою елітою країни»;	
5. «Зв'язки з міжнародними елітами»:	
<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Тісні за підтвердженими фактами:	0;
Наявні, стримані за підтвердженими фактами:	1;
Відсутні за підтвердженими фактами:	2.
6. «Рівень напруженості відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни»:	
<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Мінімальний або нульовий:	0;
Поміркований:	1;
Значний:	2.

В результаті ми отримуємо перелік індикаторів оцінки будь-якого політичного діяча, а на основі цього політичних партій/руху або політично організованої в інших спосіб група осіб в якості належних до не-еліти та еліти, в межах будь-яких її фракцій: правлячої групи, контр-правлячої групи та будь-яких інших. Оцінки ефективної за об'єктивними фактами на чітких засадах, яку можна застосувати до будь-яких політичного діяча або політичних партій/руху. В результаті оцінки за інтегрованої сукупністю цих індикаторів вище ми отримає Індекс популіста. Індекс, значення половини і менше балів (6 і менше) за яким для політичного діяча буде означати, що він – представник політичної еліти країни. А значення більше половини балів (7 і більше) для політичного діяча вкаже, що він популіст. Одразу важливо помітити, що політичний діяч за цим Індексом не може вважатись популістом, якщо стає належним до правлячої групи. За належністю до такої будь-який популіст за показниками цього Індексу перетвориться в представника політичної еліти.

Залишається лише перевірити на практиці цю таблицю індикаторів, аби встановити реальну ефективність застосування її на практиці. Застосування на практиці в якості практичного підходу до дослідження популізму. Перевірити на прикладах політиків, які є популістами як згідно повсякденного вживання, так згідно загального окреслення популістів за стратифікаційним підходом до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Аби перевірити не тільки наскільки цей підхід є доступним та прозорим у використанні, але й наскільки результати його застосування відповідають його теоретичним засадам. Для початку застосуємо даний підхід щодо політиків, які вважаються класичними популістами згідно загального окреслення популістів за стратифікаційним підходом до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. А саме президента Бразилії у 1930-1946 роках Жетуліу Варгаса та прем'єр-міністра Індії у 1947-1964 роках Джавахарлала Неру на момент перед їх приходом до влади. Для цього тільки попередньо встановимо еквівалент індикатору зв'язків з міжнародною елітою на той час. А саме зв'язків з лідерами найрозвинутіших та домінуючих в усіх міжнародного життя того часу держав їх часів – США, Великобританії, Франції. В результаті застосування системи індикаторів з таким уточненням отримуємо наступні результати.

Щодо Варгаса Ж. (12):

1. Не належав до складу урядів Бразилії (2);
2. Не належав до правлячої чи контр-правлячої груп Бразилії (2);
3. Не мав зв'язків з правлячою чи контр-правлячою групами Бразилії (2);
4. Не мав зв'язків з фінансовою елітою Бразилії (2);
5. Не мав зв'язків з міжнародною елітою (2);
6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами Бразилії в цілому був найвищим, оскільки усунувати їх від влади йому прийшлося шляхом революції як її лідеру.

Щодо Неру Д. (11):

1. Належав до складу одного уряду Індії менше року з 26 серпня 1947 року по 15 серпня 1947 року. Належав, будучи віце-прем'єром Тимчасового уряду Віце-королівства Індії у складі Британської Імперії – Виконавчої ради при останньому Віце-королі Індії перед отриманням нею незалежності, що було частиною кампанії з отримання останньої (1);
2. Не належав до правлячої чи контр-правлячої груп Індії (2);
3. Не мав зв'язків з правлячою чи контр-правлячою групами Віце-королівства Індії (2);

4. Не мав зв'язків з фінансовою елітою (2);
5. Не мав зв'язків з міжнародною елітою Віце-королівства Індії (2);
6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами в цілому Віце-королівства Індії був найвищим, оскільки усувати їх від влади йому прийшлося шляхом масових заворушень та акцій непокори як одному з її лідерів (2).

Тобто, застосування даного підходу до дослідження популізму дійсно підтверджує його співвіднесення з його теоретичною основою – стратифікаційним підходом до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Та релевантність цієї основи, адже з її допомогою можна відобразити політичну дійсність як таку, в межах якої існують чисті популісти. На противагу всім, хто може сумніватися, що за стратифікаційними критеріями популістів взагалі можна виокремити.

Тепер же проаналізуємо з використанням цього підходу декілька політиків з сучасності з різних країн світу. А саме світових – американського політика, президента США Дональда Трампа з 20 січня 2017 року та іспанського політика, заступника прем'єр-міністра та міністра з соціальних прав та порядку денного до 2030 року Іспанії Пабло Іглесіаса. Для Макрона Е. на 29 січня 2017 року – день перед початком президенства. Для Іглесіаса П. – на сьогодні. Результати будуть такими.

Для Трампа Д.:

1. Не належав до складу урядів США (Кабінетів Президента США) (2);
2. Належав до контр-правлячої групи США, будучи членом Демократичної партії США у 2002-2009 роках, Республіканської партії США у 2009-2011 роках, належить до правлячої групи США, будучи членом Республіканської партії США з 2012 року, що брала участь у формуванні ряду урядів Франції з 1981 року (0);
3. Мав тісні зв'язки з правлячою та контр-правлячою групами США згідно індикатору 2 (0);
4. Мав тісні зв'язки з фінансовою елітою країни. Сам близько наближався до неї, обіймаючи перед обранням у 2016 році, обіймаючи 154 позицію у рейтингу найбагатших американців від «Forbes» як успішний бізнесмен у сфері готельної справи [14]. Висунув та призначив Рекса Тіллерсона (на посаді з 1 лютого 2017 по 31 березня 2018 року) на посаду Генерального. Тіллерсона, на момент перед призначення секретаря голову раду директорів найбільшої компанії у сфері енергетики, тоді четверту за найбільших компаній США «ExxonMobile» саме за попередніми зв'язками з компанією (0);

5. Мав тісні зв'язки з міжнародною фінансовою елітою. Сам вів свій бізнес на міжнародному рівні та мав зв'язки з «ExxonMobile» згідно індикатору 4, яка водночас на момент призначення Тіллерсона була десятою найбільшою компанією у світі (0);

6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами в цілому США мінімальний, оскільки він сам є їх частиною (0).

Для Іглесіаса П.:

1. Належить до складу уряду Іспанії Санчеса П. як його 2 заступник та міністр з соціальних прав та порядку денного до 2030 року з 13 січня 2020 року. До цього до складу урядів не належав (1);

2. Не належить до правлячої чи контр-правлячої груп Іспанії (2);

3. Має зв'язки з правлячою групою Іспанії згідно індикатору 1 та за перемовин щодо формування уряду з ними (1);

4. Не має зв'язків з фінансовою елітою Іспанії (2);

5. Не мав зв'язків з міжнародною елітою (2);

6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами в цілому Іспанії є помірним. Хоча раніше з 2014 по 2019 роки Іглесіас та очолювана ним партія «Подемос», а пізніше «Унітос Подемос» діяли як партія, спрямована на боротьбу з правлячими та контр-правлячими групами Іспанії без компромісів, після виборів 10 листопада 2019 року ситуація змінилась. Вони почали перемови про формування уряду і пішли на компроміс хоча з однією з них – Іспанською робітничою соціалістичною партією (1).

І нарешті піддамо аналізу, застосовуючи наведений підхід, декілька сучасних політиків з України. А саме прем'єр-міністра України у 2004-2005 та у 2007-2010 роках Юлію Тимошенко та народного депутата України у 2006-2019 роках Олега Ляшка. Піддамо їх аналізу з наступними результатами.

Для Тимошенко Ю.:

1. Була членом трьох урядів України, у 1999-2001 роках як віце-прем'єр-міністр з питань паливно-енергетичного комплексу, у 2004-2005 та у 2007-2010 роках як прем'єр-міністр (0);

2. Належить до контр-правлячої групи України, будучи керівником партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», яке брало участь у формуванні урядів 2004-2005, 2007-2010 (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячими групами України згідно індикаторів 1 та 2 (0);

4. Мала та має тісні зв'язки з фінансовою елітою України, зокрема з Пінчуком В. [6] (3 позиція у рейтингу найбагатших людей України на 2020 рік [1], [16]) та Коломойським І. (7 позиція у рейтингу найбагатших людей України на 2020 рік [1], [16]) [2] (0);

5. Має тісні зв'язки з міжнародною елітою, через своєї представництво України перед міжнародними елітами за роки перебування на посаді голови виконавчої влади України та через те, що «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» є членом наглядової ради «Європейської народної партії» – всеєвропейської партії, куди входить, наприклад, правляча група Німеччини – Християнсько-демократична партія Німеччини, країни «Великої сімки» (0).

6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами в цілому України мінімальний, оскільки вона сама є їх частиною (0).

Для Ляшка О.:

1. Не був членом урядів України (2);

2. Налезав до правлячої групи України, будучи народним депутатом від «Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» та членом її фракції у Верховній Раді у 2006-2010 роках (0);

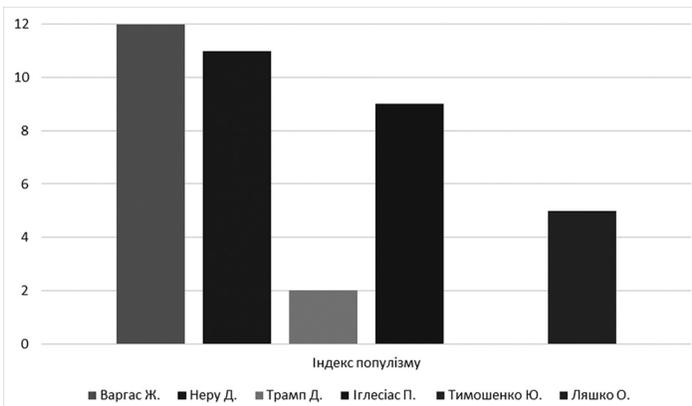
3. Має тісні зв'язки з контр-правлячими групами України згідно індикатору 2 та підтримці затвердженню урядів 2014 року та 2014-2016 років (0);

4. Має фінансові зв'язки з фінансовою елітою України, зокрема з Ахметовим Р. [3], [8] (1 позиція у рейтингу найбагатших людей України на 2020 рік [1], [16]) [2] (0);

5. Не має зв'язків з міжнародною елітою (2);

6. Рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами України помірний, але не високий, оскільки він сам був членом правлячої групи України та має тісні зв'язки з контр-правлячими групами України (1).

В результаті зведення результатів щодо проаналізованих за допомогою таблиці індикаторів для Індексу популіста отримуємо наступну діаграму популістів:

Висновок і перспективи подальших розвідок у напрямку.

За результатами даного дослідження був розроблений підхід до практичного дослідження популізму. Даний підхід був сформований на теоретичній основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Та операціоналізований через сукупність індикаторів. Сукупність індикаторів, за інтеграцією яких можна отримати таблицю, оцінка за якою надає Індекс популіста. Індекс, значення половини і менше балів (6 і менше) для будь-якого політичного діяча буде означати, що він – представник політичної еліти країни. А значення більше половини балів (7 і більше) у політичного діяча продемонструє, що він популіст. Ефективність даного підходу порівняно з іншими видатними підходами до дослідження популізму була обґрунтована через порівняння зазначеного стратифікаційного підходу з підходами в теоретичних основах вказаних інших підходів та доведення ефективності саме стратифікаційного підходу

Перспективами подальших розробок у напрямку є:

- усунення потенційних недоліків в операціоналізації практичного підходу до дослідження популізму на основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження через інтегровану сукупність індикаторів, оцінка за якою надає Індекс популіста;

- проведення за допомогою зазначеного практичного підходу порівняльних оцінок великих кількостей політиків з різних країн та різних історичних епох. Проведення задля: а) складання «мапи популістів» у світі; б) перевірки відповідності встановлення певних політиків як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження.

Література:

1. Forbes Україна назвав 100 найбагатших українців. Їх статки перевищують \$31 млрд. *Liga.net*. URL: <https://ua-news.liga.net/economics/news/forbes-ukraina-nazvav-100-naybagatshih-ukraintsiv-ih-statki-perevischuyut-31-mlrd> (access date 08.12.2020)
2. Держава віддала «Укрнафту» Коломойському. URL: <https://far.chesno.org/case/342/> (дата звернення 08.12.2020)
3. Президентську кампанію Ляшка фінансували колишні менеджери Ахметова і ясновидиця з Вишневого. *BihusInfo*. URL: <https://bihus.info/prezidentsku-kampaniyu-lyashka-finansovali-kolishni-menedzheri-akhmetova-i-yasnovidyca-z/> (дата звернення 08.12.2020)
4. Терещенко Д. Методологія дослідження популізму. *Школа політичної аналітики НаУКМА*. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/doslidzhennya-populizmu/> (дата звернення 03.11.2020)
5. Терещенко Д. Поєднати непокдануване: визначення популізму. *Школа політичної аналітики НаУКМА*. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/populism-definition/> (дата звернення 03.11.2020)
6. Тимошенко і Пінчук. Новий курс для олігарха (розслідування). *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/29526002.html> (дата звернення 08.12.2020)
7. Ткаченко О. А. Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену. *Молодий вчений*. 2020. № 2(78). С. 264-269. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/2/58.pdf> (дата звернення 03.11.2020)
8. Штекель М. Чому людина Ахметова очолила партію Ляшка? *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-reali/29066085.html> (дата звернення 08.12.2020)
9. Fortune Global 500. 2016. URL: <https://fortune.com/global500/2016/search/?hqcountry=U.S.§or=Energy> (access date 08.12.2020)
10. Fortune Global 500. 2017. URL: <https://fortune.com/global500/2017/search/?hqcountry=U.S.§or=Energy> (access date 08.12.2020)
11. Goffman, E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press, 1974. 577 p.
12. Heino A. J. *Authoritarian populist index*. Stockholm: Timbro, 2017. 21 p.
13. Mudde C. Kaltwasser C. R. *Populism and (Liberal) Democracy: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, 2012. P. 1-26.
14. President Trump drops in Forbes 400 list of richest Americans. *USA Today*. URL: <https://www.usatoday.com/story/money/2017/10/17/president-trump-falls-forbes-400-list-richest-americans/771219001/> (access date 08.12.2020).
15. Rooduijn, M. and Pauwels, T. Measuring Populism: Comparing Two Methods of Content Analysis. *West European Politics*, 2011. Vol. 34. № 6. P. 1272–1283.
16. The world's real time billionaires. *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/real-time-billionaires/#369261053d78> (access date 08.12.2020)

Oleksii Tkachenko

Student of the Taras Shevchenko

National University of Kyiv,

Assistant-Researcher of the APS of Ukraine

Populist's Index

The article includes way of creating an effective approach to the practical research of populism. The creating of such an approach is based on:

A) identifying and estimating the weak and the strong aspects of the other most important approaches to the practical research of populism, on the example of which one can analyze the approaches having the same basics, Heino's approach developed in 2017 noted in the Populism Index, as well as in Tereshchenko's approach from 2018. This identifying is made from the position of identifying the theoretical basics of these approaches. These basics are approaches to determinative criteria for the selection of populist politicians and movements among others and investigation of them. Such base for Heino's approach developed in 2017 noted in the Populism Index is ideological approach and such basic for Tereshchenko's approach is communicative approach.

B) systematizing and comparing of these and other approaches to determinative criteria for the selection of populist politicians and movements among others and investigation of them as the theoretical basics of practical approaches to researching populism done in the article "Measuring populism: theoretical toolkit for researching of the phenomenon" by the author in 2019. This is comparing this result of justification for choice of dependent on stratification approach like the best theoretical basic for creating the most effective approach for practical research of populism.

On the basis of this the integrated complex of the populism effective practical research indicators is being developed. This complex includes next indicators: 1) belonging to the government; 2) belonging to the ruling or counter-ruling groups of the country; 3) relations with the ruling or counter-ruling groups of the country; 4) relations with the financial elite of the country; 5) relations with international elites; 6) level of tension with representatives of the ruling or counter-ruling groups countries. And these indicators have three levels of measuring like three levels of increasing of probability of politician to be populist. First level is level with mark 2 that is define big probability of this politician to be near to populism according to this indicator. Third level is level with mark 0 that is define big probability of this politician to be near to political elite according to this indicator. And intermediate level with mark 1 is needed to define any fact that may indicate an increase of the probability of a politician being nearer to the political elite, but like not direct, but perhaps accidental or situational. Whereas identifying political movement or party like populist is depend from identifying of some part of its members like populist using this approach.

And there are 6 instances of the populist politicians involved into checking effectiveness of this complex of indicators. They are populists according to the common definition, as well as to dependent on stratification approach to determinative criteria for the selection of populist politicians and movements among others and investigation of them. There can be three examples of this politicians: the outstanding historical followers of populism, the modern politicians of different countries of the world (France and Spain) and the modern politicians of Ukraine. The expediency of the given approach is proven by the author in details in the notified order of presenting the material as based on the most accurate for identifying and determining populism basing on the real facts-indicators, basing on the dependent on stratification approach, as on the best justified approach for determining criteria for the selection of populist politicians and movements among others and investigation of them.

Keywords: populism, ideology, communication, movement, index, indicator.

УДК: 323.1. 325. 327.2

Резнік Анатолій Станіславович

магістр філософії,

аспірант кафедри філософії та політології ЗУНУ,

асистент-дослідник АПН України

ГЕНЕТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕГРАДАЦІЇ НАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В дослідженні запропоновано авторське міждисциплінарне дослідження процесів змішування етносів/націй під впливом глобалізації та космополітичного світогляду, викриваючи негативні наслідки гетерозису, тобто їх міжвидової гібридизації, в основі якого лежить антропоетногео-терміністський підхід та охарактеризовано загрози етнонаціональній різноманітності людства в епоху глобалізації.

Ключові слова: *етнос, нація, людська популяція, гібридизація націй, виродження людства, міжнаціональні відносини.*

Проблема вивчення природи націй, етносів, людських популяцій та їх біологічних особливостей має великі труднощі. У першу чергу, людина – це біологічний об'єкт. Вирішення проблеми її спадковості, в основі чого знаходиться етнос/нація (далі «нація»), як структурний елемент людства, є необхідною умовою забезпечення здоров'я і гармонійного його розвитку. На жаль сучасна біологічна наука ще не здатна вирішувати ці проблеми на необхідному рівні. Крім цього проблема ускладнюється тим, що у даному випадку біологічним об'єктом є людина, яка в звичайних взаємозв'язках у системі життя одночасно є соціальним об'єктом, де народжуються нові фактори її існування, що не спостерігаються в біологічній природі у житті інших видів. Свідомість є критерієм існування людини, але не кожна людина здатна у своєму суспільстві мати достатній рівень свідомості, як цього вимагає це суспільство. Тому виникає різноманітна поведінка людей кожного суспільства, в тому числі по відношенню до своєї спадковості і репродуктивності майбутніх поколінь. При цьому руйнівний наслідок негативної спадковості людини не зникає із смертю його руйнівника, а залишається у наступних людських поколіннях із збільшенням і поширенням цих наслідків, а це спадкові хвороби, виродження, деградація. Саме в сучасних умовах розвитку людства набуває актуальності розкриття негативних наслідків для націй процесів глобалізації та поширення космополітичного світогляду, що опираються на незаперечні факти наукових досліджень.

Метою цього дослідження є вивчення проблеми гібридизації людства та загроз для націй в нових умовах глобалізації. Сама постановка проблеми вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, який би опирався на різні науки, що вивчають природні закони розвитку живої матерії, походження та розвитку етносів, націй, рас на протязі всього історичного шляху їх становлення і до сьогодення, впливу екологічних умов, геологічних процесів тощо. Завдяки антропоетногеотерміністському підходу усувається проблема наукової суперечності, коли одна наука суперечить іншій, що часто трапляється, якщо дослідження (теорії, концепції, гіпотези) входять у протиріччя з біологічними законами, законами генетики.

Людська нація являє собою популяцію біологічного виду. Тому узагальнення всіх націй і рас в один вид *Homo Sapiens* не відповідає генетичній суті біологічного виду. Фактично людські раси – це є окремі роди, а кожний людський рід має свої види, тобто нації, які генетично визначаються системою життя. Відповідно існують нації як споріднені, які походять з однієї раси (роду), так і неспоріднені. Ця генетична обумовленість виражається фенотипічними особливостями, характерними для кожного нації, зокрема, вони полягають у будові тіла, кольору шкіри, рис обличчя, фізіологічних особливостях, мови, психологічної поведінки, характерної здатності до виробничої та творчої діяльності. При цьому кожній нації характерні діалектичні особливості на шляху свого історичного розвитку. Наприклад в стародавні віки грецька нація мала особливість у хисті до суспільної і наукової діяльності, що випереджало всі інші нації. Німецька нація в середні віки мала великий хист у розвитку філософської науки. Нині ця нація вирізняється своєю працездатністю, високою пунктуальністю і організованістю. У цей же час по сусідству французька нація виявляла хист у розвитку соціальних наук. Зберігаючи свої біологічні потреби у джерелах моральності, японська нація забезпечує вже досить тривалий період високий виробничий і творчий розвиток, продуктами якого користується весь міжнародний ринок, тобто все людство, що слугує прикладом оптимального, природного вираження нації в структурі людства. Кожна нація, як біологічна популяція, є біологічним видом в системі життя. Як і кожний біологічний вид, нація має ті ж самі біологічні особливості в системі життя, є його живою клітиною. Для неї характерні ті ж генетичні особливості і закономірності. Генетична різноманітність людських видів така сама як і всіх біологічних видів, що відповідає закономірностям системи життя у часі і просторі. Усі види людини зародилися в кінці Мезозойської і на

початку Кайнозойської ери, як і інші біологічні види у наслідок підвищеного впливу радіації, як фактору, що забезпечував утворення нових видів, викликаючи пластичність генів, завдяки яким мутовані організми стали краще пристосовуватися до навколишнього середовища [13].

В просторі, як і всі інші біологічні види, нації розміщені по усій біосфері, яка охоплює різні екологічні умови. Тому, кожна нація мільйонами років визначає оптимально свій генотип у взаємозв'язках з своїм екологічним середовищем та іншими біологічними видами. Штучне перенесення представників нації в «чуже» екологічне середовище, порушує оптимальну генетичну функціональність цих взаємозв'язків. Організм починає запускати процеси встановлення відповідності свого генетичного змісту з нехарактерними для нього екологічними умовами, настає період адаптації. Адаптаційне напруження виснажує такий генотип і проходить процес руйнування. Є випадки, коли представники негритянських націй, потрапивши у північні широти Землі, не знаходять можливості адаптувати свої генотипи до «чужих» екологічних умов і такі організми виявляють нездатність до існування. Подібне відбувається, коли чукчів переселити в Африку. Все це генетично обумовлено. Біологічне руйнування нації, гібридизація, є руйнуванням системи життя, яка охоплює усе живе на планеті Земля. Кожна нація повноцінно виражає себе у системі життя лише у гомозиготному стані свого генотипу на домінуючій основі. Медицина Російської імперії в радянський період, зіткнувшись з проблемою виродження, деградацією популяції, повсюдними патологічними процесами, намагалася визначити науковими дослідженнями причину їх появи, що активно проводилися особливо у 80-ті роки минулого століття, якими було виявлено пряму залежність патологічних процесів від гібридизації (гетерозису) у минулих поколіннях популяцій, що викладено нижче.

Гетерогенна вагітність (будь-яка гетерогенність є наслідком у минулому гібридизації) супроводжується морфологічною перебудовою селезінки [8]. Експериментами на популяції української нації встановлено, що ракові пухлини залежать від гетерогенності клітин організму, тобто гібридизація в минулих поколіннях є причиною захворювання на рак [4]. У наслідок міжнаціональної гібридизації, гетерогенних популяцій, збільшується така спадкова хвороба як нейросенсорна глухота. Вона являє собою генетичну гетерогенну групу патології, обумовленої п'ятьма рецесивними генами, які вже містяться в панміксичних людських популяціях 1:2000 [2]. Діти, які народжуються від гетеро специфічних вагітностей, легко під-

даються респіраторним захворюванням [10]. Тобто всі спадкові хвороби породжує гібридизація, а близько родинна репродуктивність лише сприяє виведенню мутованих рецесивних генів на гомозиготу, де часто спостерігається каліцтво як наслідок гібридизації у попередніх поколіннях. Рецесивні гени можуть бути лише при гібридизації і мутують тільки рецесивні гени, а спадкові хвороби – наслідок міжвидового змішування. Домінантні гени мутують надзвичайно рідко, в першу чергу її викликає підвищений радіоактивний вплив і ця мутація не залежить від близько родинної репродуктивності. Закономірністю життя домінуюча мутація у поколіннях відсівається і лише рецесивні гени мутують і зберігають навантаження руйнування генотипу із покоління в покоління.

Експериментами встановлена якісна генетична особливість кожної нації. Мало чисельні нації як ескімоси, чукчі, коряки, які займають надзвичайно великі території, що складаються з різних екологічних зон, у таких умовах визначають себе конкретними генетичними якісними особливостями як нації [14]. Російська нація, відрізняється від адигейської нації зокрема тим, що росіяни значно частіше хворіють ніж адигейці в одних і тих самих умовах [7]. Так в одних і тих самих умовах росіяни хворіють виразкою шлунку в 3,4 рази частіше ніж буряти [12]. Цими ж дослідженнями встановлено, що у бурят рідше ніж у росіян спостерігається група крові A/II/ і частіше – не здатність виділяти у слину груповий фукоглікопротеїд А, який захищає від виразкової хвороби. Багато досліджень вказують на те, що ця хвороба спадкова і причина її виникнення – міжнаціональна гібридизація у минулому [9, 11, 15, 16]. Хоч українська нація, не дивлячись на багатовікові її генетичні руйнування імперіалізму і колоніалізму, нині зберігає свої генетико-біологічні особливості [3], але це залишило свій руйнівний наслідок. Коротко наведемо деякі приклади. Українські вчені медичної генетики, які вивчають генотип української нації на основі наукових досліджень визнають проблему насичення генотипу українців великою кількістю спадкових хвороб, що є наслідком біологічного каліцтва, особливо спричиненим більшовицьким режимом [1]. В умовах стаціонарного лікування населення української нації спостерігається спадкова патологія у новонароджених в 21% випадків, в тому числі у дітей першого року життя в 12%. Біологічне руйнування української нації настільки велике, що, наприклад, у Кривому Розі зареєстровані вроджені пороки розвитку. Встановлено що у 19,3% чоловіків хворіють первинною безплідністю, спостерігаються кількісні аномалії в системі статевих хромосом. Порушення репродуктивної функції вродженого пороку розвитку

збільшуються від першого до четвертого рівня екзогамії, синдром вродженого пороку розвитку збільшується серед пробандів (вихідних осіб в генеалогії родоводу) з великою мірою гетерозиготності, тобто причиною є міжнаціональна гібридизація. Особливо розвиваються спадкові хвороби кісток. В Закарпатській області вони в 4,2 рази більше розповсюджені серед населення в порівнянні з середньо українським показником. Вивчення цих спадкових хвороб показало, що причиною їх виникнення є генетична гетерогенність, наслідок міжнаціональної гібридизації. Ці ж причини проявляють себе при захворюванні крові у населення, що живе в Карпатах і на Прикарпатті. З цих же причин в Україні розвиваються різні психічні захворювання. Можливість вроджених пороків при народженні дітей вже коливається до 50%. За 1986 рік у Київському медико-генетичному центрі проконсультовано більше 30 тисяч пацієнтів з питань медичної генетики, при цьому виявлена наступна структура патології: хромосомна патологія – 11,5%, моногенна – 20,0%, мультифакторні хвороби – 50,9%, вроджені пороки розвитку – 6% і неспадкові хвороби становлять лише 11,6%. Тобто, українська нація перевантажена спадковими хворобами, що є наслідком її біологічного знищення протягом багатьох століть біологічним методом. Це не лише руйнування і втрата здоров'я нації, але і руйнування української нації як біологічного виду, що є причиною руйнування змісту системи життя через руйнування природного способу життя, його взаємозв'язків, тобто виродження людства в біологічному і соціальному змісті. Українська нація терміново вимагає гарантованого біологічного захисту від подальшого генетичного руйнування, генетичного відродження (лікування), як і усі інші нації. Не забезпечення цих потреб закономірно призведе до протилежного – смерті. Смерть нації як і кожного біологічного виду руйнує систему життя

Посягання на зміну генотипу будь-якої нації як біологічного виду, є аналогічним посяганням на закономірності життя. Людська популяція являє собою популяцію людського виду у системі життя на планеті Земля. Кожна нація має свої генетичні особливості у взаємозв'язках з екологічним середовищем та у взаємозв'язках з іншими біологічними видами, має свою якісну генетичну особливість визначати себе фенотипічно, морально, соціально, політично тощо, що забезпечує у тому числі відповідні можливості у виробничій діяльності. Все це закономірно визначається життєвими обставинами. Саме тому є нації, які досягли високого наукового, технологічного та соціального розвитку, порівняно з іншими. Є такі нації, які зовсім не здатні до цивілізації і не бачать у цьому потреби.

Але це не означає, що більш цивілізовані нації є кращими, а не цивілізовані є гіршими. Це суб'єктивна помилка. В біологічному плані кожна нація з її якісною генетичною особливістю є необхідною ланкою у системі життя. Кожна нація має своє закономірне місце, яка генетично і біологічно необхідна цій системі. Якщо якась нація не забезпечує сучасних цивілізаційних умов, то це не означає, що вона якась «недорозвинена». В генетичному змісті всі існуючі нації в системі життя є рівнозначними, якщо вони генетично повноцінні, тобто існують виходячи з особливостей своєї біологічної природи, яка забезпечується гомогенним станом на домінуючій основі. Якщо ж навіть високо цивілізована нація йде шляхом гібридизації, змінюючи природу свого генотипу, руйнує його, насичує рецесивними генами (що можливо лише при міжнаціональній гібридизації, особливо неспоріднених націй, що походять з різних родів) і веде до втрати здоров'я, деградації та виродження, руйнує взаємозв'язки такої нації з екологічним середовищем, викликає руйнівні наслідки в системі життя, то такий біологічний вид, нація, втрачає зміст життя і буде наносити шкоду системі життя на відміну від нації, яка за своїми якісними особливостями генотипу взагалі не здатна до цивілізації, але її генотип як біологічного виду виражається у повному природному змісті, гармонійно відповідає системі життя.

Державна система нацизму у Німеччині стояла на егоїстичних позиціях збереження та розвитку своєї нації, розділяючи нації світу на «повноцінні» і «неповноцінні», безжально знищуючи та колонізуючи останні. Національний егоїзм є крайньо реакційним явищем, який має назву – нацизм. Фізичне знищення націй є найважчим злочином перед людством. Більшовицький державний режим коїв аналогічні злочини фізичного знищення мільйонів безневинних людей розстрілами, репресіями, голодоморами та біологічними методами – шляхом міжнаціональної гібридизації. Сама ідеологія космополітичного марксизму-ленінізму вимагає знищення націй по усій Землі як буржуазний пережиток. Таким шляхом рухаються у своєму розвитку Сполучені Штати Америки, Великобританія, Європейський Союз, Євразійський Союз, Китай, об'єднуючи нації на першому етапі на континентальному рівні у глобальному процесі змішування людства в одну єдину гібридну масу.

На цьому фоні виринає, як виявилося, ще одна претензія на науковість – модерністська концепція про нації Е. Гелнера, яка полягає в потребі сучасного суспільства у культурній гомогенності і що нації – це цілеспрямовано створені спільноти, але у цій концепції навіть натяку не має на біологічну спільність, приналежність до певної людської популяції, етносу [5]. По суті своїй цей автор під

виглядом науки продемонстрував свою особисту здатність створити послідовну розповідь про нації і націоналізм лише по формі, оскільки зміст не тільки само заперечний, але й без змісту наукової суті. Подібні дії, хоч і влаштовані людьми з науковими титулами на сторінках наукової публікації, по суті своїй не змінюють реального становища речей. Непослідовність проявляється у тому, що спочатку йде мова про націоналізм, а тоді вже про націю. При цьому в обох випадках субстратом є держава, яку автор прагне показати причиною самої нації. Гелнер під прикриттям незаперечних фактів прагне своїм трактуванням про націю надати вигляду науковості. Незаперечними є висловлювання: «Людина без тіні, це людина без нації», «Людина без нації кидає виклик загальноприйнятим нормам і тому викликає огиду», «У людини повинна бути національність, як в неї повинен бути ніс і два вуха...». Під цими істинами автор намагається надати наукового змісту своїм ненауковим видумкам: «нації, як і держава, всього лише випадковість, а не загальна необхідність», «нації створює людина», «нації – це продукт людських переконань, пристрастей і схильностей», «звичайна група людей / жителів відповідної території, що користуються відповідною мовою, стають бути нацією, коли члени цієї групи твердо визнають відповідні загальні права і обов'язки по відношенню один до одного у наслідок об'єднувального їх членства. Саме взаємне визнання такого товариства і перетворює їх у націю, а не інші спільні якості, якими би вони не були, які відокремлюють цю групу від всіх інших поза неї» [6]. Це не лише не науково, але й абсурдно, що стало головною причиною друку на сторінках більшовицької преси. Все, що проти істини є союзником більшовизму та космополітизму. Говорити про те, що представники будь-якої негритянської та європейської нації можуть між собою домовитися і створити націю, або що нація є випадковістю, а не необхідністю, може говорити людина з повною відсутністю елементарних знань біологічних законів. Як може людина створити націю? Тут відкидається реальна дійсність замість наукового її визначення і замість істини пропонується суб'єктивний, нічим не обґрунтований набір слів. Не зрозуміло, на якій основі базується визначення нації як продукту людських переконань і що автор мав на увазі. Чи можемо ми припустити, що наприклад німець змінив свою думку, переконав себе що він китаєць і від того переконання став бути китайцем. У такій же приватній розповіді цей автор говорить і про націоналізм, як почуття, але не про реальну дійсність, причину його виникнення, реальне існування, його закономірності і взаємозв'язки. Все це вказує на те, що від наукових основ пізнання істини не можна від-

ступати, оскільки це веде дорогою абсурдності, в обійми злочинного космополітичного світогляду. Не знання та нерозуміння біологічних законів, породжувало найрізноманітніші концепції поняття «нація» (політична, етнічна, психологічна, культурологічна, історико-економічна тощо), у яких був відсутній фундаментальний принцип, стержнева основа формування нації – це спільне біологічне походження (генетичне джерело), що є головним фактором єдності. Тобто, яку б з відомих концепцій націй не брати до розгляду, завжди виявляється відсутність біологічної складової, що на наше переконання є неприпустимим. Лише на основі цього критерію можна долучати інші ознаки нації, які розкривають це поняття в повній мірі і є похідними.

Нація – це генетично визначена популяція людського виду у наслідок природної необхідності життя на Землі по формі і змісту структурних її елементів біологічних видів, що має відповідний генетичний зміст, який фенотипічно визначає її здібності в реалізації своїх фізичних, фізіологічних, психологічних, розумових, культурних, духовних, соціальних і політичних можливостей у своєму розвитку. Нація не є окремою особливістю в закономірностях зародження і розвитку життя на Землі. Вона є закономірною і необхідною структурною одиницею людства, живою клітиною в організмі системи життя. Фенотипічною ознакою є генетичний якісний зміст кожної нації та національна самосвідомість. Кожна людина, що народжена відповідною нацією, являє собою по законах генетики аналогічне продовження цієї нації в біологічному змісті. Крім цього, на цій же генетичній закономірності з соціальною свідомістю і самовираженням фенотипічно проявляється національне самовираження, національна самосвідомість. Вона пов'язана і виходить з джерела свого народження, своєї нації, конкретно своїх батьків. Фенотипічна особливість народжує емоційні і духовні почуття до своїх батьків, Батьківщини, нації. Це має зворотній взаємозв'язок з метою створення соціальності нації у своїй природній однорідності – матір до своєї дитини має сильніші природні почуття, ніж почуття власного самозбереження. Так, при небезпеці матір ціною свого життя рятує життя своєї дитини. Ця дитина в дорослому віці при потребі віддає своє життя за волю свого народу та захист Батьківщини. Все це є природна особливість нації для самозбереження і вираження наданого життям у своїй системі конкретного генетичного змісту. Порушення цих закономірностей є посяганням на життя нації. Ліквідуйте почуття материнства і ви знищите життя дітей. Ліквідуйте в людей почуття і самосвідомість національного патріотизму і ви знищите існування нації.

Нації, як живі клітини біологічної та соціальної дійсності, мають природні закономірні зв'язки з різними біологічними видами, обумовлені генетичною суттю і якісним змістом матеріальних основ закономірної необхідності цих взаємозв'язків. Відповідно існують взаємозв'язки і між націями як біологічними видами. Які ж особливості і зміст цих взаємозв'язків? В біологічному змісті ці взаємозв'язки не можуть мати якихось особливостей на відміну від визначених закономірністю між біологічними видами системи життя. Взаємозв'язки між націями мають одну і ту ж природу. В цій системі взаємозв'язків діють генетичні закони необхідності оптимального вираження кожної нації в генетичному змісті. На основі цього не допускається цими взаємозв'язками генетичне посягання однієї нації стосовно іншої, особливо між неспорідненими, що може привезти до насичення цих націй рецесивними генами з відповідними наслідками.

На відміну від біологічного рівня взаємозв'язків між націями, існують міжнаціональні взаємозв'язки на соціальному рівні. Але ця відмінність не є абсолютною. Сама основа суспільного стану націй обумовлена цими ж природними закономірностями необхідності спільного існування. Оскільки нації мають свої якісні особливості генетичного змісту, то вони відрізняються між собою фенотипічними відмінностями різних мов, культури, психології, зовнішньої будови тіла і рис обличчя, в тому числі здатності будувати свої спільноти. В своєму природному стані кожна нація здатна організувати оптимальну для себе структуру суспільства. Це є наслідок генетичних особливостей кожної нації. Тобто суспільна структура є наслідком однієї і тієї ж причини закономірностей існування біологічних видів. Таким чином, взаємозв'язки між націями на рівні їх суспільств не мають відмінності, а є наслідком цієї ж природної закономірності існування біологічних видів у конкретному вираженні даної особливості всієї біологічної суті системи життя. Одна з особливостей з цих же причин є те, що на міжнаціональні взаємозв'язки впливає психологічний фактор окремих членів нації, яким визначене місце в організації і функціональності самої системи суспільства. Міжнаціональні зв'язки на цьому рівні реалізуються за участю суб'єктивного фактору, який не завжди може у своїй діяльності будувати ці взаємозв'язки між націями відповідно природної необхідності. Це означає, що можуть траплятися і часто трапляються насильницькі дії над природними взаємозв'язками націй. Хоча це здійснюється з метою незаконних потреб однієї нації за рахунок іншої, але завжди це порушує при-

родні взаємозв'язки між націями, що приносить шкоду порушнику і його жертві. Природні втрати у такому випадку бувають різними. Навіть створені в певний історичний період людства потужні імперії, які століттями гнітили багато націй, в кінцевому результаті і у наслідок таких своїх протиприродних дій розпадалися, що викликало великі соціальні, політичні, моральні та інші кризи, які мали самі різноманітні по своїй суті і глибині наслідки для таких націй. Сама природа системи життя вимагає будувати міжнаціональні взаємозв'язки на соціальному, міждержавному рівні, які ще називають міжнаціональними, міждержавними, міжнародними відносинами, на природній закономірності. Суб'єктивний фактор кожної національної одиниці повинен бути спрямований не на руйнування, а на виявлення і гармонізацію природних шляхів розвитку цих міжнаціональних взаємозв'язків. Вони повинні будуватися на справедливій основі і повазі кожної існуючої нації при її природному вираженні соціальної структури. Такі міжнаціональні взаємозв'язки в цих інтересах повинні не лише засуджувати явища свідомих дій, що наносять шкоду усім націям, але і вести боротьбу з цими пороками, які в нинішній час проявляються повсюдно. Саме тому необхідна мобілізація всіх національних сил для протидії цим злочинам, що наносять великі жертви людству. В кожному окремому випадку, між двома чи кількома націями на довгому історичному шляху взаємовідносин ці зв'язки можуть поетапно в тій чи іншій мірі покращуватися або раптово чи поступово погіршуватися, потім знову покращуватися і так далі. В цьому лежать причини конкретних ситуацій історичного моменту, що породжують зв'язки відношень цього моменту, який є складовою частиною всього історичного шляху. І якщо на цьому відрізку історичного шляху виникає період негативних взаємозв'язків, то він вирішує відповідну проблему з метою знайти шляхи оптимального розвитку кожної нації зокрема за рахунок її природних особливостей, соціально-політичних і економічних взаємовідносин, а не за рахунок одна одної. У першому випадку має місце природна необхідність розвитку націй, в другому – навіть позитивні відносини є протиприродними на шляху розвитку націй, оскільки нація піддається паразитичному впливу іншою і паразитуюча нація не реалізує в повній мірі природних можливостей на шляху свого розвитку. Таким чином, всі природні взаємозв'язки між націями несуть в собі позитивний зміст прогресу на шляху свого розвитку і визначаються вони позитивними чи негативними відношеннями конкретного моменту.

В сучасному світі найбільш розвинені нації в соціально-політичному і економічному плані досягли такого рівня свого розвитку і мають таку вагу на шляху розвитку всього людства, що загальні відносини між націями, і формуючі їх взаємозв'язки набули певних якісних особливостей, які забезпечують умови для найбільшої кількості взаємно позитивних відносин між всіма націями, що є необхідним фактором розвитку всіх націй. Але руйнує цю природну закономірну дійсність свідомо розроблений і нав'язаний людству космополітичний світогляд як стратегічний напрямок його майбутнього розвитку до всеохоплюючого глобалізму, де всі повинні злитися в одне ціле, в єдиний людський конгломерат, свідомо ототожнюючи персональні стосунки окремих людей в самих різноманітних ситуаціях з міжнаціональними, які абсолютно обумовлені природними закономірностями і не мають нічого спільного з суб'єктивними діями окремих осіб. Якщо одна приватна особа чи кілька осіб однієї національності, мають спілкування з однією приватною особою чи кількома особами іншої національності, то це не може виражати міжнаціональних відносин. Це особисті відносини між представниками різних національностей. Ці відносини здатні вирішувати між ними проблему мовного бар'єру, в отриманні наукової чи будь якої іншої інформації, торгових відносин тощо. Але такі приватні відносини не можуть вирішувати будь-яких міжнаціональних проблем. Одна чи кілька осіб будь якої нації не можуть виражати собою суть всієї нації, а лише їх особисту належність до нації, тобто їх національність. Суть нації, її національна ідея полягає у єдності етносу, через суспільно-політичну організацію, яка функціонує на основі спільного біологічного походження як єдиний організм. З цих причин окремі представники нації не можуть мати ніякого впливу на суть нації, на її структурні елементи. Наприклад один чи кілька представників однієї нації не можуть вплинути на мовний режим, культуру, соціальну структуру другої нації навіть при організованій дії у цьому напрямку. Це може здійснюватися лише при суспільній організації такої нації, і більш ефективно при організації таких дій на державному рівні. Саме на державному рівні, через діяльність певних посадових осіб, суб'єктивний фактор впливає на міжнаціональні відносини, коли одна нація може впливати на мовний режим, культуру, тощо другої нації, навіть вдаватися до знищення її мови, культури, фальсифікації історії. Космополітичний світогляд зумисне особистісні контакти людей видає за міжнаціональні відносини, мовляв обидва працівники різних національностей дружньо працюють, але вони не можуть тим самим виражати

дружбу між їх націями, які для прикладу знаходяться у ворожому стані у певний історичний період. Ці працівники, не залежно від міжнаціональних стосунків, виконують одну спільну роботу, вирішують одне спільне завдання. Так само орач з конем у полі виконують одну роботу і спільна обставина вимагає від орача і коня організовано будувати свої відносини на самій раціональній основі, що є умовою раціонального виконання їх дій, які пов'язані із спільністю вирішувати певне завдання. Якщо мисливець іде на полювання з своєю мисливською собакою і вони виконують спільне завдання, а якась особа цієї ж національності буде перешкоджати процесові полювання, тоді мисливець і його собака будуть виступати спільно з позицій одного взаємозв'язку проти того, хто руйнує їх мету. Мисливець ніколи не зможе погодитися з таким руйнуванням на основі того, що це здійснює представник його національності, оскільки це не має відношення до національності. Не може дружба двох робітників різних національностей на основі міжнаціональних відносин бути аналогічною дружбі між мисливцем і мисливською собакою що є абсурдом. Так само, по одній чи кількох особах, не можна робити висновок про характеристику націй, оскільки вони не можуть її виражати у повній мірі, а лише належати до неї, тому що її представники бувають різними по людських якостях, в тому числі можуть бути психічно і морально хворими. І навпаки, по одній чи декількох геніальних особистостях не можна робити висновок, що нація, до якої ця особистість належить, є геніальною. Усі ці абсурдності лежать в основі імперіалізму та колоніалізму у всіх його проявах, де глобалізм, космополітизм і конгломероване людське суспільство є ціллю і результатом такого протиприродного явища, з кінцевою метою знищення націй, відкидаючи реальне існування природного стану їх розвитку. Нації є не тільки фактом реальності, вони вимагають глибокого наукового дослідження для того, щоб правильно користуватися відносинами між націями для розвитку всіх націй, а це означає всього людства.

Крім згаданих взаємозв'язків, які лежать в основі відносин між націями, існує природний психологічний взаємозв'язок між націями, який вимагає свого вивчення. Наприклад, на Кавказі по сусідству живе три нації: грузини, азербайджанці і вірмени. Між ними існують різноякісні психологічні взаємовідносини і взаємозв'язки. Якщо прийняти їх за позитивні між грузинами і вірменами, які виражені у відповідній терпимості присутності один до одного, то психологічні взаємовідносини між азербайджанцями і вірменами залишаються вкрай негативними, що виражається у

крайній нетерпимості один одного. Це пояснюється не релігійною приналежністю, як це часто прагнуть довести, а природним психологічним станом. Таке часто спостерігається між людьми, коли одні люди у своїх взаємозв'язках притягуються, а інші навпаки відштовхуються. Різноманітність психологічних взаємовідносин між націями пояснюється особливістю природної структури психології кожної нації, які визначені їх генетичними особливостями. Це є природною необхідністю фенотипічного самовизначення і збереження кожної нації окремо, як необхідна умова природного розвитку. Тому всі психологічні відносини між націями є природними і є необхідним процесом, який має важливе значення при формуванні механізму відносин між націями, зберігаючи природні основи розвитку кожної нації. Вивчаючи всі ці особливості, людство повинно розкривати самі оптимальні взаємозв'язки між націями, щоб вони служили загальним інтересам, які виражаються через природні потреби кожної нації, але не за рахунок інших націй. Здавалось би, що ця умовно названа негативність психологічних взаємозв'язків між азербайджанцями і вірменами дійсно є негативним явищем, але фактично на цьому прикладі ми спостерігаємо одну з природних взаємовідносин, які більш категорично зберігають в недоторканості дві нації, що є природною необхідністю розвитку всього людства. Часто фактор психологічної несумісності між націями вміло використовується силами світового імперіалізму в своїх цілях, підсилюючи ці протиріччя певними провокаціями. Саме з причини порушення цих міжнаціональних природних зв'язків російським імперіалізмом, азербайджанці і вірмени розплачуються кров'ю. Всі відносини між націями розвиваються в умовах спонтанності. Нині у природному стані національні відносини у світі мають різноманітний характер, в залежності від наслідків історичного моменту як самих націй, так і їх міжнаціональних відносин. Наприклад, сучасна Індія являє собою багатонаціональну державу. В минулому у такому ж національному складі Індія була колонією Англії. В історичний період колоніалізму міжнаціональні відносини Індії мали ту головну особливість, що інтереси всіх націй співпадали в необхідності звільнення від колоніального гніту. Ця загальна воля всіх націй Індії народжувала загальну хвилю національного руху, підносячи на свою вершину героїв того часу. Цим вирішувалася найближча необхідність для всіх націй на шляху їх подальшого національного самовизнання, як цього вимагає природна необхідність розвитку кожної нації зокрема. Крім Ганді, на хвилі національного руху проти колоніалізму виринула постать Джавахарлала Неру. Одним із співучасників

була його дочка Індіра Ганді. В період боротьби проти колоніалізму це були визнані національні герої, оскільки вони вели боротьбу за звільнення націй від колоніалізму, що являлося природною необхідністю. У нинішній час, коли ця перша необхідність забезпечена, Індія є самостійною багатонаціональною державою, де склалися нові міжнаціональні відносини, які вимагають продовження процесу самовизначення кожної нації на сучасній території Індії, як природної необхідності. Державне керівництво, задовільнившись першим етапом національної боротьби і використавши національний рух для створення єдиного керівництва для націй Індії, захищаючи лише інтереси цього державного апарату, почало виступати категорично проти самовизначення націй як природної їх необхідності. Тобто, сучасні державні діячі Індії і ті, що очолювали її в минулому, сприяли національному прогресові до відповідного періоду, а потім зайняли реакційні позиції щодо інших націй Індії. Ця реакційна і антинаціональна боротьба проти національного відродження здійснюється індійським урядом лише з метою штучного збереження загальноіндійського державного апарату. Зрозуміло що реакційні сили не матимуть перспективи, бо не має такої сили, яка б могла зупинити закономірні процеси розвитку міжнаціональних відносин на шляху самовизначення націй. Нації Індії ведуть боротьбу всіма можливими засобами за своє національне самовизначення. Така нація як *мізо* утворила політичну організацію «Національний фронт» з метою військової боротьби за свою національну незалежність, що використовує усі можливі форми і методи боротьби, разом з зовнішньою підтримкою і допомогою. Військову боротьбу за своє національне самовизначення проти центрального індійського уряду ведуть також нації *нага* і *маніпурі*. Це зокрема обумовлено тим кульмінаційним моментом міжнаціональних відносин, коли природна необхідність захистити свою націю від соціально-політичного процесу асиміляції, яку здійснює центральний уряд Індії, поставило вимогу силою вилучити із середовища своєї нації інші нації, здійснюючи їх асиміляцію, тобто нищення націй, які вимушені були стати на шлях насильницької боротьби за своє збереження. Реакційність центрального індійського уряду набула такого якісного змісту, який вимагає від нього ставати на реакційний шлях в міжнаціональних відносин. Як наслідок, міжнародний авантюризм знайшов спільні інтереси з національним гнітом і реакцією індійського уряду, який так само як і попередній колонізатор – Англія, проводить політику колоніалізму і імперіалізму по відношенню до природної необхідності самовизначення націй.

Міжнаціональні відносини в усіх історичних періодах і в усіх соціально-політичних аспектах вимагають природного шляху розвитку – природний самостійний розвиток кожної нації. Для прикладу приведемо Югославію, штучно створену державу з багатьох націй з метою досягнення соціально-економічних зрушень. Ця штучність об'єднання націй набула своєї ефективності на першому своєму етапі історичного моменту, що була спричинена спільною боротьбою націй проти національного гніту гітлерівської Німеччини. Цю природну мобілізацію всіх сил націй в загальній боротьбі комуністично-більшовицькі течії використали для встановлення спільного для цих націй соціалізму, що дозволило більшовикам на чолі з Броз Тіто ліквідувати природну основу державностей цих націй і створити штучну соціалістичну державу Югославію. Але у цій соціально-політичній формації, не дивлячись на її штучність, діють закони міжнаціональних відносин, які вимагають свого розвитку природним шляхом самовизначення кожної нації зокрема. Ця природна сила на стільки потужна і життєздатна, що навіть жорстокість комуністичного режиму не в силі була її зупинити або загальмувати, що продемонстрував діалектичний процес розпаду Югославії на національні утворення.

Практика переконує, що закономірний розвиток міжнаціональних відносин в усіх історичних епохах розвитку людства, у будь яких соціально-політичних процесах, для якої нації, в незалежності від її кількісного складу, вимагають як правило національного самовизначення, повної національної незалежності. Тільки при таких умовах може бути забезпечений природний розвиток міжнаціональних відносин і розвиток кожної нації. Наприклад, мало чисельна корсиканська нація займає невелику територію на острові Корсіка у Середземному морі. На цьому історичному шляху ця нація пригнічувалася Іспанією, яка продала цю територію з корсиканцями Франції, в адміністративному і політичному підпорядкуванні якої вона знаходиться і до сьогодні. Але на всьому історичному шляху становлення, корсиканці завжди вели і ведуть боротьбу за своє національне самовизначення, бо сама по собі державна демократія Франції може задовольняти лише французів, так як створена для французів. Цілком абсурдно користуватися чужим здоров'ям, якщо не має свого. Корсиканцям як і для будь-якої іншої нації, навіть сама найоригінальніша форма демократії не може замінити їх природної необхідності до національного самовизначення та самовираження. Фактично і при таких умовах, коли корсиканська нація позбавлена можливості самостійності і незалежності, в якісь мірі намагається визначати і розвивати свої міжнаціональні відносини в наслідок

природної необхідності. Завжди, в усіх випадках не можна змінити природне становище однієї нації станом іншої, дати їй можливість користуватися всіма природними становищами першої, домінуючої нації. Навіть матір, давши своєму синові життя, сама не може користуватися ним, як і не може йому дати покористуватися своїм. Це було б протиприродним і абсурдним явищем. Це було б прагненням знищити реальну існуючу дійсність з метою вираження суб'єктивізму, який сам є цією дійсністю. Тобто, це фактично є прагнення знищити самого себе як реальну дійсність. Важким злочином і абсурдним є здійснювати знищення суб'єктивними методами реальну закономірність буття. В даному випадку Франція здійснює ці злочини проти корсиканської нації, проти людства і проти самої себе. Кожна нація повинна знаходитися у своєму природному стані, хай навіть її якісний зміст в порівнянні з іншими націями є не співмірний і менш організований, але характерний лише для себе, що відповідає цій нації і її природному змістові. Замість такого розуміння у цьому конкретному прикладі, Франція прагне забезпечити своєю моделлю демократії корсиканців, позбавляючи їх власних природних бажань і можливостей на існування та розвиток.

Ці особливості підтверджуються в усіх випадках стосунків між націями і пояснюються тим, що оптимальні відносини між націями визначаються умовами, які забезпечують збереження і розвиток природного стану кожної нації. Сама ж кінетика визначає ту кількість і якість духовно-матеріального змісту, який вносить ця нація в загальну систему розвитку людства. Гальмувати, калічити чи знищувати природний зміст взаємовідносин між націями, означає гальмувати, калічити чи знищувати умови життя та розвитку всього людства і тому будь-які відносини між націями мають будуватися лише на природних взаємозв'язках, порушення яких веде до катастрофічних наслідків. Вважається, що ці порушення природи виникають лише при домінуванні однієї нації над іншою. Не тільки. Здавалося б, що рівноправна соціальна єдність кількох націй не повинна порушувати їх природного стану. Якраз навпаки, саме спільне соціальне усупільнення в такому конгломератованому суспільстві катастрофічно руйнує природний стан націй, які у ньому перебувають. Такою моделлю є острівна держава Кіпр, в якій на всьому історичному шляху живуть дві нації – турки і греки. Державна спільність що-годинно руйнує природний стан цих обох націй в однаковій мірі, оскільки вони займають однакове становище в державному суспільстві. Захищаючи себе від руйнування, ці нації ведуть боротьбу одна проти одної,

вбачаючи в противнику причину свого руйнування, що відповідає дійсності. Міжнаціональна суміш двох чи кількох націй на одній території відразу перекреслює можливість розвитку суспільних структур з метою необхідності забезпечення їх життям як єдиної соціальної одиниці. У такому випадку пропонуються ті природні взаємовідносини між націями, які забезпечують їм життя і розвиток. За рахунок смерті однієї чи кількох націй створити штучно суспільство неможливо. Лише незалежність кожної нації, тобто відродження природного стану усіх націй створює таку можливість.

Прикладом цього може бути територія Північної Ірландії, яку англійці окупували у минулому, заселивши її в такій мірі, що самих ірландців на цій території виявилось значно менше ніж англійців, які стали бути домінуючою нацією, пригнічувачами ірландської нації. Це закономірно зруйнувало усю соціальну структуру разом з англійською цивілізацією, оскільки через такі дії виникли умови для смерті однієї нації. Пригнічена нація вимушена всіма засобами боротися за своє існування, а домінуюча нація прагне знищити такий опір. У даному випадку англійці посилили за рахунок військової сили надзвичайне пригнічення, чим ускладнили становище, так як їхні дії були направлені проти природних вимог національних відносин. Це зрозуміло, оскільки справа не вирішується у напрямку та з метою знищення самої проблеми, що можливо здійснити лише при знищенні самої причини – ірландців як нації, що по суті і здійснюється, змінюючи тільки сам метод і назву своїх дій, не усвідомлюючи того, що форма і зміст їх носить реакційний характер, в кінцевому рахунку направлені проти людства, в тому числі і проти самих англійців.

Висновок

Міжвидова гібридизація людства призводить до знищення структурних його елементів (етносів/націй), деградації та виродження, як фізіологічного так і психічного мільйонів людей. Якщо не зупинити цей процес – це може стати причиною антропогенної катастрофи. Кожна людина має право знати наслідки змішування націй, особливо тих, які є неспорідненими. Кожна людина має знати свою расову та етнічну приналежність, а ще краще, коли б ці відомості були вписані у свідоцтва про народження та паспорти. Наукове забезпечення націоналізму має вирішальне значення в захисті націй від паразитичного домінування різноякісних світових імперій, гармонізації міжнаціональних стосунків, побудові світової організаційної структури для усіх націй та етносів.

Вище наведені дослідження міжнаціональних відносин свідчать про те, що вони є природною необхідністю кожної нації зокрема. Як сама нація, так і її відносини з іншими націями завжди мають діалектичну суть, що є причиною безперервного удосконалення якісної структури націй і їх взаємовідносин у наслідок їх різноякісності. Таким чином, одна і та сама суть міжнаціональних відносин по-різному і в необхідному змісті впливає на якісний стан у напрямку удосконалення якісної структури кожної нації по-своєму. Міжнаціональні відносини є тим критерієм, який удосконалює внутрішню структуру нації аналогічно пристосуванню певного генотипу до екологічного середовища. Тому чим досконаліше виражає себе нація, тим мають більш природне вираження міжнаціональні відносини.

Міжнаціональні відносини є зовнішнім фактором удосконалення внутрішньо-національних структур, але вони є одноразово внутрішнім фактором взаємозв'язку структурних елементів системи людства. Цими елементами є нації. Кожний елемент людства, як його жива клітина, має свій діалектичний стан у змісті якісних особливостей міжнаціональних відносин. Тобто жива тканина людства (міжнаціональні відносини) має діалектичну суть і в часі змінює свої якісні особливості. Оскільки вони є наслідком структурних елементів системи людства, націй, то якісні особливості людства зумовлюються своєю причиною, якісним станом націй. Їх досконале самовираження зумовлюється природним станом. Тому людство може мати найбільш досконалу суть своєї системи лише при природному вираженні кожної нації зокрема. Для того, щоб людство як система, удосконалювалося на своєму діалектичному шляху, повинна бути забезпечена умова природного розвитку кожної нації. Якісний зміст націй прямо пропорційний якісному змісту людства. Відповідно, космополітичний світогляд, який є інструментом глобалізації в руках певних світових сил, імперських утворень – руйнує нації.

Це дослідження може бути використане у навчальному процесі різних суспільних дисциплін, що вивчають природу етносів/націй та їх взаємозв'язку в системі людства, так і в суспільному житті країни, міжнародній політиці.

Література:

1. Барилляк И.Р. Развитие медицинской генетики на Украине: успехи и задачи. *Цитология и генетика*. Т. 21. 1987. №6. С. 412-423.
2. Блюмина М.Г. Генетические характеристики рецессивной нейросенсорной тугоухости. *Генетика*. Т. 23. 1987. №10. С. 1897-1898.
3. Гальперина З.З. Влияние X-хромосомы на признаки пальцевой дерматоглифики украинцев Подолья. *Генетика*. Т. 25. 1989. № 4. С. 720-725.
4. Ганина К.П. Возможности и ограничения оценки состояния ДНК в опухолевых клетках человека. В сбор.: "5-й съезд генетиков и селекционеров Украины", часть 1. Киев: Изд. «Наукова думка», 1986. С. 21-22.
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
6. Гелнер Э. Нации и национализм. Национализм. *Вопросы философии*, 1989. №7. С. 120-131.
7. Голубцов В.И. Медико-генетическое изучение населения Краснодарского края. Распространение гемоглобинопатий. *Генетика*. Т. 25. 1989. № 6. С. 1108-1109.
8. Колесников С.И. Морфологическое исследование селезенки мышей С57 ВZ при беременности сингенными или аллогенными эмбрионами. *Цитология и генетика*. Т. 13. 1979. № 5. С. 351-352.
9. Левин А.Е. К вопросу о клинико-генетической дифференциации язвенной болезни. *Труды медико-генетического института*. Т. 4. 1936. С. 181.
10. Мозалевский А.Ф. Фенотипические особенности гетерогенной группы часто болеющих детей. *Цитология и генетика*. Т. 23 1989. № 4. С. 30-35.
11. Рабинович П.Д. О роли наследственного предрасположения в патогенезе язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки. *Терапевтический архив*. Т. 35. 1963. № 3. С. 12.
12. Рабинович П.Д. Некоторые особенности фукогликопротеидов у бурят. *Генетика*. Т. 18. 1982. № 4. С. 668-671.
13. Резнік А.С. Націоналізм як основа збереження та розвитку націй. Хмельницький: Видавець ФО-П Стасюк Л.С. 2019. 100 с.
14. Соловчук Л.Л. Корреляция генетических и демографических различий между популяциями коренного населения северо-востока СССР. *Генетика*. Т. 25. 1989. С. 744-751.
15. Фролькис А.В. Генетика язвенной болезни. В сбор.: "Первый Всесоюзный съезд гастроэнтерологов". Москва, 1973. С. 165.
16. Циммерман Я.С. О семейном предрасположении к язвенной болезни. *Клиническая медицина*. Т. 46. 1968. № 7. С. 77.

Anatolii Reznik

Master of Philosophy,
Postgraduate Student of the Department of Philosophy and
Political Science of WUNU,
Assistant-Researcher of the APS of Ukraine

Genetic Determinants of Degradation of Nations in the Conditions of Globalization

The study proposes an author's interdisciplinary study of the processes of mixing ethnic groups / nations under the influence of globalization and cosmopolitan worldview, exposing the negative consequences of heterosis, that is, their interspecific hybridization, which is based on the anthropoetnogeotherminist approach and characterized the threats to ethno-national diversity of mankind in the era of globalization. Consciousness is a criterion for human existence, but not everyone is able to have a sufficient level of consciousness in their society, as required by this society. Therefore, there is a variety of behavior of people in each society, including in relation to their heredity and reproduction of future generations. Thus the destructive consequence of negative heredity of the person does not disappear with death of its destroyer, and remains in the subsequent human generations with increase and distribution of these consequences, and it is hereditary diseases, degeneration, degradation. It is in the modern conditions of human development that the disclosure of the negative consequences for nations of the processes of globalization and the spread of cosmopolitan worldview, based on the indisputable facts of scientific research, becomes relevant.

The purpose of this study is to examine the problem of human hybridization and threats to nations in the new context of globalization. The very formulation of the problem requires a comprehensive interdisciplinary approach, which would be based on various sciences that study the natural laws of development of living matter, origin and development of ethnic groups, nations, races throughout the historical path of their formation to the present, environmental conditions, geological processes and more.

Conclusion. Interspecific hybridization of humanity leads to the destruction of its structural elements (ethnic groups / nations), degradation and degeneration, both physiological and mental of millions of people. Failure to stop this process could lead to a man-made disaster. International relations are an external factor in the improvement of domestic structures, but they are also an internal factor in the relationship of structural elements of the human system. These elements are nations.

In order for humanity as a system to improve in its dialectical way, the condition of the natural development of each nation must be ensured. The qualitative content of nations is directly proportional to the qualitative content of humanity. Accordingly, the cosmopolitan worldview, which is an instrument of globalization in the hands of certain world powers, imperial entities – destroys nations.

Keywords: *ethnos, nation, human population, hybridization of nations, degeneration of humanity, interethnic relations.*

Розділ III. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 94:323 (47+57)

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
академік АПН України

ІМПЕРСЬКИЙ МІРАЖ: ПРОБЛЕМИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО ТРАНЗИТУ РОСІЇ

Імперська парадигма залишається домінуючою у нинішньому посткомуністичному транзиті Російської Федерації. Тим самим президент Володимир Путін віддалив від Росії більшість пострадянських держав і протиставив себе світовій демократичній спільноті. Зазнали поразки минулі спроби США утвердити політику «перезавантаження». Однак хвиля політичної короткозорості й умиротворення Путіна все ще триває. Бажання вести «бізнес як завжди» призводить до ігнорування Заходом порушення прав людини в Росії. В новій версії Конституції РФ протягується ідея спадкоємності нинішньої Росії, СРСР і Російської імперії дому Романових. Президент Путін перейнятий відчуттям великої місії відновлення ролі Москви як геополітичного центру сили у світі. Тим часом «іронія історії» виявляє себе в банкрутстві тих сил, які виступають під гаслом повернення до минулого.

Ключові слова: спадкоємність імперської ідеї Росії, політика «перезавантаження», анексія Криму й агресія проти України, месіанський комплекс Путіна.

Посткомуністичний транзит, як стверджує наука історіософія, є тією об'єктивною необхідністю, що простує крізь усі випадковості. Останніми не слід нехтувати, бо історія носила б дуже містичний характер, якби випадковості не грали ніякої ролі. Тож історіку, який має справу з таким дивним і непередбачуваним ірраціональним створінням, як людина, а тим більше – індивідуальними вчинками безлічі дійових осіб – доводиться уздріти за тими чи іншими окремими діями і вчинками узагальнений тренд назрілої суспільної необхідності. В тому числі й посткомуністичного транзити.

Проблема не з простих, та все ж не слід втрачати оптимізму. В українській літературній думці теза про суспільну необхідність, що прокладає собі шлях через випадковість, набула в щоденниках О. Довженка такої форми: «Бог є. Але ім'я йому – випадок» [15]. Назагал будемо виходити з діалектики: одні випадковості врівноважуються іншими, а усі разом врешті-решт стають складовою частиною загального суспільного розвитку.

Отже який вектор нині проглядається в посткомуністичному транзиті Російської Федерації?

«Іронія історії»

Будь-який аналіз мало що вартує, коли не включає в себе передбачення. Але й тут не все так однозначно. Взяти хоча б досвід науковців Сполучених Штатів Америки, які мають до свого розпорядження незрівнянно потужніший ніж наш матеріальний ресурс, не кажучи вже про усталені кадри наукових центрів та дослідницьких шкіл. Тим не менше, навіть у царині американських досліджень над горизонтом політичних наук в частині аналізу та прогнозу піднявся було пил піщаних бур із загрозою тривалої засухи: у травні 2012 р. Палата представників ухвалила поправку до законопроекту, що передбачає скасування грантів Національного наукового фонду (далі – ННФ) для політологів. Як наслідок почуття песимізму, якщо не паніки, відразу охопило експертів від науки: веб-сайт Американської асоціації політичних наук тільки й сурмив про активну співпрацю науковців з урядом, особливо в галузі оборони, зазначаючи, що саме цей факт їхньої активної участі в легітимаційній політиці щодо США й має стати основним аргументом на користь збереження фінансування політологів з боку ННФ.

Хай там як, але ці аргументи були не в силі приховати конкретних фактів провальних аналізів та прогнозів з боку американських експертів. Як впливає із статті Жаклін Стевенс у газеті «Нью-Йорк Таймс», американська влада відверто продемонструвала своє незадоволення політологами, що виявилися нездатними спрогнозувати ні розпад СРСР, ні різке посилення та активізацію «Аль-Каїди», ні глибоке політичне пробудження, зокрема в арабських країнах. А тим не менше «кар'єри були вибудовані, нагороди отримані, мільйони доларів було порозподілено поміж експертів з міжнародних відносин для наукових досліджень, незважаючи на те, що навіть астролог Ненсі Рейган міг би продемонструвати кращі навички прогнозіста» [49].

Як показали подальші події, рішення Палати представників щодо призупинення фінансування політологів не слід було пере-

оцінювати, а тим більше розглядати як відмову влади від послуг наукової експертизи. Будь-яка криза є лише приводом позбавитись баласту та переформувати існуючі структури для подальшої активізації їхньої роботи відповідно до нових вимог часу. Як засвідчує практика багатьох «мозкових центрів», багато в чому збереженням свого домінування й відносній результативності планів глобального управління сильні світу цього зобов'язані саме продуктивному функціонуванню наукових центрів.

Однак залежність від грошового мішка призводить до того, що управлінська бюрократія США, зауважує Жаклін Стевенс, часто-густо сама підштовхує наукових дослідників до неадекватних висновків: вони «непропорційно підтримували наукові дослідження, котрі піддаються статистичному аналізу та математичним моделям, хоча всім відомо, що чіткі рівняння, побудовані на довільних числових даних та припущеннях, лише маскували безлад реалій та нездатність відповісти на поставлені запитання». По формі ці аналітичні матеріали були математично та статистично нібито й обґрунтованими, але по суті ігнорували той факт, що суспільні процеси, як правило, є нелінійними, а синергетичний ефект поєднання безлічі різноманітних фактів часто неможливо звести до якогось одного причинно-наслідкового ряду. Саме тому для пояснення цього феномену Ж. Стевенс вважає доречною думку Карла Поппера, чия книжка «Логіка наукового пізнання» (1934) залишається для неї «наріжним каменем наукового методу». Оцінюючи можливу достовірність наукового прогнозу, К. Поппер писав: «Довгострокові передбачення можуть виводитися з науково обґрунтованих прогнозів лише тоді, коли вони застосовуються до добре ізольованих стаціонарних і рекурентних (зворотно-послідовних – Авт.) систем. Такі системи дуже рідкісні в природі, і людське суспільство не є жодною із цих систем» [49].

На нашу думку, судження Поппера є досить раціональним, але й воно не вичерпує всю складність проблеми, оскільки одним із прорахунків обслуговуючих владу «мозкових центрів» є нехтування фактором «іронії історії», а це, врешті-решт, прирікає будь-який дослідницький проект на поразку в ході його реалізації на практиці. Для розв'язання проблеми достовірності прогнозу необхідно вийти за звичні рамки вузько дисциплінарного – історичного, економічного, соціологічного чи політологічного аналізу тощо – й вдаватися до методів міждисциплінарного підходу, вийшовши в остаточному підсумку на усвідомлення «іронії історії» як аспекту історичного буття й методу історичного осягнення отого самого «неосяжного трансцендентного». Розвиток наукового пізнання за-

свідчив, що лише в процесі філософського осмислення історії вдається віднайти її (історії) здатність до внутрішньо суперечливого руху, який призводить за певних умов до таких ситуацій, які можна назвати об'єктивно іронічними.

Те, що такого роду ситуації наповнюють всю історію розвитку людства, усвідомилося досить пізно. Лише в XVIII-XIX ст. поняття «іронії історії» набуло більш широкого ходження з початком кризи механістичного детермінізму у світогляді передових мислителів того часу. Саме тоді жорстко обумовлені причинно-наслідкові залежності, властиві природі, виявилися непридатними, коли за їхньою допомогою спробували пояснити явища суспільного життя і поведінку людей в процесі їх історичного розвитку. Очевидно, цей момент і виділив Г. Гегель, коли підкреслив у розвитку суспільного життя наявність «хитрощів історії», тобто таких парадоксальних ситуацій, коли остаточні наслідки в поведінці людей і цілих народів виявилися поза логікою їхніх попередніх замислів і навіть протилежними цим замислам за своєю сутністю. Дещо пізніше для характеристики таких ситуацій німецький філософ використав поняття «іронія історії», яке не лише сприйняли спадкоємці його ідей по матеріалістичній лінії в особі К. Маркса й Ф. Енгельса, а й у подальшому вдалися до більш широкого обговорення цього поняття в контексті відстоюваного ними матеріалістичного світогляду сутнісних характеристик суспільного життя [13].

У Гегеля «іронія історії» стає сутнісним фактором філософського вчення про буття, перетворюючись у всезагальну рису світової історії. Якщо у древніх греків іроніком (суб'єктом іронії) виступає дійова особа, людина, то у Гегеля іроніком стає світовий розум, ідея, дух. Його жертвою неминуче стає самовпевнена людина, якій не вдалося подолати часткове, індивідуальне в собі. «Самовпевненість людини, що діє з усією серйозністю, а отримує завжди протилежне тому, до чого вона прагла... – зазначав філософ, – така самовпевненість комічна» [7].

Якщо суб'єкти історичного процесу не зможуть піднятися над своїм особистим і незначним до загального, вони виявляються, згідно з Гегелем, неминучими жертвами у розв'язанні протиріччя між частковим і загальним. «Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється за їх допомогою, зазнає втрат і шкоди... Часткове в більшості випадків надто дрібне порівняно із загальним: індивідууми приносяться в жертву і прирікаються на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття й марноти не з себе, а пристрастей індивідів» [8].

Для тих, хто надає аж надто великого значення політологічним технологіям та піар-акціям, варто було б не забувати, що здатність історичних діячів забезпечити легітимність своєї політики Гегель вбачав не так в їхньому хисті обґрунтовувати та виправдовувати політику, не так у здатності переконувати маси в її правильності (хоча й це важливо!), як у таланті розпізнати необхідне в розвитку світу і в умінні втілювати головний тренд суспільного розвитку в життя. «... Саме великі люди і є такими, котрі краще всього розуміють суть справи і від котрих усі засвоювали собі це їхнє розуміння й схоплювали його або, в крайньому разі, примирялися з ним. Адже дух, що подалі просунувся у своєму розвитку, є внутрішньою, але не-свідомою душею всіх індивідуумів, яка стає для них свідомою завдяки великим людям» [9].

Щоправда, «іронія історії» або ж хитрий «світовий розум» в разі досягнення історичними особами їхньої мети, врешті-решт, коїть з ними злий жарт. За словами Гегеля, «коли ціль досягнута, вони відпадають, як спорохнявіла оболонка зерна. Вони рано помирають, як Олександр, їх вбивають, як Цезаря, або їх висилають, як Наполеона на острів св. Єлени» [9].

Коли ціль досягнута, вона часто-густо відкидається світовою історією або нею вже нехтують як не істиною, оскільки в ній виявляються нові протиріччя, що спонукають до її внутрішньої руйнації. Особливо іронічно ставиться історія до тих сил, що діють за принципом протилежності й виступають з гаслом повернення до минулого, застосовуючи часто силові методи. Ось тут об'єктивно-історична іронія виявляється ознакою їхньої обмеженості й нездатності усвідомити свою справжню сутність. Викриваючи протиріччя, іронія історії між тим вказує на насилля як їх головне джерело, на насилля, яке проявляється в нав'язуванні яким-небудь індивідом заданої цілі світовому розвитку й докладанні зусиль щодо її втілення в життя.

Саме в силу потенційно закладеного в них насилля, устремління й претензій політичних діячів на єдиноправильність їхнього рішення рано чи пізно входять у протиріччя з реальними можливостями щодо їх втілення. З цієї точки зору цікавим є спостереження Ф.Енгельса, який у листі «Вірі Іванівні Засулич у Женеву» в 1885 р., торкаючись питання про ілюзії революціонерів, зазначав: «Люди, які хвалилися тим, що зробили революцію, завжди переконувались на другий день, що вони не знали, що робили, – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити» За словами класика марксизму, це було тим феноменом, який Гегель «назвав іронією історії, тією іронією, якої уник мало хто із історичних діячів» [16].

Решта ж суб'єктів історичних змін, в тому числі й переворотів революційного характеру, опинившись у полоні своїх ілюзій насамперед щодо своєї ролі у поточних подіях, виявлялися в решті-решт лише інструментом дії сил, яких вони вивільняли. «... Жменька людей можуть зробити революцію, – писав Ф. Енгельс, – інакше кажучи одним невеликим поштовхом примусити розвалитись цілу систему, яка перебувала в більше ніж нестійкій рівновазі, ... і вивільнити актом, самим по собі незначним, такі вибухові сили, які потім уже неможливо буде приборкати... Коли вже порох буде підпалено, коли вже сили будуть вивільнені і народна енергія із потенціальної перетвориться в кінетичну, ... людей, що підпалять гніт, підхопить у тисяч раз сильніший від них вибух, який і шукатиме вихід там, де зможе, залежно від економічних сил та економічного опору». І далі: «Допустимо, що ці люди уявляють, що можуть захопити владу, – ну й що ж? Хай лишень вони проб'ють пролом, який зруйнує греблю, – потік сам швидко покладе кінець їх ілюзіям» [17].

Як засвідчила історія, слова Ф. Енгельса виявилися пророчими для деспотично-бюрократичної Російської імперії, де, аналогічно до Франції, вслід за революцією не забарився прийти сталінський термідор, який став пожирати вождів революції. Яскрава тому ілюстрація: трагічна доля Робесп'єра спіткала й більшовиків лєнінського призову. А тому й багатьом в Україні варто задуматися над тим, чи передбачення Ф. Енгельса не стосуються безпосередньо нинішньої ситуації в нашій державі. Адже «іронія історії» тяжіє до того, щоб у повній мірі заявити про себе, оскільки соціальні протиріччя, якщо їх не виявити і вчасно не зняти, можуть вилитись у нові потрясіння. Вся суть в тому, що ілюзії, котрі не справдилися, виступають рушійним фактором нових, більш радикальних ініціатив.

Чи можна цю проблему зняти шляхом нагнітання шеругу пропагандистсько-агітаційних заходів? Очевидно, що ні. Мова може йти, і то лише в певній мірі, про цілий комплекс соціально-політичних перетворень, які б враховували як наявні в суспільстві матеріальні та моральні ресурси, так і соціальний капітал освіти та політичної культури, виробленого віками досвіду національної історії. А тим часом, зазначав у свій час Збігнев Бжезінський, події в Україні розвиваються в руслі світового політичного пробудження, яке не гарантує, що «що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем» [4].

Поки що на найближчу перспективу у світі проглядаються тенденції, які, на жаль, не є сприятливими для України. По-перше, не викликає сумніву, що вплив конкуруючих центрів сили, котрі формуються нині за кризових умов пандемії коронавірусу, будуть, як і раніше, визначатися чотирма факторам: 1) масштабами і ступенем диверсифікації економіки тієї чи іншої країни; 2) інтенсивністю фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили; 3) масштабом та боездатністю звичних озброєнь (ядерний потенціал скоріше відіграє стримуючу роль); 4) здатністю великих держав інтегрувати своє «ближнє зарубіжжя» (останнє проглядається не лише стосовно Росії, а й, наприклад, Франції чи Туреччини в регіоні Близького Сходу та Закавказзя).

При існуючому наростанні «імперського синдрому» в сучасній Росії і щодалі більш в'ялої реакції Європи на цей феномен, все очевиднішого потягу до умиротворення російського агресора – над Україною у все більшій мірі нависає загроза скочування до рівня периферії Москви. А це вимагає більш прискіпливого аналізу дедалі більш очевидного тренду до відродження Російської імперії в якомусь модернізованому варіанті посткомуністичного транзиту.

Гіркі уроки «перезавантаження»

Почнемо з казусу, що виявився достоту одним із проявів гегельської «іронії історії». Держсекретар США Гіларі Клінтон, зустрічаючись 6 березня 2009 року в Женеві з міністром закордонних справ РФ Сергієм Лавровим, вручила йому подарунок «з натяком», покликаним продемонструвати прагнення Вашингтона до позитивного розвороту у відносинах з Москвою. Гіларі Клінтон передала Сергію Лаврову символічну «кнопку перезавантаження» російсько-американських відносин, запропонувавши міністру разом натиснути на неї. Однак трапився конфуз: коли англійською мовою на подарунку було правильно написано «*reset*», то в російському перекладі було пропущено дві літери, і замість «*перезавантаження*» виявилось слово «*перевантаження*».

Коли подарунок було вручено, Сергій Лавров відразу ж звернув увагу на цю помилку американської сторони: «вони скоро-скоро стали у нас просити, навіть благати, щоб ми повернули цю кнопку, щоб вони переробили правильно, але тут уже спрацювала наша дипломатична інтуїція, що таку подію не слід розчиняти у небутті, і нині ця кнопка у нас в музеї зовнішньої політики в нашій будівлі», – сказав очільник російського МЗС. А далі додав, що адміністрація Обама спершу взялася вибудовувати нові відносини з Росією – навіть відбулось підписання Договору про скорочення стратегічних

наступальних озброєнь (СНО-3). Але далі справи не заладилися: «Що це було – «перезавантаження» чи «перевантаження», мені важко судити», сказав Лавров, додавши, що нібито подальші наміри Обама «наштовхнулися на необхідність розмовляти з РФ на рівних» [28].

Як це повелось, Сергій Лавров лукавив – така вже його робота. В оцінці того, що сталося з «перезавантаженням», як на нашу думку, можна більш довіряти точці зору директора Центру міжнародної безпеки ІМЕ-МВ РАН Олексія Арбатова. Як він зазначив, порозуміння з американцями завершилося на третій рік після того, як було виконано поставлене Москвою завдання – *упередити можливу конфронтацію із Вашингтоном після агресії Росії проти Грузії*: «Просто ми в 2008 році під час кавказької кризи підійшли надто близько до грані конфронтації, і перезавантаження потрібно було для того, щоб відійти від цієї грані. Ми від неї відійшли» [19].

Отже, відбувся акт агресії проти Грузії, Росія тим самим відверто продемонструвала свої імперські амбіції на пострадянському просторі, далі дипломатично витримала паузу «перезавантаження», а потім і зовсім втратила до нього інтерес. Власне, досвід «утихомирення» Америки було відкладено на майбутнє, коли знову виникне аналогічна ситуація з якоюсь іншою країною «ближнього зарубіжжя», хоча б з тою ж Україною чи Білоруссю. До того ж за імперськими амбіціями Кремля слідував шлейф зневажання загальноприйнятих у світі принципів демократії, і це впливало на розвиток відносин з Америкою. Як зауважував заступник директора Інституту США і Канади РАН Віктор Кременюк, Росія в той час намагалася розширити відносини в контексті нового порядку денного (енергетика, космос, Арктика): «Ось цього не сталося. Зашкодили справи Магніцького, Ходорковського і решта перлів сталінізму, з котрими американці не хотіли мати справи» [42].

Однак було б некоректно зображати й США в ролі оплоту миру й демократії – американці дбали насамперед про свої інтереси, часто й за рахунок нехтування інтересами Грузії й України. Як зазначає виконавчий директор консалтингової компанії Kissinger Associates Томас Грем, «президент Обама розпочав перезавантаження невдовзі після своєї інавгурації у 2009 році, щоб нормалізувати відносини з Росією, котрі виявилися на спаді після російсько-грузинської війни в серпні 2008 року». Для цього негласно передбачалися кроки по врахуванню інтересів Росії за такими параметрами розміну: «реконфігурація ПРО в Європі; готовність підписати юридично зобов'язуючі угоди про скорочення

ядерних сил, як пропонувала Москва; *свідоме пониження рівня відносин з Україною і Грузією; пом'якшення критики російської внутрішньої політики в обмін на, як вони сподівалися, російську підтримку бачення Обамою без'ядерного світу і американську політику щодо Ірану і Афганістану*» тощо. У підсумку, зазначає Томас Грем, «виграли обидві сторони; складно сказати, хто більше з точки зору своїх національних інтересів (курсив наш. – Авт.)» [34].

Отже, про національні інтереси Грузії й України за великим рахунком здебільшого не йшлося. Невиразна позиція США під час анексії Росією українського Криму президент Обама компенсував хіба що гучною риторикою. Послідовну щодо України позицію зайняли лише деякі сенатори як, наприклад, демократ Кріс Мерфі та республіканець Джон Маккейн. Вони чітко заявили, що президент Росії Володимир Путін поставив собі за завдання «відновити Російську імперію» і тим самим загрожувати союзникам по НАТО. А відтак, зазначив Маккейн, «щоб зрозуміти те, що відбувається в Україні, нам слід зрозуміти Володимира Путіна... Це людина, яка прагне відновити Російську імперію. Якщо ми зрозуміємо це, ми зможемо краще справитись із його амбіціями..., а це означає воєнну допомогу, але, думаю, це також означає економічну допомогу Україні» [43].

Як показало життя, зрозуміти Путіна вдавалось не всім. Здебільшого ці спроби зазнавали фіаско. Саме на це звертав увагу видатний французький філософ Андре Глюксман: «Буш побачив у його очах небесну блакить. Блер пішов з ним в оперу у Санкт-Петербурзі ще до того, як Путіна було обрано, що було свого роду благословенням. Про Шредера й Берлусконі й говорити нічого. Насамперед вражає абсолютно фантастична нездатність лідерів Заходу щодо розуміння справжніх мотивів росіян... Оскільки Росія не може стати по-справжньому сильною, її головною метою стало шкідництво. Завдяки ядерній зброї, завдяки продажу конвенціональних озброєнь по всьому світі, а також завдяки продажу нафти і газу Кремль здатний поширювати тривогу й паніку... Західні лідери усвідомлюють це надто повільно з великими труднощами...» [10].

Звісно, цей ґандж західних політиків не стосується Джона Маккейна. На його думку, війна в Україні – це перший за 70 років випадок, коли європейську країну розриває на частки зовнішня сила. Власне, справа не лише в Україні, бо йдеться й про Молдову, країни Балтії й Польщу. Амбіції Путіна полягають у відновленні Російської імперії і Україна є сьогодні полем битви. Що ж до спроб діячів Заходу зрозуміти Путіна, то в Маккейна теж своє бачення проблеми:

«Я великий шанувальник Джорджа Буша молодшого, але коли він заявив, що глянувши в очі Путіна, він обачив його душу, я сказав, що коли я глянув у його очі, то побачив букви “КДБ”» [43].

Зрештою справа не лише в постаті Барака Обама, якого навіть президент США Дональд Трамп звинуватив у здачі Криму Росії. Питання, як на цьому акцентує увагу Андре Глюксман, значно ширше – епідемія політичної короткозорості й умиротворення Путіна охопила широкі політичні кола європейців, а насамперед німецьких ділових кіл. Банкіри й бізнесмени стали жертвами гігантської ілюзії ідеологічної природи. Вони, зокрема, вважають, що Росія могла б стати їхньою новітньою колонією, що вони могли б вернути собі ту роль, яку вони відігравали в XIX столітті – роль адміністраторів царської імперії. Вони переконані, що мають над Росією технологічну й інтелектуальну перевагу, а тому сподіваються стати вчителями, адміністраторами й інвесторами у період модернізації Росії. Тим часом німецькі підприємці не беруть до уваги те, що більшість лідерів Росії – вихідці з КДБ чи інших репресивних органів.

Спільною рисою цих органів зажди було презирство до людської індивідуальності. Й до останнього часу в Росії нічого не було зроблено для боротьби із туберкульозом, СНІДом, безробіттям, проституцією. Нічого не було зроблено щоб допомогти бездоглядним дітям з вулиці, щоб поліпшити умови утримання у в'язницях. А значить, у цієї еліти немає й крихти поваги до людини. «І коли я думаю, – зауважує Глюксман, – що ділові німці хочуть підкупити індивідумів цього типу – між тим, аж надто гордих своїм шкідництвом – то я знаю, що вони глибоко помиляються. По-моєму в дурні пошиються німці, а не росіяни. Тому що німцям і в голову не приходять, наскільки велетенським є цинізм і нігілізм правлячої еліти Росії» [10].

Вражачими прикладами для підтвердження цих узагальнень Глюксмана можуть послужити такі факти. Ще в липні 2010 року «Российская газета» – Федеральний випуск №158(5237) – біла в набат з приводу практики насильної стерилізації трьох дівчаток-вихованок із інтернату в Пермському краї. Ці діти потерпали від психічних захворювань, і коли з'ясувалося, що вони вагітні, «їх відправили на примусовий аборт на великих термінах вагітності. І піддали в лікарні стерилізації без рішення суду. Пізніше під ніж хірургів були відправлені й інші вихованки спецінтернату. Вражає цинізм адміністративного формулювання у всіх супроводжуючих документах: “... чтобы психов не рожала”». Згодом щодо лікарів було порушено кримінальну справу, але за дивною статтею Кримінального кодексу – «недбалість». (Згідно закону про стерилізацію 1993 р. ця

дія здійснюється лише із згоди офіційних опікунів хворих згідно рішення медкомісії, яке затверджується судом) [12].

На жаль, наголошується в газеті, «пермська історія – не виключення. З подібними «принадами» інтернатівського життя стикаються й вихованці деяких подібних закладів, зокрема Підмосков'я. В обласній прокуратурі добре пам'ятають нещодавню історію з незаконною стерилізацією декількох дівчаток в психоневрологічному інтернаті №5. Одна із потерпівших взагалі виявилася незайманою». І це не окремі гідні жалю випадки: «Незалежним спостерігачам відомо багато достеменних оповідань про знущання над підлітками в дитячих будинках. На них одягають мішки в якості гамівних сорочок, прив'язують до меблів, без необхідності добами тримають в ліжках, не годують, тримають в антисанітарних умовах, у невідповідному одязі, відмовляють у медичній допомозі» [12].

І все це не поодинокі випадки, а укорінена практика. Десять років тому в Росії нараховувалося понад 700 тисяч дітей-сиріт і підлітків, що залишилися без опіки батьків. Третина з них виховуються в подібних до описаних вище дитячих будинках. Згідно статистики МВС, 40% із них згодом стають алкоголіками й наркоманами, 10% закінчують життя самогубством, ще 40% щорічно здійснюють близько 150 тисяч злочинів, і лише 10% вписуються в нормальне життя [12].

Минуло десятиліття «вставання Росії з колін», а в ЗМІ знову час від часу (2019 р.) з'являється інформація, що « мешканок російських психоневрологічних інтернатів (ПНІ) примушують робити аборти у випадку вагітності, віднімають дітей і навіть примусово стерилізують» [45]. Ще одне свідчення уже за 2020 рік: «Стерилізація жінок в інтернатах є розповсюдженою практикою, одначе влада воліє заплюшувати на це очі» [18]. Чи не нагадає все це практику «оздоровлення німецької нації» часів Гітлера? Для широкого загалу читачів досить згадати хоча б класичний фільм Стенлі Крамера «Нюрнберзький процес».

Як відомо, паралельно з стерилізацією в нацистській Німеччині практикувалось спалювання книжок, масове донощицтво та переслідування інакомислячих. Так само і в Російській Федерації уже увійшли в звичку спроби очистити російські виші від крамоли, як серед студентів, так і серед викладачів. Більше того – боротьба з інакомисленням у наші дні була піднята на високий державний рівень. Так, профспілка «Університетська солідарність» опублікувала наказ ректора Російської академії народного господарства і державної служби при Президентові РФ (РАНГіДС) Володимира Мау, із котрого випливає, що Нікулінська міжрайонна прокуратура про-

вадить перевірку вишів на предмет дотримання законодавства. Що й казати – діло блага. Тим часом профспілка звернула увагу на те, що прокуратура вимагає від академії надати інформацію про співробітництво з іноземними некомерційними організаціями (НКО), котрі «надають (можуть надавати) загрозу конституційного ладу Російської Федерації».

Які кроки мають забезпечити цю високу місію «захисту конституційного ладу?». Так, прокуратура вимагає повідомити про заходи, спрямовані на: 1) «формування громадської думки щодо необхідності зміни влади в Росії»; 2) «ідеологічну обробку росіян, насамперед молоді, і створення в даному середовищі проамериканських груп впливу... через просування американських і європейських демократичних і ліберальних цінностей, популяризацію американського способу життя, критику соціально-економічної ситуації і освітньої системи нашої країни, організацію мовних курсів»; 3) втручання у внутрішні справи Російської Федерації, діяльність органів державної влади і місцевого самоуправління (наприклад, шляхом внесення пропозицій щодо удосконалення й оптимізації їх результатів)»; 4) «порушення традиційних російських духовно-моральних цінностей, розповсюдження радикалізму в молодіжному середовищі».

Зазначений виш зобов'язали надати інформацію про співробітництво із іноземними НКО і про участь викладачів у дослідженнях, «спрямованих на підрив економічних основ Російської Федерації», і підготовці «тенденційних матеріалів з критикою зовнішньої і внутрішньої політики Росії». Що ж стосується студентів, то прокуратура зацікавилася тим, скільки студентів було затримано на протестних акціях, а також чи навчалися вони «прийомам політичної боротьби й організації масових публічних заходів, способам захисту своїх прав на випадок затримання правоохоронними органами». РАНГіДС має надати інформацію, станом із 2018 по першу половину 2020 року. Достовірність цього документа підтверджена на 100%, щоправда профспілкою провадиться робота щодо встановлення конкретних ініціаторів цього прокурорського запиту [46].

Чи є необхідність ще комусь із західних політиків «подивитися в очі Путіну» і побачити там щось принципово відмінне від КДБ? А тим часом, за повідомленням ЗМІ, із зростанням вірогідності перемоги кандидата від демократичної партії Джо Байдена на президентських виборах в США, Росія почала зондувати ґрунт щодо нормалізації відносин із своїми традиційними ворогами. Наприкінці вересня 2020 року Володимир Путін запропонував Вашин-

гтону «обмінятися гарантіями невтручання у внутрішні справи один одного, включаючи вибори», а надто – використання «інформаційно-комунікаційних технологій». Судячи з усього, він сподівається на новий виток політики «перезавантаження», де будуть фігурувати й проблеми російсько-українських взаємин. 14 жовтня президент РФ заявив, що Росія відкрита для відновлення повномасштабної економічної співпраці з Україною: «Ми готові в будь-який момент повністю відновити співробітництво з Україною. Масштаби й глибина співробітництва між нашими підприємствами були вельми значними, і це приносило обом країнам велику вигоду, зберігало хорошу заробітну плату» [27].

Про повернення окупованих Росією українських територій, звісно, не йшлося. Ось таке «перезавантаження».

Політики жартують

За місяць перед заявою Путіна щодо України, а саме 14 вересня 2020 р. про перспективи «перезавантаження» довелося подумати президенту Франції Еммануелю Макрону. Каменем спотикання, за повідомленням газети *Le Figaro* стало питання: як в подальшому вести переговори з путінською Росією? Як засвідчував минулий досвід, впродовж років багато західних лідерів – від Буша до Обама, Меркель і Саркозі – спотикалися на вирішенні цього сакраментального рівняння після плекання своєї мрії про прорив. Тепер Еммануель Макрон, який проголосив курс на «стратегічний діалог» з російським лідером під час зустрічі у форті Брегансон влітку 2019 р., зіткнувся з тією самою головоломкою відносин з російською владою, котра між тим зробила антизахідний курс політичним цементом своєї легітимності.

Як Гіларі Клінтон активізувала «перезавантаження» після агресії Росії проти Грузії, так і Макрону довелося розпочати «стратегічний діалог» після агресії проти України, а продовжити після недвозначних заяв Путіна щодо готовності надання «братньої допомоги» Білорусі. Згодом з'явилися й інші фактори – події в Киргизії й навколо Карабаху – що не сприяли веденню конструктивного діалогу. Але ще й до їх появи газета *Le Figaro* писала: «Після вражаючої бесіди з російським лідером, що відбулася 14 вересня... Еммануель Макрон раптом усвідомив, що ніякого діалогу немає, є лише два монологи, що жодним чином не перетинаються. У відповідь на прохання Макрона надати пояснення з приводу отруєння «Новачком» російського опозиціонера Олексія Навального (він тоді лише вийшов із коми), Путін не моргнувши оком заявив, що той міг отруїти себе сам і назвав блогера «сумнівною особистістю». Розмова про-

демонструвала провалля між роботою розуму Путіна і західних лідерів, а також те, як мало він зважає на думку французького колеги» [50].

Спроби Макрона продовжити діалог два тижні по тому в телефонній розмові 30 вересня 2020 р. дали той же результат: Путін «без особливих церемоній відчитав його за зустріч із лідером білоруської революції Світланою Тихановською у Вільнюсі, підкресливши недопустимість будь-яких спроб втручання у внутрішні справи суверенної держави і зовнішнього тиску на легітимну владу». Складалося враження, що Європа не готова до того, щоб прокреслити оту саму «червону лінію», яку Росія мала б не переступити у своїх претензіях на контроль територій пострадянського простору. Більше того – таку лінію для Заходу із свого боку прокреслював Кремль. А в підсумку, зазначала Le Figaro, «Наразі мрія Макрона про «діалог» з Росією має блідий вигляд. Франція, Німеччина і решта Європи обговорюють можливі санкції проти режиму Лукашенка і Білорусі, а також проти Росії в рамках справи Навального... У гучному інтерв'ю німецькому виданню «Шпігель» Навальний, що вийшов із коми..., закликав Захід усвідомити безумство Кремля, а також показати силу, щоб прокреслити перед Росією межі». Однак, робить висновок впливове французьке видання, як би то не було, «швидко забута справа Скрипаля вказує на те, що до нього [Навального] можуть і не прислухатись» [50].

А між тим як «справа Навального», так і питання про визнання результатів президентських виборів у Білорусі мали б бути свого роду тестом на відданість західних лідерів проголошеним принципам об'єднаної Європи. А на ділі під впливом економічної кризи, що триває ще з 2008 р. і посилюється нині пандемією COVID-19, світова політика стає у все більшій мірі цинічно прагматичною. На превеликий жаль не спрацьовують проголошені Паризькою Хартією (21 листопада 1990 р.) ефективні шляхи запобігання політичними засобами можливих конфліктів, виявилися недієвими визначені міжнародним правом відповідні механізми мирного врегулювання будь-яких суперечок, що можуть виникнути. Росія взагалі проголошує пріоритет внутрішнього законодавства над міжнародним.

А від того складається враження, що холодна війна, на превеликий жаль, не відійшла у минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в новій мутантній формі «гібридної війни». Хіба не про це йшлося в доповіді Європейської ради з міжнародних справ (ЄРМС), опублікованій в листопаді 2014 р.: **«У березні 2014 р. європейці проснулися у**

світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом небезпеки, а передбачуваність – скоріше обов'язок, ніж перевага... Виторгнення Росії в Україну змусило ЄС визнати, що замість того, щоб поступово, буквально молекулярно розповсюджуватися на увесь континент, а в остаточному підсумку – на всю планету, його **ідея європейського порядку обрушилася**. Постмодерністський європейський порядок неочікувано у загоні. Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, **криза в Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку**» (Тут і далі курсив наш. – Авт.) [26].

В цій ситуації ніщо не заважає Путіну лукаво морочити голову зарубіжній аудиторії про нібито миролюбний курс Росії щодо надання гуманітарної допомоги Україні та іншим державам пострадянського простору. Так, в червні 2014 р. французькі журналісти поцікавилися, чи не прояснить Володимир Путін, яким буде подальший шлях Росії: «російський націоналізм чи імперія Росії в минулих кордонах?». Як на наш погляд, запитання було скоріше риторичним – Росія на той час уже анексувала Крим і дезорганізувала життя на Донбасі. Однак Путін, не моргнувши й оком запевнив слухачів, що у нього немає жодних планів відроджувати Російську імперію, а навпроти є бажання розвивати країну лише у своїх кордонах. Хіба що він і в подальшому буде підвищувати конкурентоспроможність Росії шляхом економічної інтеграції – натяк на Євразійський економічний союз.

А далі слідувала казуїстика, де кінці не зводяться з кінцями: мовляв, розпад Радянського Союзу став насамперед гуманітарною катастрофою, оскільки в СРСР «всі громадяни, незалежно від етнічної належності, жили в єдиній державі» (апеляція до громадянського підходу). Аж ось, пересмикує карту Путін, уже після розпаду СРСР «25 мільйонів російських людей неочікувано для себе раптом виявилися за кордоном» (апеляція до етнічного підходу щодо тих же самих людей). Як бачимо, в трактуванні Путіна згідно принципу «закон що дишло» висловлюються й політичні судження лідера країни: в одному і тому ж реченні дві протилежні відправні точки [40].

Але не будемо надто прискіпливими – Володимир Путін, звісна річ, не науковець, отже може собі дозволити право на імпровізації. Навіть жарти, від яких сусідам Росії стає моторошно. Так, в листопаді 2016 р. президент Росії провів міні-екзамен з географії для обдарованих дітей, які перед тим вразили своїми відповідями

глядачів на передачах TV. Діалог молодих обдарувань із лідером країни стався настільки колоритним, що потребує переказу на мові оригіналу: «Я знаю все границы, контуры стран, столицы», – ответил на уточняющий вопрос президента 9-летний Мирослав. «А где заканчивается граница России?» – спросил Путин. «Там, где Берингов пролив», – сообщил его юный собеседник. «Неправильно, граница России нигде не заканчивается!», – с улыбкой сам ответил Путин под аплодисменты зала» [39].

Судячи з усього, висловлене Путіним судження відповідало настроям російської громадськості. Більше того, воно стало відправною точкою для подальших стратегічних напрацювань президентської адміністрації. Насамперед це стосується прес-секретаря президента Дмитра Пескова, який відповідає й за одну із важливих ділянок опрацювання шляхів подальшого розвитку Росії, її посткомуністичного транзиту в ролі директора напряму «Молоді професіонали» Агентства стратегічних ініціатив. Майбутнє Росії, з точки зору Пескова, мають забезпечити ті люди, які мають створювати прориви, ті люди, які мають формувати нові ринки, створювати нові технології, зробити так, щоб в Росії було чим формувати бюджет, платити пенсії тоді, коли нафта або ж закінчиться, або ж ціна на неї впаде настільки, що надії вже ніякої не буде. Сподівання, що не кажи, благі. Однак діяльність цих омріяних реформаторів уже планується спрямувати у наперед визначене Кремлем русло імперського міражу: «дуже важливо для того, щоб це майбутнє все-таки здійснилося до 35-го року, наша країна повинна скоріше б нагадувати, я б так сказав, з точки зору історичних аналогій скоріше Росію кінця XIX століття... Це один із найпрекрасніших часів, із усякими великими соціальними катаклізмами, складностями й усім іншим, але це час, коли уже, що називається, кріпосне право відмінилося, коли у нас золотий вік літератури, коли стрімко зростаюча економіка, коли рубель сильний, коли ми конкурентоспроможні у світі, коли у нас сильна наука, коли є чим гордитися. Це дійсно гарний образ» [14].

Можливо ідея про відродження Російської імперії є плодом прекраснодушних забаганок якоїсь групки так би мовити «кремлівських мрійників»? Далєбі що ні! Сам Песков вихваляється: «Президент допомагає й дає оцінку. І ми з ним відверто обговорюємо ті завдання, котрі перед нами ставляться. І у нас є поле для доброго, якісного, відкритого обговорення щонайгостріших питань, що перед нами стоять». Хіба що, з точки зору Пескова, особливого зацікавлення щодо обговорення проєктів про майбутнє країни з боку влади поки ще недостатньо. І тому, судячи з усього, є вповні

реалістичні застереження: як відродити Російську імперію, але при тому запобігти тим соціальним потрясінням, які цю імперію й зруйнували? Ситуація, за словами Дмитра Пескова нині така: «Звичайно, нам потрібна велика Росія без великих потрясінь. Забезпечення в цьому розумінні цілісності країни – щонайважливіше завдання. Воно сприймається надзвичайно складно. В цьому розумінні це справжній виклик. **Ми поки що до цих пір не розуміємо, як нам це здійснити... Ось як пройти в це нове світле технологічне майбутнє, не викликавши соціальних потрясінь, пройшовши правильні етичні розвилки. Як їх пройти, я не знаю, їх кількість велетенська**» [14].

Одна з таких проблем – знаходження оптимального співвідношення між вільною людською ініціативою й жорстким державним управлінням. Найближчі 20-30 років будуть вимагати перебудови практично усіх сфер життєдіяльності людини. І те, що реально лякає декого з кремлівських можновладців, зауважує Песков, це те, що росіяни орієнтовані сьогодні значно більше на досягнення стабільності будь-яким шляхом і на експлуатацію моделі споживання. Цю модель сприймають до 90% людей: «Ну, вони не хочуть про це знати, вони не хочуть про це думати, вони не хочуть ризикувати. І для Росії це дуже небезпечно. Одна із найстрашніших цифр для мене сьогодні по Росії це кількість молодих людей, котрі готові стати підприємцями. У нас їх близько 2%. У конкурентів – за 20». А тим часом обставини змушують Росію створювати все нове на усіх фронтах – «від воєнного і технологічного до етичного й соціального. І ось цю нову енергію слід дати, суспільству потрібна мрія, потрібна спрямованість руху. Не лише страхи, не лише безпека, але й мрія. Це щонайважливіше завдання, ми над ним дуємо, експериментуємо, працюємо» [14].

Закономірно виникає запитання: невже такою мрією є міраж відродження Російської імперії, яка завжди розвивалася завдяки експлуатації ресурсів і людського потенціалу як національних окраїн, так і самого російського населення в якості так званої «внутрішньої колонізації», самоколонізації або ж як вторинної колонізації власної території. Невже українці чи білоруси погодяться з тим, що вони і в минулому не були колоніями, тож і в омріяній кремлівськими ідеологами майбутній Російській імперії їм нічого не буде загрожувати?

Тут «кремлівським мрійникам» було б варто прислухатися до тверезого голосу деяких представників російських суспільних наук, зокрема викладених у книзі «Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России», виданої в 2012 р. в Мос-

кві під редакцією Олександра Еткінда, Дірка Уффельманна й Іллі Кукуліна. Досліджуючи стереотипи російської імперської свідомості, що не подолані й по цей час, ці науковці наочно демонструють згубний вплив інерції мислення на шкоду порозумінню між російським та українським народами. Так, ідеологи Російської імперії спекулюють на тому, що великороси ніколи не вважали українців «інородцями». Але ж сувора правда історії полягає в тому, що українців просто гамузом записували «русскими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали як діалект великоросійської говірки. Тому не можна погодитися з авторами «Там внутрі», що «найяскравішим прикладом нерозмежованості зовнішнього і внутрішнього, “споконвічного” й екзотичного в історії Росії є історія управління Україною та її сприйняття в культурі... На політичному рівні йшла гомогенізація імперії, на культурному – екзотизація України і уявлення її як простору, де предки жителів Москви і Петербурга сповідували стародавні, нині забуті, але таємничі і моторошні язичницькі обряди. Україна те тільки в російській, але багато в чому навіть і в українській культурі... стала локусом змішання і утрудненого розрізнення “свого” і “чужого” і, таким чином, зберегла свій “прикордонний” статус, якого вона після ліквідації Гетьманщини не мала політично» [20].

Апелюючи до «славних» сторінок історії Російської імперії, президент РФ Володимир Путін дбає насамперед про легітимацію своїх владних повноважень в очах розпропагандованого російського населення, культивуючи в його свідомості прагнення до нових після Криму територіальних анексій під сурдинку «відновлення історичної справедливості». Так, 21 червня 2020 р. він заявив: «Виникає питання: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу, але отримала у свій багаж величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім раптом вирішила вийти із складу цього Союзу – ну хоча б тоді виходила з тим, з чим прийшла. І не тягла з собою подарунки від російського народу» [32].

Подібні заяви, на думку експертів, є реакцією Кремля на різке пониження рейтингу російського президента викликане не в останню чергу нездатністю справитися із пандемією коронавірусної інфекції. Тож у Путіна немає іншого вибору як знову й знову робити акценти на реваншистській риториці, піднятті духу патріотизму й націоналізму. Присутня спрямованість і на зарубіжну аудиторію. Американський політолог Олександр Кулі, професор Колумбійського університету вважає, що адресатами послання Путіна були

й сусідні країни пострадянського простору, а їх ціллю – «нагадати про себе» і «відновити контроль на євразійському просторі, де криза у зв'язку з пандемією змістила акценти у бік внутрішньої політики». Мовляв, «не забувайте, що ми ті, хто наводить “порядок” у цій частині світу. Ми все ще тут, ми будемо вас просити про щось, і ми очікуємо, що ви за нами підете слідом» [32].

До честі російської історичної науки професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Сергій Абашин апелював до подібних висловлювань Путіна таким чином: «Хто б йому пояснив, що поділ імперії між національними республіками і автономіями не був «подарунком», а результатом складних перемовин і взаємних поступок, пошуку балансу інтересів, у котрих центр, що зовсім не мислить себе “російським”, змушений був рахуватися з місцевими настроями і отримував свої бонуси навзаєм. Хто б йому пояснив, що нинішня Російська Федерація жодних історичних і тим більше юридичних прав на землі Російської імперії не має, це інша держава, з іншою ідеологією, з іншою політичною системою й іншою правовою легітимністю. Хто б, насамкінець, заткнув його, щоб він перестав ганьбити й насилувати історію, країну і культуру» [32].

Але це про російську наукову інтелігенцію, це не про сонм чиновницького люду, який завжди намагається догодити столоначальнику і плутає поняття «Батьківщина» і «Ваша величність» (М.Є. Салтиков-Щедрін). Раз жартує президент Путін, то жартують і його апаратники. За повідомленням білоруського агентства Telegraf.by, російський посол Дмитро Мезенцев подарував у Мінську президенту Олександру Лукашенку карту Білорусії у складі Російської імперії: «Дипломат зустрівся з політиком і вручив йому факсимільну карту Вітебської, Гродненської, Мінської й Могилевської губерній у складі Російської імперії. «Це ще одне підтвердження справедливості кордонів Білорусії, в тому числі і відповідь усім тим, хто дивиться по-іншому», – супроводив таким висловлюванням свій подарунок Мезенцев. Взявши в руки подарунок, Лукашенко подякував російського представника» [35].

В контексті зазначеного привертає увагу невелике інтерв'ю, яке президент РФ дав ще 1 жовтня 2019 р., але яке було обнародоване лише в квітні 2020 р. У ньому значилося: «Долаючи якісь фобії минулого, долаючи страхи з приводу відродження Радянського Союзу і радянської імперії, все-таки розуміння того, що об'єднання зусиль [іде] на користь усім, пробиває собі дорогу, неминуче. І відчуваючи ці переваги, а їх відчувають усі учасники процесу, ми рухаємось далі, здійснюємо нові кроки і йдемо вперед». Далі Володимир Путін зазначив, що всі держави підвищують свою

конкурентоздатність коштом інтеграції – для колишніх радянських республік це «абсолютно природна справа». Переваги у розвитку інтеграції на пострадянському просторі, вважає він, виступають спільна мова, інфраструктура транспорту, енергетики і зв'язку. Однак і поспішати із розширенням Євразійського економічного союзу не варто, мовляв, «перестрибувати» через етапи розвитку інтеграції не слід, оскільки в подальшому подібне може призвести до ускладнень, а досягнуте є завжди компромісом.

Чи не є таке заспокійливе трактування усвідомленням того, що учасникам Євразійського економічного союзу – Росії, Вірменії, Білорусі, Казахстану й Киргизії – навряд чи нині є слухний час для якихось радикальних імпульсів інтеграції з Росією? (Молдова з травня 2018 року є лише спостерігачем при ЄАЕС). А примара відродження Російської імперії продовжує нависати над горизонтом їхніх політичних устремлінь. І тут уже не до жартів.

Конституювання імперії

Врешті-решт події останнього часу в Росії розставляють усі крапки над «і». Йдеться про таку важливу ділянку суспільно-політичного життя країни як ухвалення основного закону – нової версії Конституції РФ. Цьому державотворчому заходу передувало форсоване обговорення різноманітних проблем. Та основною із них було питання зміцнення владних структур і забезпечення легітимності існуючого правлячого класу. Тридцять років посткомуністичного транзиту в обстановці ідеологічного плюралізму знову винесли на порядок денний питання про якусь об'єднуючу національну ідею, хай вона буде лишень мрією чи міражем, але має послужити тим соціальним клеєм, тими «духовними скріпами», що забезпечують консолідацію глибоко розшарованого й вразливо корумпованого суспільства. Так чи інакше, але, як з'ясувалося, нічого іншого крім імперської ідеї суспільна думка Росії запропонувати не змогла. Власне, представники суспільних наук назагал не мали змоги вийти за межі окресленого Володимиром Путіним русла, хоча й у трактуванні імперського тренду було висловлено ряд критичних, а то й скептичних суджень.

В зазначеному контексті певний інтерес складають думки, висловлені одним із авторів наукового збірника «Центры и периферия постсоветского пространства», професором Вищої школи економіки, доктором соціологічних наук Олександром Філіпповим. Якщо узагальнити, то основним питанням, на яке він взявся дати відповідь, було те, чи є реальною перспективна оживити ідею «русского мира» задля втілення її в життя у якійсь новітній версії СРСР.

Якщо викласти в тезовому порядку висловлені професором аргументи, то його бачення проблеми зводиться до такого. По-перше, нічого втішного ідея «руського мира» на сьогоднішній день собою не являє: «Ні економічні зв'язки, ні широко вживана російська мова не ведуть до інтеграції. Не ведуть до неї й російські воєнні гарнізони, ні спільні навчання». По-друге, ставлячи за завдання відродження імперії слід чітко уявляти собі, що таке «центр», а що «периферія». Тут мало затято твердити рядки Маяковського «Начинается земля, как известно от Кремля», що було притаманно радянській моделі: «Під центром ми маємо на увазі не лише зосередження сил і ресурсів, але й ту точку, в котрій опрацьовується ідеологія, що формує картину світу, і яка в подальшому трансформується на периферію». По-третє, в ідеалі цей центр має представити своє бачення універсального загальносвітового проекту – таким був проект СРСР. На сьогодні ж «проблема нашого квазіімперського центру якраз і полягає в тому, що він володіє як і раніше дуже великими ресурсами: фінансовими, воєнними, людськими, освітніми, але немає того, що “розімкнуло” б його для решти світу, втягувало б світ у свою орбіту. Ми десь когось можемо підтримати людьми, грошима, навіть пропагандою. Але це – все». І, насамкінець, можна виходити із тієї ідеї, що кругом вороги, ідеєю «обложеної фортеці» вповні можна консолідувати співгромадян, «але в цьому векторі немає руху» [22].

Узагальнюючи сказане, професор Філіппов зазначає: будь-який великий інтеграційний проект «може реалізуватися, якщо в його контексті і широким масам, і національним елітам буде запропоновано дещо, що робить інтеграцію більш привабливою ніж відособлення. Причому більш інтересною має стати достота інтеграція навколо Росії, а не інших, альтернативних центрів сили. Поки що я, далєбі, не бачу у нас таких “козирів”, щоб ті союзні республіки, що пішли в інші боки, переорієнтувалися на Росію чи хоча б у меншій мірі хотіли від неї відособитися, ніж тепер». Жодна апеляція до «духовних скріп» і «спільності культури», зауважує науковець, не веде автоматично до солідарності. А поки що горизонт суспільних устремлінь в Росії не простирається далі «руського мира» з підтекстом пам'яті про радянське минуле. А до того ж соціальна нерівність, несправедливість, корупція, свавілля можуть виявитися більш значимими факторами поведінки людей, ніж спільність культури. Що вже говорити про недопустимість трактування такої держави в образі імперії [22].

Ідеї, висловлені професором Філіпповим, ми б не стали трактувати як якесь одкровення – скоріше за все це лише ілюстрація

усвідомлення науковою інтелігенцією тієї глибокої ідейної кризи, яку нині переживає Росія. Хоча, звісно, тішить душу те, що такі ідеї висловлюються і тиражуються в інформаційному полі сусідньої з нами держави. В усякому разі в суспільній думці фіксується ідея про вузькість горизонту, що пропонується тим, хто ностальгує за «світлим радянським минулим».

Не дивно, що й Кремль мало-помалу понижує значимість радянського наповнення ідеї «русского мира», не відмовляючись від неї повністю, а навпаки – намагаючись наповнити її більш широким контекстуально-історичним змістом. Свідчення тому – результати обговорення поправок до Конституції РФ, що відбулися у першій половині 2020 р. Як відомо, хто б що в Росії не пропонував, але вирішальне слово залишається за Володимиром Путіним. І от уже в лютому 2020 р. країна мала змогу переконатися, що нарешті правлячий клас Росії поступово доходить консенсусу щодо свого минулого заради бачення якихось перспектив майбутнього – хоча б на словах. Після засідання робочої групи з конституційних поправок 26 лютого 2020 р. через трансляцію телеканалу RT широкій громадськості було доведено, що «президент Володимир Путін підтримує ідею фіксації в Конституції Росії визнання зв'язків між РФ, СРСР і Російською імперією» [6].

У самому дійстві оприлюднення цієї ідеї було дотримано усіх канонів висвітлення ролі президента як ефективного модератора, що стоїть високо «над зіткненнями» думок і розставляє усі крапки над «і». Вступну частину озвучив генеральний директор Мосфільму кінорежисер Карен Шахназаров: «Ми двічі в цьому столітті відторгали нашу історію. Після 1917 року Російську імперію. В 90-ті відсунули радянську історію. Правильно було б зв'язати всю нашу історію у дещо єдине. За усіма фактами ми спадкоємці Російської імперії й СРСР. Слід чітко й ясно визначити свою ідентичність і своє походження».

Путін похвалив ідею Шахназарова, оскільки, мовляв, «пов'язаність кожного історичного етапу – надто важлива річ». Однак президент при цьому зауважив, що у директора Державного Ермітажу Михайла Піотровського уже була аналогічна пропозиція: «у нього це значно тонше прописано». Після такої похвали Михайло Піотровський запропонував прописати в Конституцію «спадкоємність поколінь, що породжує державну єдність через спільність комплексу історії, віри й ідеалів предків... Ось це і є гідна національна ідея». І знову-таки останнє слово було за Путіним: «Зв'язаність нашої історії надзвичайно важлива. Це одна країна. Ми не повинні впроваджувати у свідомість, що наше минуле не має жодного

відношення до нас. Так у нас не буде майбутнього. Ми маємо по-збутися штампів “білі” і “червоні”» [6].

Відтак Росія після благословення Володимира Путіна врешті-решт набула об’єднуючу національну ідею у своїй неоімперській формі. Залишилось забезпечити демографічне наповнення широких імперських територій людьми. Проблема виявилася не з простих – над нею ламали голови провідні законодавці після доручення президента Путіна від 2012 р.: «доручаю опрацювати прискорений порядок надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови й російської культури, прямим потомкам тих, хто народився і в Російській імперії, і в Радянському Союзі». Все це дуже нагадувало злий жарт радянських часів: «Колгоспи організовані, висилайте робочу силу». Російські співвітчизники повертатися додому «в модернізований колгосп» не поспішали.

Тож вирішення питання повернення співвітчизників «у рідні пенати» дещо затягнулося. Стали на заваді навіть деякі формальні обставини – Російській Федерації, проголошеній багатонаціональною державою, було ніби не з руки надавати пріоритет великоросам перед представниками інших національностей. Зійшлись на тому, що з точки зору політкоректності краще говорити не про «росіян», а про «російськомовних». Були й інші обставини: згідно оцінки російських аналітиків, велика програма щодо повернення співвітчизників не обіцяла політичних дивідендів: вона потребувала великих грошей, до того ж сусідні країни могли звинуватити Росію у провокуванні міграції. Відтак доручення президента пролежало в Думі майже п’ять років. Але згодом вирішили скористатися анексією Криму як прецедентом щодо шляхів утвердження неоімперського курсу Кремля: *забрати людей разом із територією*, де «показовим є кримський сценарій – повернути цілком території згідно волі тих, хто на них проживає. Зрозуміло, що ідея відновити імперію цілком залишається дуже популярною» [23].

Ми б сказали: більше того, восторжествувала ідея «землі і крові», яка колись довела нацистську Німеччину до Нюрнберзького процесу. Агресія Росії проти України рано чи пізно теж дасться взнаки у повну міру. В Росії уже усвідомлюють, що доведеться надовго відкласти плани утворення Євразійського економічного співтовариства. Так, декан економічного факультету МДУ Олександр Аузан є одним із тих, хто намагається тверезо обговорювати міфи про російську і глобальну економіку – принаймні так його характеризує російський медіахолдінг РБК. Цей науковець окреслює Європейський союз як своєрідне утворення, що з історичної точки

зору може бути назване імперією у формі спільноти (*общезитие*) народів, влаштованої, одначе, поліцентрично. І ставить в цьому контексті запитання: «Чи може відновитися якась подібна єдність на нашому просторі?». Відповідь науковця не надто надихає його співвітчизників на оптимізм: «Може, але це вимагає поліцентризму. Тому що російськоцентричне об'єднання навряд чи може бути відновленим – інакше подіють сили гравітації. Ми вже сильніше замкнуті на Китай і Європу, ніж на Казахстан і Білорусь, не кажучи вже про Таджикистан і Азербайджан. Утворення якихось спільнот, де вплив російської економіки як основної, є можливим, але лише у випадку виникнення системи стримувань і противаг. До недавнього часу одним із центрів у цій системі могла б бути Україна. Наразі така картина здається малоімовірною» [31].

Імперський оскал Росії вніс відчуття тривоги у світову спільноту. Це стосується й запропонованої Путіним лінії тягlosti: від однієї форми імперії до іншої, і то без будь-якого сподівання на альтернативний демократичний варіант. З'явилося відчуття якоїсь безвихідної приреченості. Запропонувати вихід із цього зачарованого кола взявся Владислав Іноземцев – ліберальний економіст та експерт з питань зовнішньополітичних. З його точки зору лінійне прочитання російської історії – Російське царство, Російська імперія, Радянський Союз та Російська Федерація – «дає неповне уявлення про хід вітчизняної історії і не дозволяє намацати її можливі шляхи в майбутньому. Куди більш багатобічним, на мій погляд, може виявитися спроба проаналізувати історію Росії в дихотомії імперій і республік, враховуючи як світовий досвід, так і деякі існуючі схожі кваліфікації» [33].

В тезовому викладі концепцію Іноземцева можна викласти таким чином. Історія Російської імперії формувалася в руслі загальносвітових закономірностей, але й мала свої особливості. З рубежу XV-XVI ст. Московське князівство, яке стало згодом Російським царством розпочало масову колоніальну експансію на велетенські простори Сибіру, а також взяло під контроль колишні історичні центри Русі – насамперед Новгород і Київ. Власне, уже в другій половині XVII ст. фактично було закладено основи того, що Іноземцев називає «Першою імперією», бо формальне проголошення Петром I Російської імперії у 1721 р. мало що змінило в суті державного устрою: воно залишалося у складі російсько-малоросійського *core* [центру] і зауральської *periphery* [периферії] – і було таким, по суті, до кінця правління Катерини II, поступово поширюючись на Захід у старі слов'янські землі, і на південний схід через колонізацію північноказахських степів.

Коли наприкінці XVIII – початку XIX ст.ст. європейські держави вдалились до захоплення азійських та африканських колоній, Росія завоювала велетенські території – від Фінляндії й Польщі, до Кавказу й частини Ірану, Туркестану й Маньчжурії. Цю державну форму якої стала набувати Росія в першій третині XIX ст. Іноземцев називає «Другою імперією», що стала своєрідною багатоступінчатою російською матрешкою: «у ній поєдналися вихідна метрополія, нові захоплені володіння й поселенські колонії». Подібна конструкція не могла бути стійкою, вона змушена була балансувати між масою інтересів своїх складових частин, кожна з яких була несумісною з більшістю інших щодо масштабів і призначення. Перша світова війна призвела до перенапруження сил різних імперій, в тому числі й Російської. А це призвело до появи республіки у Росії в лютому 1917 р.

Ось у цьому пункті концепція Іноземцева виходить за рамки моделі Путіна: коли президент РФ задає «стрілу вектору» лінійно по прямій «від імперії до імперії», то науковець зображає еволюцію російської державності як коливання маятника в межах «імперія – республіка». Перша республіка замислювалася як європейська держава згідно своїх політичних і правових засад, але вожді Першої республіки залишилися імперцями, які прагли змінити форму правління у межах усїєї колишньої царської Росії. Вслід за ними до влади прийшли більшовики, які ризикнули визнати незалежність Фінляндії, на певний час втратили контроль над Україною, Білоруссю й Закавказзям, але згодом привели до влади своїх ставлеників і наприкінці 1922 р. утворили Радянський Союз. Оце й стало, за визначенням Іноземцева, «Третьою імперією», де монархія була замінена квазівиборною системою влади. Ще одна особливість: кордони РСФСР практично збігалися з допетровською Росією часів Олексія Михайловича, а решта союзних республік відтворили територію, яка була приєднана до Росії в добу переходу від Першої до Другої імперії. (Це положення контрастує із твердженням Путіна про те, що держави пострадянського простору «прихопили» собі «исконно русские земли»).

Що погубило, «Третю імперію»? Тут Владислав Іноземцев дає однозначну відповідь: «Третя імперія, як би вона не відрізнялася від Першої й Другої, не змогла упоратись з головним імперським прокляттям – прагненням до територіального розширення і геополітичного домінування». Холодна війна, численні конфлікти на світовій периферії і, врешті-решт, безнадійна спроба окупації Афганістану призвели до краху імперії. Російські демократи часів Єльцина визнали суверенітет колишніх периферійних республік, однак

залишилися непорушними в тому, що стосувалося територій власне Росії, як би випадково вони туди не потрапили (та ж Чечня). Що ж стосується часів Путіна, то, на думку Іноземцева, «невлаштованість» Другої республіки породжена знову ж таки старинними імперськими ремінісценціями. Наскільки новітнім правителям Росії є байдужими проблеми спадкоємців Хівинського й Кокандського ханств, настільки ж важливими є перспективи тієї ж України, зближення з якою, власне, й призвело до виникнення Першої імперії.

Висновки Владислава Іноземцева привертають до себе увагу сподіванням на краще: «Звичайно, суєта кремлівських мешканців жодним чином не може сприйматися як реальна спроба імперської реставрації, котра в сучасних умовах неможлива ні практично, ні теоретично (не даром же говорив мудрець Філофей, що в четвертий раз ну вже ніяк), але певні висновки із неї [суєти] зробити можливо». Насамперед: 1) уже сьогодні очевидно, що російські імперські практики перебувають наразі у фазі очевидної деструкції; 2) референтною точкою для прихильників імперської ідеології є Перша імперія як останній рубіж для відступу; 3) проголошувани в Росії республіканські принципи на практиці вступають у все більший конфлікт з імперськими устремліннями; 4) шансів на відновлення імперії у звужених нинішніх кордонах, тим не менше, практично немає [33].

Важко не вірити у щирість бажань російського науковця. Але критерієм істини все-таки залишається практика, а вона засвідчує – на прикладі України – втрату 7% території, понад 13 тисяч полеглих і в три-чотири рази більш поранених, близько 2 мільйонів біженців і розорення економічного потенціалу значних регіонів Донбасу. Підводить все це під спільний знаменник «кремлівської суєти», як на нашу думку, було б легковажно. А це все не що інше, як спроби відродження Російської імперії, що освячуються заявами Кремлівського керівництва й фіксуються в основному законі – Конституції РФ. До того ж ця «суєта» отримує ідеологічне обґрунтування, розраховане на масоване «промивання мізків».

Взяти хоча б публікацію члена Ради із зовнішньої й оборонної політики, дійсного державного радника 3-го класу такого собі Андрія Ільницького та політолога Марії Ленченко. Їхні судження, опубліковані на сторінках білякремлівського журналу «Россия в глобальной политике», зводяться до того, що «Росія майбутнього – соціальна імперія, заснована на принципі «самодержавства» не в розумінні відновлення монархії, а в розумінні справжнього народовладдя, де ми – росіяни – на чолі з сильним лідером самі себе держимо. Конституційне положення про народовладдя реалізу-

ється через єдність вертикалі влади всенародно обраного національного лідера й горизонтальної влади, що впливає із дій місцевого самоуправління. Еліти націоналізуються, бюрократія ставиться на службу Вітчизні й не обіймає політичних повноважень» [21].

Бачення шляхів здійснення цього народовладдя дуже вже нагадує «новий порядок» єдності вождя і народу часів Беніто Муссоліні чи «блок комуністів і безпартійних» Йосипа Сталіна: «Зворотній зв'язок здійснюється через ініційоване президентом РФ зібрання кращих людей країни – лідерів громадської думки, активу місцевого самоуправління: вчених й інженерів, аграріїв і робітників, студентів і учителів, лікарів і священнослужителів, силових і військових верств, заслужених ветеранів, великих спортсменів, героїв Росії й простих трудящих – представників усіх народів багатонаціональної країни. Це зібрання носить як установчий, так й інституціональний характер». Здатність держави через зворотній зв'язок і діалог сформувавши привабливу модель соціального устрою, вважають автори статті, – щонайважливіше завдання, вирішивши яке, «Росія стане державою, що задає соціальний взірць для світу» [21].

Читаючи цей міраж соціальної імперії державного радника 3-го класу, згадуються слова мудрого Льва Толстого часів Кримської війни 1853-56 рр.: «Было гладко на бумаге, да забыли про овраги, – а по ним ходитъ». Зважену точку зору на сучасні проблеми Росії знаходимо у твердженнях згадуваного уже доктора історичних наук, професора Сергія Абашина. Ставлячи запитання, а що може взяти сучасність із імперського минулого Росії, відповідає: «Мені здається, що сучасне російське суспільство не здатне сформулювати якийсь утопічний проект якого б то не було розвитку, воно не здатне мобілізувати ресурси під цей проект, та в нього й немає таких ресурсів. Вона [Росія] не готова вкладати велетенські гроші, посилати, як посилала в 50-ті роки, величезну кількість людей в Середню Азію, щоб там щось будували. Усі ресурси – ідеологічні, емоціональні, економічні, політичні – у Росії в цьому розумінні вичерпані, вона нічого не може запропонувати. Аналітично цікаво подумати – чому ж вичерпані? Тут можуть бути різні версії. Взагалі етап мобілізаційної держави, яка мобілізує усі витрати – це, очевидно, етап переходу від аграрного суспільства до індустріального суспільства. Тоді держава вдається до якихось насильницьких дій, щоб усіх зігнати в міста і примусити працювати на підприємствах і так далі. Росія пройшла цей шлях. Зараз це міське, споживацьке сучасне суспільство, розслаблене, що сидить у кафе тощо. Це вже суспільство корупції, а не мобілізації, інша стадія. Її можна назвати

як завгодно. І для агресії немає сил, звідки вони? Немає ресурсів мобілізації. Раніше можна було зігнати мільйони селян – ось вам і армія, з якою можна здійснювати як трудові подвиги, так і різні інші. Наразі – де ці мільйони селян, та й куди ви їх згоните?» [5].

Як би ліберально мислячій людині не були симпатичними ці роздуми, думка наукової інтелігенції мабуть буде останньою, на яку зважатиме президент РФ Володимир Путін в процесі прийняття рішень щодо перспектив подальшого посткомуністичного транзиту Росії. Тут спрацьовує цілий комплекс інших спонукальних моментів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Альтернатива: Post-Imperium

Зацикленість суспільно-політичної думки Росії імперською ідеєю викликає почуття приреченості й безнадії. Тож хочеться запитати: чи ж науково-експертна спільнота так і не спромоглася запропонувати якісь «нові горизонти» виходу країни із ситуації стагнації на шляхах посткомуністичного транзиту? Йдеться, зрозуміла річ, не про скороспілий проект такого собі Хлестакова, в якого «легкость в мыслях необыкновенная». І тут на думку приходить презентація книги директора Московського центру Карнегі Дмитра Треніна «Post-Imperium: евразийская история», опублікована ще в далекому 2012 році. Насамперед привертало до себе увагу поняття «Post-Imperium» у назві книги, яке б мало передати переконання Д. Треніна у тому, що Росія уже перебуває у постімперському стані (причому це стосується не лише російської зовнішньої політики, але у всього російського суспільства). Важко сказати, наскільки чисельними були ті групи інтересів, що сповідували в Росії цю точку зору десять років тому.

Втім варто звернути увагу на аргументи, наведені Дмитром Треніним у 2012 р. під час презентації книги російській громадськості. Один із відправних аргументів – Росія не унікальна. В різні періоди у подібному стані post-imperium перебували чимало країн світу, які, власне, уже перестали бути імперіями. Взяти хоча б Англію чи Францію, які, на думку Треніна, давно розпрощались зі своїми імперіями, а втім й до цього часу не вийшли із цього постімперського стану. Так що в цьому сенсі Росія специфічна, але не унікальна. Тут часовий лаг постімперськості може зайняти тривалий історичний період із усіма важко передбачуваними синдромами. Маючи за собою 400-літню імперську традицію, Росія після 1991 р. не могла швидко трансформуватись у постімперський стан. Однак 20 років по тому цей стан, на думку автора книги, уже став стійким і тривалим. Що, на нашу думку, викликає сумніви. Тим не менше,

переконавав автор книги свою аудиторію, зворотного шляху бути не може, оскільки точка неповернення уже пройдена. Чи ж так усе сталося?

Хотілося б вірити у сказане. Аргументи Дмитра Треніна на користь подолання імперської спадщини були такі: 80% населення Росії складають етнічні великороси, значна частина представників інших націй в Російській Федерації уже русифікована, а православ'я є наразі домінуючою релігією. Хіба що анклав Північного Кавказу залишився імперською спадщиною Росії, та ще Чечня є особливим випадком – державою, скріпленою особистою унією глави Чечні Рамзана Кадірова і Володимира Путіна. Втім залишаються актуальними проблеми етнічного націоналізму, які не вирішити аж до створення громадянської нації. А тим часом наростання активності політичних протестів засвідчує, що люди вже не бажають жити у своїх замкнених громадах, у них зароджується широка громадянська свідомість, що може вивести країну із постімперського стану.

Варто звернути увагу на трактування Треніним перспектив Євразійського союзу. Тоді у 2012 р. ще були сподівання на успішність реалізації цих планів, бо, мовляв, відродження імперії – це одне, а економічна інтеграція – це зовсім інше. Принаймні брак належних внутрішніх ресурсів у Росії залишався перепорою у відтворенні імперії. Спрацьовували й суб'єктивні фактори. На офіційному рівні декларувалася необхідність інтеграції, однак на ділі нові владні структури РФ не були реально зацікавлені ділитися суверенітетом чи ставати економічним донором для сусідніх пострадянських держав. Отакою є характерна риса постімперського стану. Тим не менше, станом на 2012 р., за словами Д. Треніна, потреба в тісній економічній інтеграції в рамках Євразійського союзу ставала все актуальнішою: Росія могла отримати доступ до казахських ресурсів і білоруської робочої сили, а Білорусь і Казахстан – доступ до російського ринку. Щоправда варіант виходу за межі своєрідного «євразійського шенгена» на рівень політичного об'єднання залишався уже й на той час малоімовірним.

Постімперська Росія, на думку Дмитра Треніна, мала б заявити, що прагне стати другою державою у світі й увійти у сім'ю західних країн на правах старшого брата, а також у якості молодшого (але першого серед інших) партнерів США. Ідея зробити РФ частиною Заходу побутувала ще за часів Бориса Єльцина; в 2001-2002 рр. новий президент Володимир Путін спробував знову здійснити крок у напрямі Заходу; але після цих невдалих спроб із 2004-2005 рр. ним був взятий курс на «одиначне плавання» Росії. І неспроста: ні

Росія не могла нікого в себе інтегрувати, ані сама не могла кудись інтегруватися. Маючи змогу приймати самостійно стратегічні рішення, зазначав у книзі Дмитро Тренін, РФ так і не знайшла станом на 2012 р. точку рівноваги у відносинах з рештою світу. А щоб відшукати цю точку рівноваги, в країні варто було б багато що змінити: по-перше, позиціонувати себе як країну європейську, а по-друге, – як країну євро-тихоокеанську [37].

До кого апелював свої роздуми Дмитро Тренін? Звернемося до суджень Олексія Власова, експерта Російської ради з міжнародних справ (у російській транскрипції – РСМД) – некомерційної організації, орієнтованої на опрацювання практичних рекомендацій міністерствам і відомствам, що задіяні у зовнішньополітичній діяльності [52]. На його думку, коло адресатів, до кого була звернута книга Дмитра Треніна, є молоді люди, котрі ще школярами стали свідками розпаду російської імперії й сформувалися як самостійні особистості в ельцинсько-путінській Росії. Саме з ними пов'язує Тренін пришествя того часу, коли в минуле остаточно відійдуть залишки «радянськості». Взяти хоча б таке положення: «Російської імперії більше не буде – ніколи. Проект, що тривав декілька століть, просто втратив імпульс... Росія розвернулася на 180 градусів – розширення змінилося «відходом у себе», а грандіозні суспільні схеми поступилися місцем міриадам особистісних планів окремих людей» (с. 312).

Олексій Власов віддає собі звіт у тому, що цим висновком Д. Тренін викликає вогонь на себе, у якійсь мірі йде проти течії, оскільки на сторінках друкованих видань Росії, а особливо на телеекрані, в моду увійшла принципово інша риторика. За нею стоять потужні суспільні сили, для яких нове пришествя Володимира Путіна на пост президента РФ стало спробою віднайти сутність і сенс майбутнього Росії не в «приватному житті» чи «облаштуванні власного дому», а в «збиранні земель» й реалізації якогось нового небаченого ще суспільного проекту – в іншій, нібито вже не «імперській» і не «радянській» версії.

А тим часом історичний досвід засвідчує, що «збирання навколишніх земель» – заняття аж надто звичне для російської держави й російського суспільства в цілому впродовж багатьох століть. Питання ж про домінування особистісних інтересів окремих людей над усіма іншими резонами – залишається поки що аж надто відкритою проблемою. І якихось двадцять років життя у деідеологізованому від комуністичних догм суспільстві, судячи з усього, могло виявитися недостатньо для того, щоб категорично стверджувати – повернення в імперське минуле вже неможливе.

Однак Олексій Власов вбачає в аргументах Дмитра Треніна глибоку переконаність у тому, що головний суспільний тренд, попри усі супутні переpons, визначений правильно: «навіть при наявності політичної волі й достатньо високого рівня суспільної підтримки ресурсна база сучасної Росії недостатня для того, щоб реалізувати у якійсь формі новий імперський (постімперський) проєкт. Мова не йде про ресурси у формально-звичному розумінні: нафта, газ, уран тощо. Проблема в нереалізованому модернізаційному потенціалі сучасної Росії, еліта котрої артикулюючи амбіції, що відповідають реаліям XXI століття, спирається на людський капітал, технологічну базу і якість управління родом із століття минулого» [52].

Тож закономірно поставало питання: чи може Росія за таких умов виступати в ролі центру тяжіння для пострадянського простору? Чи можуть країни так званого «ближнього зарубіжжя» вбачати якийсь привабливий образ в інтеграційній політиці Кремля? Автор «Post-Imperium» був напочатку 2012 р. налаштований досить скептично з приводу адекватності інтеграційних ініціатив Москви. Уже тоді серед правлячих кіл країн-партнерів Росії висловлювалися сумніви щодо євразійського проєкту (насамперед у Казахстані). Більше того – залишалася загроза, що подальший розвиток інтеграції від економічної взаємодії до створення політичних надбудов може призвести до втрати суверенітету й «відродженню нео-СРСР». Та все ж на той час в країнах пострадянського простору все ще превалювали настрої старшого і середнього покоління. Воно хоч і не горіло особливим бажанням вибудувувати більш тісні взаємозв'язки з Росією, однак ставилося до неї як до фактору, що здатен забезпечити більш стабільний розвиток своїх країн за рахунок російських кредитів і бонусів по лінії нафти і газу.

Спрацював і традиційно російський/радянський фактор: відомча бюрократія традиційно не встигала за ситуацією, що швидко змінювалася: система ухвалення рішень вибудовувалась таким чином, що навіть досить продумані стратегії безнадійно застарівали між «фазою слова» і «фазою діла». Тож визначений Дмитром Треніним тренд «Post-Imperium» хоч і повільно, але послідовно прокладав собі дорогу хоча б у молодіжній аудиторії на конкурентному полі пострадянського простору.

Однак чи пройшла Росія точку неповернення – питання й станом на 2020 рік залишилося дискусійним. Так, якщо вірити даним соціологів Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), третина росіян все ще виступає й нині за те, щоб Росія повернула собі статус наддержави. Тим часом анексія Криму й агресія Росії на Донбасі спершу породили ейфорію «великодержав-

ності», а згодом – дедалі більше розчарування, викликане економічним спадом і падінням життєвого рівня в самій Росії. Події 2020 р. в Білорусі виявилися справжнім шоком для російських імперців – на вулиці вийшли не «братки-білоруси» а гордо заявило про себе білоруське громадянське суспільство. Зростанням національної свідомості позначені й процеси в Середній Азії та Закавказзі. Імперська Росія понесла втрати – політичні, економічні й стратегічні по усьому периметру своїх кордонів.

Цю ситуацію прокоментував і Дмитро Тренін: «По-перше, у Росії відсутня притомна й чітка стратегія стосовно союзників. Власне, вона відсутня й на кожному іншому напрямі. Бал правлять особисті відносини у верхах, прагматичний підхід (здоровий глузд) і спецоперації. По-друге, в Москві багато хто звик дивитися на країни колишнього СРСР як на частини єдиної держави – в минулому і, почасти в якійсь формі, у майбутньому, а на їх населення – як на колишніх і, можливо, майбутніх співвітчизників. З самого початку на пострадянському просторі спостерігався сильний потяг до інтеграції «братніх народів» навколо Росії. Особливо це стосувалося українців і білорусів, котрих багато хто вважає частинами єдиного російського народу. Націоналізм в цих країнах розглядається вітчизняними політиками як щось неприродне, привнесене ззовні, а незалежність, самостійність – як форму антиросійського сепаратизму. Відсутнє розуміння реалій, що змінилися, не провадиться серйозне вивчення цих країн, не ведеться роботи з їхніми елітами й спільнотами, особливо з молоддю. Гадається, що спогадів про СРСР є достатньо, щоб налагодити союзницькі відносини» [2].

Злоба дня

Не ідеалізуючи поглядів Дмитра Треніна, але віддаючи належне його високій професійній кваліфікації, доцільно було б розглянути еволюцію його ставлення до ідеї «Post-Imperium» з точки зору проблем нинішньої «злоби дня». У одному із своїх ґрунтовних інтерв'ю Дмитро Тренін зосередився на проблемі місця Росії у сучасному багатополлярному світі. На його думку, остаточний розклад провідних центрів сили все ще не добіг кінця, а наявна в світі «ситуація точно на роки вперед, а може й на десятиліття. Ця ситуація в подальшому буде мати фундаментальне значення для усіх учасників, особливо для Росії» [29].

В тезовому викладі бачення Д. Тереніним сучасного світу має такий вигляд. Володимир Путін напочатку свого президентства був чи не найбільш прозахідним главою Росії, що на практиці готував країну до умов роботи в контексті Європи – від Лісабону до Влади-

востока. Цей проект не відбувся, російсько-західні стосунки стрімко погіршали, а Мюнхенська промова 2007 р. стала, на думку дослідника, рисою, підведеною під періодом взаємних розчарувань: «Те, що ми бачимо сьогодні, це доволі серйозна війна.. Нинішня конфронтація носить фундаментальний характер. Вона не результат помилок тої чи тої сторони. Протиборство породжене фундаментальним зіткненням інтересів, насамперед російських і американських».

З боку Америки до Росії є дві принципові претензії: 1) якщо Росія претендує на свою зону геополітичної відповідальності, значить «вірус імперіалізму у вас ще не переможений»; 2) політичний режим Росії «авторитарний, а значить нелегітимний». Росія з свого боку «наполягає на самостійному визначенні своїх інтересів, безпеки, кордонів, в тому числі й географічних кордонів, «буферних зон», а це для американців є зазіханням на їхнє глобальне лідерство. Те, що американці називають лідерством, є форма гегемонії. Для Росії ж неможливо... існувати під чиеюсь егідою. Якщо хочете, у Росії в ДНК, національному характері, історії є щось, що стає на заваді визнання російською державою й суспільством чиеїсь влади над собою, окрім влади Бога». Спершу здавалось, що якась частина суспільства погодиться стати під «високу руку» Америки, однак гору взяла та частина, що не готова була визнати американську гегемонію [29].

Що стосується Європи, то вона, у сприйнятті росіян, «не є політичним суб'єктом, не є стратегічним суб'єктом. Вона є торговельним блоком, дуже приємною територією для відвідування, відпочинку, життя, але Європа не є самостійним суб'єктом світової політики». Навіть коли розглядати фігуру президента Франції Еммануеля Макрона, «за цим нічого не стоїть і стояти не може. І після того, як американці примусять європейців так чи інакше простувати за ними на російському напрямі, вони тим більше будуть примувати європейців простувати за США й на китайському напрямі». А тим часом, зазначає Тренін, «США – противник Росії, з котрим вона перебуває у стані конфронтації: протистояння, протиборства, якщо хочете, холодної/гібридної війни, але не справжньої війни».

У цій війні заради збереження стратегічної стабільності, наголошує Тренін, Росія змушена буде створювати адекватну загрозу американським центрам. Тут американцям доведеться зважати на те, що принцип Путіна звучить агресивно «якщо бійки не уникнути, бий першим». І ще він говорив у інтерв'ю американцям: ми не зацікавлені у світі без Росії. Так що це серйозно. Годі сумніватися, що

американці це теж розуміють. Поки що політика США щодо Росії чітко не проглядається, хоча логіка диктує уже усталену схему поведінки: «послідовна стратегія, спрямована на повне й остаточне усунення виклику лідерству США з боку Росії, мала б бути спрямована на радикальну трансформацію російського політичного режиму й різке обмеження можливостей російської держави». А далі з боку Д. Треніна слідує прогноз можливого, в усякому разі бажаного для США, розвитку подій: «Якщо взяти аналогію із німецькою проблемою ХХ століття, то Росія нині вступає у другу конфронтацію із США, і, як порушник встановленого порядку в Європі, в разі поразки в нинішній гібридній війні вона також буде підлягати повному переформатуванню. Таке переформатування, скоріше за все, позбавить Росію ядерної зброї. Після зміни керівного прошарку Росія буде слухняною, але її слід буде ще зменшити у різних частинах. І взагалі, непогано було б замкнути людей один на одного, щоб вони з'ясовували стосунки один з одним. Щоб передову частину людства Росія більш не діставала...» [29].

Подібні сценарії у викладі директора центру Карнегі у Москві більш схожі на шпигунський тріллер, або на чергову версію прихильників теорії змови в дусі конспірології. Ми не даром зазначали вище, що не збираємось ідеалізувати Дмитра Треніна. Російський дослідник, навіть коли він є керівником такої поважної дослідницької інституції, разом з тим залишається російською людиною, а до того ж професіональним військовим в минулому із усіма набутими в житті імперськими комплексами, яких, судячи з усього, мало кому вдається подолати. Особливо коли це стосується ідеї «триєдиного російського народу» у складі великоросів, білоросів та малоросів. Дмитро Тренін просто хизується кроками Росії щодо «вставання з колін», коли уже при Єльцині вона «почала брикатися, навіть огризатися. А при Путіні, особливо після «мюнхенської промови», показала буквально «накося выкуси». І в цьому, зауважує Тренін, теж немає нічого дивного, відмінність між Росією і Заходом публічно виявляє себе в тому, що російський політик цинічний, а західний – лицемірний. Російський говорить страшні речі, різьє «правду-матку», а західний політик зайвого слова не скаже: він вишколений в юридичній площині.

Яку ж «правду-матку» повідав нам Дмитро Тренін про політику Росії щодо своїх сусідів із так званого «ближнього зарубіжжя». Як він описує події, несподівано для Москви підступні американці запропонували Україні й Грузії програму вступу до НАТО. Ситуація стала загострюватися. У 2008 р. Путін єдиний раз відвідав саміт НАТО в Бухаресті, де спробував «цинічно» напоумити «лицемірний»

Захід, що Україна «є хиткою і крихкою державою, що спроби включити її у НАТО призведуть до розколу країни. Він їм, звичайно, не сказав «я допоможу». Втім це було очевидно. І це їх теж не зупинило». Яке ж ставлення Дмитра Треніна до втручання Росії у визначення своєї зовнішньої політики Україною й Грузією? Не дивно, що він із захопленням описує каральні акції з боку Кремля: «Путін тоді ще не збирався, як висловлювався у свій час Микита Хрущов, «запустити їм їжака у штани». Він збирався лише відмежуватися, захистивши при тому інтереси Росії, не більш того. Чітка оборонна позиція. У 2008 році Путін цю позицію зайняв стосовно Грузії, а пізніше і стосовно України». Ось така вона виявилася «чітка оборонна політика»: восени 2008 р. «Росія виступила із зброєю в руках. Стало ясно, що Москва не жартує. Що її «червоні лінії» – це реально лінії вогню. Таким чином, питання з Грузією вирішилося так, як вирішилося. Ні НАТО, ні повернення контролю над територіями, що відійшли» [29].

Що ж стосується української Революції гідності й втрати Росією України в обмін на анексію Криму, тут позиція Дмитра Треніна теж позначена високомірністю й такою собі великодержавною поблажливостю: Росія, мовляв, «втрачає не союзників, а колишні провінції, а до цього втрачала колишніх сателітів» із країн колишнього Варшавського договору. Звичайно, пише він, шкода, що «після Криму зіпсувалися американсько-російські відносини». Та іноді не знаєш, де знайдеш, а де втратиш: «Так, успіх Майдану багато що сплутав і перевернув. Але українська політика Росії, починаючи із 1991 року, була, на мій погляд, бездумною (нестратегічною, такою, що часто звужувалася до розмірів пресловутої газової труби, на котрій не вповні державний бізнес робили по обидві сторони кордону). Що ж до періоду 2011-2013 років, то провал тодішніх планів інтеграції України з Росією, можливо, обійшовся Москві дешевше, ніж того вартував би успіх... Навіть найкраща стратегія іноді виявляється безсилою перед поступом подій. Як подекукував британський прем'єр Гарольд Макміллан, «події, дружок, події...». Страшна сила, назагал» [29].

«Іронія історії» знову нагадує про себе, а тому Дмитро Тренін намагається делікатно обійти проблему Путіна й наслідків нинішнього загостреного протистояння Заходу й Москви: «Ми вже говорили, що це протистояння на роки. В перспективі це протистояння може дати нам зовсім іншу економічну й політичну модель всередині Росії. В результаті ми отримаємо іншу державу, іншу економіку, інакше структуроване суспільство». Коли це станеться? Тут Тренін налаштований філософськи: «Путін уже багато зробив за 20

років при владі. І ще багато зробить, мабуть. Але я дивлюсь, звичайно, за горизонт Путіна». Закономірно виникає запитання: а що ж там – за горизонтом? Відповідь втішає: «Якщо ми беремо великі відрізки часу, коли ми дивимось вперед, то я бачу ротацію еліт. Чесно кажучи, я не думаю, що нинішня РФ як політико-економічна конструкція життєздатна в довгостроковій перспективі. Або ж вона розсиплеться, або ж буде замінена іншою конструкцією. Для нової конструкції будуть затребувані зовсім інші люди з іншим ставленням до власної країни, з іншим ставленням до світу. Ситуація, коли чиновники заробляють велетенські гроші в Росії й переводять їх додому до сім'ї в Лондон, стане неможливою» [29].

Мабуть в цьому є певний сенс. Ось уже 30 листопада 2020 р. президент Росії Володимир Путін вніс на розгляд в Держдуму законопроект, котрий забороняє державним, муніципальним службовцям і військовим мати друге громадянство [38]. Поза всяким сумнівом, закон буде ухвалено чи й не одностайно. Лише слід не забувати глибоку мудрість Михайла Євграфовича Салтикова-Щедріна: «Строгость российских законов смягчается необязательностью их исполнения».

Втім із Росії поступає все більше інформації про намагання Володимира Путіна переломити цю давню традицію. За матеріалами інформаційного агентства Info, законодавчий наступ російського парламенту в останні місяці 2020 р. наводить на думку, що путінська Росія вирішила притямом вивести країну в еру «пікового» путінізму: «Згідно замислу Кремля, Росія має стати державою, ізольованою від негативного впливу Заходу (й міжнародного права), і повністю контролюватися російським президентом. Все це діється, не дивлячись на зростаючий опір населення й поглиблення внутрішніх проблем, включаючи провал у боротьбі з коронавірусом, за умов, коли влада боїться за своє становище в майбутньому».

Про що йдеться. *По-перше*, йдеться про зміни в законодавстві про утвердження «пожиттєвого сенаторства», коли певне обмежене коло осіб зможуть на все життя звільнитися від відповідальності за свої дії здійснені не лише на посту президента, але й після завершення президентського мандата. Тобто – уникнути правосуддя і стати вище закону й відповідальності перед простими «смертними». *По-друге*, російські законодавці вирішили ще більше обмежити свободу зібрань. Без погодження з владою стануть неможливими навіть одноосібні протести, так звані пікети. Під жорсткий контроль має бути поставлено фінансування зібрань та їх висвітлення у ЗМІ. *По-третє*, так звані некомерційні зарубіжні

організації (НКО) мають отримати дозвіл федеральних властей на те, щоб провадити свої заходи в школах і університетах. Йдеться про встановлення бар'єрів проти поширення «зарубіжної пропаганди», насамперед в ділянці вітчизняної історії. *По-четверте*, російський орган «Роскомнадзор» по нагляду над російським (і не лише) Інтернетом погрожує «Фейсбуку», «Твіттеру» і «Ютюбу» як високими штрафами, так і черговими обмеженнями, аж до заборони.

Таким чином, обмежується не лише сфера російського суспільного життя, але й можливості опозиції критикувати режим і протистояти йому на виборах: «Все говорить про те, що режим Путіна вирішив загострити боротьбу з іноземним впливом й остаточно відмежуватися від міжнародного права напередодні найважливіших парламентських виборів. В майбутньому році вони стануть першим випробуванням для путінського керівництва після фальсифікованого плебісциту щодо поправок до конституції. Цей факт... наводить на думку, що Путін відкинув останні обмеження у боротьбі з демократичною опозицією і став на шлях усунення будь-якого спротиву і своїх критиків» [48].

Отже, всупереч очікуванням політичної «відлиги» правлячі кола Росії вирішили суспільство «підморозити». Як тут знову не згадати мудре зауваження того ж таки Салтикова-Щедріна про специфіку російської «свободи думки»: «Мы, русские, не имеем сильно окрашенных систем воспитания. Нас не муштруют, из нас не вырабатывают будущих поборников и пропагандистов тех или других общественных основ, а просто оставляют расти, как крапива растет у забора. Поэтому между нами очень мало лицемеров и очень много лгунов, пустосвятов и пустословов. Мы не имеем надобности лицемерить ради каких-нибудь общественных основ, ибо никаких таких основ не знаем, и ни одна из них не прикрывает нас. Мы существуем совсем свободно, то есть прозябаем, лжем и пустословим сами по себе, без всяких основ» [3].

Якщо в Росії щось зміниться на краще – допомагай Боже! Однак поки що доводиться констатувати, що ця країна, судячи з усього, стає все «більш путінською», ніж раніше. А це не віщує Україні нічого доброго.

Суб'єктивний фактор: імперія в межах 1800 року?

Врахування поточного моменту – необхідна умова політичного аналізу. Те, що замислювалося вчора, з плином часу може трансформуватися в дещо інше, а в перспективі навіть в протилежне. Пригадується, як в 2014 році багато українських політиків та представників експертного середовища бідкалися, що ніхто нібито й

гадки не мав, що Росія може анексувати Крим та вторгнутись у райони Донбасу. Велися жваві дискусії щодо того, чи було це спонтанне рішення Путіна, а чи все було підготовлено заздалегідь. Але сьогодні, усі ці розумування вже сприймаються, образно кажучи, через призму висловлювання покійного нині Віктора Чорномірдіна: «Ніколи ж не було – і вдруг опята!». Чи то йдеться про відродження СРСР, чи про реставрацію Російської імперії, але суть проблеми зводиться врешті-решт до виношування керівництвом Росії планів відновлення контролю над більшою частиною колишніх підлеглих їй територій пострадянського простору. Це завдання не знято з порядку денного й донині. І суб'єктивний фактор відіграє в цьому процесі не останню роль.

Навряд чи готовність до агресії з боку Росії проти України була секретом. Хіба що назагал вважалося некоректним порушувати це питання вголос – щоб, мовляв, «не викликати вовка з лісу». А тим часом уже п'ятиденна війна проти Грузії 2008 р. стала яскравим свідченням агресивних планів Росії. Подальше поширення агресивних дій було лише питанням часу. Тим не менше, як нібито на Кавказі ніщо й не сталося, у 2009 р. Гіларі Клінтон запропонувала Лаврову натиснути кнопку «перезавантаження», хоча й одна й друга дипломатичні сторони були, як то ведеться, «собі на умі». Згідно матеріалів приватної розвідувальної компанії Stratfor, підготовлених Лореном Гудричем восени 2011 р., зазначалося, що жодних щирих кроків з обох сторін годі було й чекати: «Скоріше Вашингтон хотів створити простір й можливості для опрацювання інших ситуацій – в основному йшлося про Ірак і Афганістан – і звертався до Росії за допомогою... Між тим, Росія також хотіла більше простору для віднайдення системи, котра допоможе їй створити нову версію своєї старої імперії» [41].

За оцінкою Гудрича, пішовши на «перезавантаження», Вашингтон опинився в полоні хибного уявлення, що Росія не буде прагнути відновити імперію в тій чи іншій формі. А тим часом у тому ж таки 2011 році Росія уже активно виношувала плани створення Євразійського союзу, який дав би їй можливість охопити і економічну сферу, і сферу безпеки. При цьому враховувався провальний досвід СРСР про неможливість контролювати напряду усю зону оточуючої Російську Федерацію периферії: «Замість цього Путін створює союз, в котрому Москва буде впливати на питання зовнішньої політики й безпеки, але не буде відповідати за більшу частину внутрішніх справ кожної країни... Кремль має намір зробити так, щоб Євразійський союз відбувся повністю сформованим до 2015 року...» [41].

Чому Володимир Путін поспішав із відродженням такого різновиду імперської системи? Ситуацію в російському суспільстві, зазначає Гудрич, серйозно ускладнювала демографічна криза: в країні уже було більше громадян у віці за 50, ніж молоді. Попри всі проблеми з економікою, жодна країна в світі не може бути глобальною силою без людей: «Ось чому Путін намагається посилити і убезпечити Росію зараз, до того, як демографічна криза остаточно її ослабить. Однак, навіть беручи до уваги демографічну ситуацію, Росія зможе підтримати своє нинішнє зростання в плані сили й впливу ще як мінімум впродовж одного покоління. Це означає, що наступні декілька років є, очевидно, останнім великим моментом для Росії – моментом, котрий буде ознаменований поверненням країни на світову арену в якості регіональної імперії і нової конфронтації зі своїм попереднім противником Сполученими Штатами» [41].

Об'єктивно на шляху відродження сучасною Росією імперської моделі стала Україна – без її участі про Євразійський союз можна було забути. Євромайдан 2013-2014 рр. підвів рису під спробами Росії перетнути Україні шлях до асоційованого членства в Євросоюзі. І тоді Москва вдалася до агресії проти нашої держави. Навколо цих сюжетів існує маса літератури, а тому ми спробуємо залучити лише деякі нові напрацювання щодо осмислення суб'єктивного фактору у тому, що відбулося в 2014-му й того, що відбувається нині на наших очах. В допомозі нам стане широко володіючий інсайдерською інформацією й фундаментально мислячий російський політичний аналітик, доктор історичних наук Валерій Соловей.

На його думку, все те, що відбулось у російсько-українських відносинах у 2014 р. не було випадковістю чи несподіванкою. Все це Москвою готувалося задовго, і в Україні про це знали ті, хто мав би відповідати за безпеку країни: знали в Службі безпеки і в Головному управлінні розвідки. Однак не надавали цьому значення: з боку Росії щодо України «наскільки я знаю, передбачалося щось на кшталт «фінляндизації»: «Будь ласка, ви вільні у себе ради бога». Більше того – Росія обіцяла українським олігархам, що вона відкриє для них ворота: «Будь ласка, робіть бізнес, у нас немає жодних обмежень. На відміну від Європи, де вам доводиться стикатися з обмеженнями. Але будьте ласкаві, залиште під нашим контролем свою зовнішню політику. Тобто жодного вступу у Євросоюз. Про це забудьте. І забудьте про вступ до НАТО. Мова йшла саме про таку формулу взаємовідносин. Але, як бачите, все застопорилось» [11].

Тут, як на нашу думку, слід додати деякі уточнення щодо причин, чому ж жодного значення можливої агресії, у разі відмови від російських вимог, правлячою верхівкою в Україні не надавалося. Будемо виходити з того, що уже в 2007 р. Росія перейшла від «критики України» до фази «поглинання України» шляхом активного просування на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля, що й відбулося в 2010 році після обрання президентом Віктора Януковича. Далі залишилися дрібниці: міністром оборони України було призначено громадянина Росії Дмитра Саламатіна (2012 р.), а потім на цей пост призначено такого ж громадянина Росії Павла Лебедева (2012-2014 рр.). Головою Служби безпеки України призначено російського громадянина Олександра Якименка (2013-2014 рр.).

То чому ж дивуватися, коли в лютому 2014 р. вся верхівка владних структур України, що мала б забезпечувати національну безпеку держави, втекла до Росії. Серед них: Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр внутрішніх справ України, міністр енергетики й вугільної промисловості України, голова Служби безпеки України, а також секретар Ради національної безпеки і оборони України та ще безліч дрібних працівників. Тобто система забезпечення національної безпеки України виявилась знищеною буквально під корінь не тільки відповідно до смислових ознак (антиукраїнська діяльність), а й за формальними ознаками (втеча з України) [44].

І ось, коли Євромайдан перекреслив плани Москви щодо форсованих організаційних заходів по створенню Євразійського економічного союзу, зазначає Валерій Соловей, Кремль вирішив скористатися ситуацією: «І це був надзвичайно великий план. Навіть Україною, можливо б не задовольнилися. Але все тоді полетіло під укіс через те, що відбулося на Майдані. Через те, що Віктор Янукович, з точки зору Кремля, злякався і втік, в той час як йому належало залишатися» [11].

А Революція гідності тим часом продемонструвала появу самобутнього організаційного парадокса (на кшталт Паризької комуни 1871 р.), і цей парадокс ще до кінця не осмислено ні в Україні, ні за її межами. Той суб'єкт забезпечення безпеки – громадяни України, – який стояв останнім у довгому ряду Закону 2003 р. «Про основи національної безпеки України», виявився фактичним єдиним рятівником Батьківщини. Отож громадянське суспільство заявило про себе як сила, що зруйнувала плани розчленування України на

«Новоросію» та інші регіони. Оцінюючи значення суб'єктивного фактору в суспільному житті України, Валерій Соловей зазначає таку особливість українського менталітету: «Україна ніколи не рухне під вагою власних помилок і злочинів. І навпаки, українці можуть досить комфортно жити в хаосі. У них таке середовище проживання, вони зможуть вижити. Налаштована система горизонтальних зв'язків...» [11].

І тут варто повернутися до тези, з якої розпочали наш аналіз: про роль випадковості у вияві об'єктивної необхідності. Так, наприклад, з боку Москви було вжито серйозних заходів щодо з'ясування того, що ж відбулося на Майдані, що перекреслило усі плани Кремля. Насамперед розвідувальні служби Росії намагалися з'ясувати, хто стояв за подіями на Майдані, зокрема за тим знаменитим жестом, коли сотник Володимир Парасюк закликав піти на штурм будинку Адміністрації президента. Можливо американці, чи німці, чи англійці, чи ізраїльтяни? Зрештою прийшли до висновку – ніхто! Ось так і твориться історія: ніхто за Парасюком не стояв, відбулася спонтанна дія – спалах національної самосвідомості й патріотизму. І це є наочною ілюстрацією того, як твориться історія – в результаті спонтанних дій [11].

В Росії у повну силу дається взнаки фактор особистості Володимира Путіна – досить згадати відомий вислів В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». Тож слід виходити з того, що попри миролюбні декларації на публіці, усе що відбувається навколо з 2014 р. розглядається Путіним як передвоєний чи воєнний стан. Відповідно, ставлення до усіх чиновників визначається президентом РФ законами воєнного часу. І доля міністра Олексія Улюкаєва (8 років позбавлення волі) є тому яскравим доказом – уроком для усіх. Мовляв, ось що буває з людьми, котрі демонструють нелояльність до президента Російської Федерації в такий час: «Те, що змогло зійти з рук в 2012-2013-му, після 2014 року з рук перестало сходити. Це надто важлива відміна, яка посилюється і створює в істеблішменті Росії обстановку жадливої нервозності. Тому що всі бояться. Всі бояться майбутнього, всі бояться Путіна, всі бояться чекістів... Описувати це можна, але це надзвичайно сумне, похмуре видовище» [11].

Особливість характеру президента РФ, за оцінкою Валерія Солов'я, полягає в тому, що: «Путін досить таки терпляча людина, який здатний змінювати свої плани, перебудовувати їх, модифікувати». Але що стосується України, то «він вчепився в Україну і від неї не відстане, допоки живий». Пояснюється це наявністю у Путіна месіанського комплексу: «Путін вважає, що в нього велика місія.

Він довгі роки жив із відчуттям великої місії, яка полягає не у відновленні Радянського Союзу (він все-таки так далеко не заходить), а у відновленні геополітичного центру сили на місці колишнього СРСР». А друга сторона медалі – взяти реванш за погибель Радянського Союзу, відомстити Заходу. А що Україна розглядається і як агент Заходу, і як відступник від ідеї триєдиного російського народу у складі великорусів, білорусів і малоросів, то Путін навряд чи коли-небудь облишить Україну аж до свого мінорного кінця: «Як лише він піде, політика Росії стосовно до України відразу ж зміниться. Причому зміниться, з моєї точки зору, кардинальним чином. Я не хочу сказати, що Україна і Росія колись стануть щонайкращими друзями, мені здається це малоймовірним. Але те, що відносини стануть більш прагматичними – так. Шанс є, і дуже великий. А при Путіні нічого не зміниться» [11].

Чи довго ще Україні доведеться чекати цього благословенного моменту – «Росія без Путіна»? Валерій Соловей, опираючись на інсайдерську інформацію, вважає, що «у зв'язку з обставинами нездоланної сили» уже в 2022 Путіна не буде ні в російській, ні в міжнародній політиці. Але все це має відбутися на особистісному рівні, оскільки «жодної змови у Кремлі й в помині немає й ніколи не було. Є певні колізії у відносинах між угрупованнями й особистостями, але вони єдині у принципових питаннях. Вони єдині в тому, що слід підтримувати Путіна. Він контролює ситуацію, але, думаю, що прийде час в наступному році, коли він уже не зможе контролювати... Вони єдині в тому, що слід зберегти путінську систему без Путіна й після Путіна для того, щоб вижити самим... Що стосується змови, я вам можу сказати абсолютно точно: не те, що обговорювати це, навіть подумати вони не рішення про це. Вони бояться, що їхні думки можуть почути... Кажучи про Путіна, вони інстинктивно завжди понижують голос, починають нахилиятися до співбесідника й оглядатися по боках» [11].

Слід враховувати ще одну особливість. Проблема розуміння політики такої країни як Росія – напіввізантійської і напівординської – полягає в тому, що ключовим фактором для аналітика не є та чи інша тенденція, коли науковці традиційно апелюють до її історії, шукають історичних аналогій. Все це захоплює з інтелектуальної точки зору, але це ні на йоту не наближає аналітика до розуміння того, як ухвалюються рішення. Тут слід враховувати суб'єктивний фактор – розуміти психологічний профіль цих людей. У цих людей, зазначає Валерій Соловей, залізна логіка, вони поступають дуже раціонально, але із своєї точки зору. На їхній менталітет наклалися два фактори: «Це психологія контори – всі вони вийшли із радян-

ського КДБ. І це психологія реальних пацанів... А ставлення у них таке, що страшно стає. Ті плани, що вони час від часу опрацьовують – вони надзвичайно небезпечні і для самої Росії, і для сусідніх країн, і в цілому для стабільності. Росія наразі перетворилася в головне джерело дестабілізації. На європейському континенті – абсолютно точно». А ще для Володимира Володимировича «хаос – це найбільш сприятливе середовище для прийняття рішень. Його ідея – увєргнути Україну і Білорусь у хаос, що, до речі, в Україні успішно здійснено. Він вітає будь-яку хаотизацію сусідів» [11].

Тим часом майбутнє Росії, на думку аналітика, невдовзі має змінитися. Влада більш-менш благопристойно має перейти до іншої людини – не такої силової, авторитарної й брутальної. До громадянської війни справа не дійде, хоча може бути серйозний конфлікт, в тому числі зі стріляниною. Хіба що наслідком пертурбацій, що відбудуться, стане певне зростання напруженості в цілому по Росії. КДБ після Путіна, судячи з усього, при владі не залишиться: «Ця організація справляє наразі жахливе враження, вона намагається цей жах підтримувати, транслювати й наводити такий морок... Розумієте, вона має вигляд такої сильної і монолітної лише в силу того, що вона продукує страх, але не в силу внутрішньої згуртованості й консолідованості. І головне – вона стає все менш і менш ефективною. Це позиція гопника: бити людей у підворотні, наводити жах, бігати з кастетом. Але коли мова заходить про те, щоб ефективно управляти – гопник на це не здатний» [11].

Відаючи належне наведеній інсайдерській інформації та глибокому аналітичному мисленню Валерія Солов'я, постає, тим не менше, головне запитання – чи ж здійснюється все таки реставрація Російської імперії? Є ж й інші, не менш авторитетні судження. Ще в 2014 р. екс-заступник глави СБУ, генерал-лейтенант Олександр Скіпальський зазначав: «Фактично Росія веде імперіалістичну війну по захваті територій, які на певному історичному етапі входили до складу Російської імперії. Це ціль Путіна, це його стратегія... І не лише Путіна, але й населення, яке на генетичному рівні наповнено цією ідеєю» [25].

Відомий польський політик і знавець України Олександр Квасневський в жовтні 2014 р. з свого боку наголосив, що метою Путіна є відновити російську імперію й стати тим самим впливовим гравцем у світовій політиці: «Для цього йому потрібна вся Україна» [24]. В листопаді 2018 р. міністр оборони Польщі Маріуш Блашак зазначив: «Ми маємо справу з поступовим відновленням Російської імперії, з нападом і агресивною політикою» [30].

Ту ж думку щодо відновлення російської імперії висловив у 2015 р. й відомий чеський політик, колишній міністр закордонних справ Чехії Карел Шварценберг: «будуть нові переговори, буде «Мінськ-3», «Мінськ-4», «Мінськ-5» і «Мінськ-6», допоки лінія розмежування не буде відповідати польсько-українському кордону, принаймні тоді настане на хвилину спокій, але на хвилину. Так буде вирішено питання з Україною» [47]. Відомий польський громадський діяч Адам Міхник із свого боку про політику Путіна зазначив: «Він хоче реконструювати Російську імперію, ССРСР з Москвою в центрі, в оточенні повністю залежних провінцій і консулатів. Разом із Євразійським союзом можна говорити про відновлення радянської моделі. Доктрина Путіна – це адаптація «Доктрини Брежнєва» щодо права Червоної армії втручатися повсюди, де існує загроза соціалізму» [1].

І таких суджень і заяв можна знайти безліч, та все ж в контексті поставленого нами питання про роль суб'єктивного фактору у прийнятті рішень Кремля, хотілося б насамперед звернути увагу на судження колишнього радника Володимира Путіна доктора економічних наук Андрія Ілларіонова. На головне запитання – «чого прагне Путін?» – він дає однозначну відповідь: «Путін хоче відновити історичну Росію. Він хоче реставрації Російської імперії в кордонах 1800 року. Вона включає в себе більшу частину України і Білорусі» [36].

Ця думка була висловлена у жовтні 2020 р., і, як показує аналіз, розбігається з аналітикою Валерія Солов'я, висловленою за місяць до того – у вересні 2020 р.. Як на наш погляд, його міркування за своєю принциповою новизною заслуговують на дещо ширше цитування: «Відбулася буквально в останні дні нечувана річ: Володимир Володимирович, котрий мріяв перетворити Білорусь у західну провінцію, у західне генерал-губернаторство, раптом зрозумів, що це небезпечно і небажано. Тому що він побачив білоруську націю. Ось як народження української нації багато в чому відбувалося завдяки Путіну, завдяки розпочатій війні, зараз відбувається кристалізація білоруської нації. Для цього, щоб перетворити її у войовничо-налаштовану по відношенню до Росії, слід зробити суцзу малість... надати «братерську допомогу». І на це наші уже не готові іти. Не готові багато в чому тому, що Путін психологічно і фізіологічно уже не той, що був у 2014 році. Про це говорять і в його оточенні. Говорять, що наразі це зовсім інша людина, що в 2014 році не було б жодних сумнівів і коливань. Ці люди описують його головне бажання як бажання спокою. Це дуже багатозначно» [11].

Закономірно виникає запитання: а що ж скаже так званий консолідований Захід? Поки що він уникає якихось дій із зрозумілих причин. Перша із них – пандемія. У них немає економічних ресурсів для реінтеграції Білорусі як, умовно кажучи, асоційованого члена Євросоюзу. Друга причина (в ряду, але не по значенню) – Європа боїться Росії, хоча й компенсує цей страх гучною риторикою. Так, після отруєння Навального Ангела Меркель сказала Путіну: «Якщо з'являться російські танки на території Білорусі, ми змушені будемо реагувати по-справжньому. Повторення української історії не допустимо». Путін із свого боку теж вдається до войовничої риторики й застеріг Захід від втручання у внутрішні справи Білорусі.

Однак, як зазначають західні аналітики, скидається на те, що останнім часом Путін втрачає харизму. І це стає все більш помітнішим. Так, наприклад, хоча в Росії боротьба з COVID-19 не призвела до таких же катастрофічних наслідків, як в Америці, Індії чи навіть в Іспанії, але це сталося не завдяки Путіну. Він відсиджувався в безпеці в Кремлі, поки губернатори й державні заклади конкурували за визнання їх «надзвичайних» заслуг в боротьбі з цією кризою. Не дивно, що їхні результати виявилися вкрай неоднозначними. У сфері економіки держава запропонувала мінімальну підтримку малому бізнесу, попри їхню важливу роль в економіці. Навіть путінський прибічник Олексій Кудрін визнав обмеженість цих заходів. Спадають на думку часи пізнього Сталіна, який зосередився на забезпеченні безперебійної роботи апарату державної безпеки – все інше його менш цікавило. «Путін, що дедалі більше нагадує Сталіна, скидається на те, достеменно так само він втомився від більшості обов'язків лідера. Впродовж значної частини минулого десятиліття він набагато більше, ніж вирішенням внутрішніх проблем, інтересувався утвердженням Росії в якості важливого, навіть страшаючого гравця на міжнародній арені. Але нині у нього, мабуть, зберігся лиш якийсь остаточний ентузіазм для втручання у президентські вибори США, а його боротьба з Євросоюзом з різних питань, великих і дрібних, сприймаються дедалі менш привабливою» [51].

Як ілюстрація до сказаного, західними аналітиками наводяться такі приклади. Так, Путіну майже нічого було сказати з приводу отруєння його головного опозиційного суперника Олексія Навального. І не так важливо, чи стояв Путін за цією невмілою роботою напругу чи ні, вона стала для нього приниженням, а кволі спроби Кремля все заперечувати демонстрували сум'яття його режиму. Так само після того, як у Білорусі розпочалися протести проти фальсифікованих підсумків виборів президента, «Путін вичікував декілька тижнів, перш ніж заявити про свою підтримку авторитар-

ного Олександра Лукашенка. І коли він нарешті це зробив, було не чути колишньої путінської жорсткості. Він справляв таке враження, нібито йде на цей крок задля галочки. На останній сесії дискусійного клубу «Валдай», де Путін виступав онлайн, він говорив про статус Росії як головного спадкоємця СРСР (і посилався на білоруський приклад, щоб ще раз заявити, що Росія не втручається в справи інших країн). Однак його декларації звучали в'яло й байдуже» [51].

Реакція Путіна на ескалацію конфлікту навколо Нагірного Карабаху, на думку західних аналітиків, засвідчувала той же летаргічний стан. Коли подібний конфлікт виник чотири роки тому, Росія погасила його впродовж чотирьох діб. Зараз протистоянню не видно кінця й краю. Врешті-решт за справу взявся президент Туреччини Ерджеп Ердоган. Така ж в'яла реакція Путіна була й на події в Киргизстані. А це вже зовсім не нагадує ту авантюрну політику, до якої вдавався Путін щодо України, щоб підвищити свій рейтинг в очах російських виборців: «Але сьогодні рейтинги підтримки Путіна знову падають, і не схоже на те, що це призведе до якихось змін. Інерція і стагнація його режиму стають відчутними очевидними, як і все зростаюча тінь втраченого значення» [51].

Чим все це закінчиться? Прогноз Валерія Солов'я звучить якщо не оптимістично, то стримано-обнадійливо: «У мене немає сумнівів, що в Росії будуть відбуватися дуже серйозні події. Вони, можливо не напряму, але опосередковано зачеплять і Україну і всіх російських сусідів. Але в остаточному підсумку все це повернеться на користь як для Росії, так і для її сусідів. Я не лише історичний оптиміст – у мого оптимізму є деякі підстави» [11].

Тож будемо виходити з того, що кожній справі свій час і своя пора. І сподіватися на краще.

Література:

1. Адам Михник: «Путин хочет восстановить советскую империю». URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/61397/adam-mikhnik-putin-khochet-vosstanovit-sovetskiui-smperiiu>
2. «Американцы умеют делать то, что мы не умеем, – воспитывать союзников». URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4492091>
3. Афоризмы Салтыкова-Щедрина о России и русских. URL: www.aforizmik.ru/rossia-i-russkie/aforizmy-saltykova-shhedrina-o-rossii-i-russkix/
4. Бжезинский З. Политическое пробуждение. URL: <http://www.vz.ru/opinions/2011/12/13/546594.print.html>
5. Был ли СССР колониальной империей? URL: <https://eusp.org/news/moskva-by-l-li-ssr-kolonialnoj-imperiej>
6. «Вы правы». Путин поддержал закрепление в Конституции статуса России как «продолжения Российской империи и СССР». URL: <https://www.fontanka.ru/2020/02/26/68987155/>
7. Гегель. Лекции по философии: кн.2. Гегель. Сочинения. Т.10. Москва: Партиздат, 1932. С. 71.
8. Гегель. Философия истории. Гегель. Сочинения. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 32.
9. Гегель. Философия истории. Гегель. Сочинения. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 30.
10. Глюксман А. Европа не способна использовать слабости Кремля. URL: <http://inosmi.ru/world/20081210/245970.html>
11. Гордон: профессор Соловей рассказал Гордону все. URL: inosmi.info/Gordon-professor-solovey-rasskazal-gordonu-vse.html
12. Непорочное сиротство. Девушек-воспитаниц пермского интерната директор распорядился принудительно стерилизовать. *Российская газета*. Федеральный выпуск № 158(5237). URL: <https://rg.ru/2010/07/20/snternat.html>
13. Ельчанинов В.А., Черданцева И.В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания. *Известия Алтай. Гос. Ун-та*. № 4-3 (56). С. 67-75; Стригунов А.И. Ирония в структуре мировоззрения: постановка проблемы. *Диалектика форм и уровней общественного сознания*. Барнаул, 1986.
14. Дмитрий Песков: мы хотим восстановить Россию времен Николая II, это наш идеал. URL: <https://www.rvs.ru/press-service/media-review/nti/132188/>
15. Довженко О.П. Зачарована Десна. Україна у вогні. Щоденник. Київ, 1995. С. 382.
16. Энгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). *Маркс К. Енгельс Ф. Твори*. Т.36. Київ, 1968. С. 246.
17. Энгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). *Маркс К. Енгельс Ф. Твори*. Т.36. Київ: Політвидав, 1968. С. 245-246.
18. Эксперт: Стерилизация женщин в российских интернатах – не редкость. URL: <https://www.rosbalt.ru/russia/2020/10/19/1868764.html>

19. Эксперты: «перезагрузка» отношений РФ и США завершилась. URL: <http://ria.ru/politics/-20120305/584949857.html>

20. Эткинд, А., Уффельманн Д., Кукулин И. (ред). Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Москва, 2015. С.145.

21. Ильницкий А., Ленченко М. Социальная империя. *Россия в глобальной политике*. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/soczialnaya-imperiya/>

22. Идеи «русского мира» для возрождения империи на месте СССР будет мало. URL: <https://vz.ru/politics/2020/9/2/1057502.html>

23. «Идея восстановить империю остается очень популярной». *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3241364>

24. Квасьяневский: Цель Путина – восстановление российской империи. URL: <https://glavnoe.ua/news/n198202>

25. Как Путин планирует восстановить границы Российской империи – генерал. URL: https://enovosti.com/news_politics/full/231-kak-putin-planiruet-vosstanovit-granicy-rossijskoj-imperii-general

26. Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок. URL: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporjadok-17196>

27. Кремль пытается инициировать диалог с Байденом и выдвигает мирные инициативы. URL: inosmi.info/kreml-pytaetsya-initsiirovat-dialog-s-baydenom-i-vydvigaet-mirnye-initsiativy.html

28. Лавров: Клинтон искренне предлагала «перезагрузку» российско-американских отношений. URL: <https://tass.ru/politika/5523556>

29. «Либо проиграем, либо станем чище и добрее». Дмитрий Тренин о расколе между Западом и Россией. URL: <https://newprospect.ru/news/interview/libo-proigraem-libo-stanem-chishche-i-dobree-dmitriy-trenin-o-raskole-mezhdu-zapadom-i-rossiey/>

30. Министр обороны Польши Блашак: Мы имеем дело с постепенным восстановлением Российской империи. URL: <https://gordonua.com/news/crimea/ministr-oborony-polshi-blashchak-my-imeem-delo-s-postepennym-vosstanovleniem-rossijskoj-imperii-545166...>

31. Мифы о России: возможно ли возродить империю. *Мнение – РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/economics/22/07/2015/55af3e279a79479c20fa8474>

32. Нынешние границы и история не должны стать разменной монетой». Слова Путина вызвали возмущение. URL: <https://rus.azattyq.org/a/russia-putin-about-lands/30684930.html>

33. От последней империи – к республике. Русская история в новой системе координат. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/15/79880-ot-posledney-imperii-k-respublike>

34. Перезагрузка. Пять лет спустя. URL: <http://ria.ru/interview/20140306/998239405.html>

35. Посол России подарил Лукашенко карту Белоруссии в составе Российской империи. URL: http://www.gazeta.ru/politics/news/2020/09/10/n_14921348.shtml

36. Политолог из США разгадал план Путина: Он хочет «реставрации Российской Империи в границах 1800 года». URL: <https://psj.ru/nb-arhiv/politika/72949-rossija-vosstanovlenie-smperii.html>

37. Презентация книги «Post-Imperium: евразийская история». *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/2012/02/15/ru-event-3632>

38. Путин внес в ГД законопроект о запрете на второе гражданство у военных и госслужащих. URL: https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/11/30/n_15298231.shtml?utm_source=push

39. Путин: Граница России нигде не заканчивается. URL: <https://rg.ru/2016/11/24/putin-granica-rossii-nigde-ne-zakanchivaetsia.html40>.

40. Путин заявил об отсутствии планов возрождения Российской империи. URL: <https://www.interfax.ru/russia/379666>

41. Россия: восстановить империю, пока это возможно. URL: <https://ukranews.com/publication/743-rossyya-vosstanovit-ymperyyu-poka-etho-vozmozhno>

42. Россия и США заинтересованы в улучшении отношений, считают участники онлайн-конференции «Россия-Америка: перезагрузка провалилась?». URL: <http://www.dv-reclama.ru/b/finam/13368>

43. Сенаторы обвиняют Путина в попытках восстановить Российскую империю. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-ukraine-senators/2674146.html>

44. Смолянюк В. Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип.2-3 (6-7). С. 76.

45. Стало известно о принудительных абортах и стерилизации в психдиспансерах России. URL: <https://lenta.ru/news/2019/10/04/fascism/>

46. «Хуже 37-го». Блогеры обсуждают письмо прокуратуры ВУЗам. URL: <https://www.svoboda.org/a/30899851.html>

47. Шварценберг: Долгосрочная цель Путина – это восстановление российской империи. URL: <https://glavcom.ua/news/220315-shvartsenberg-dolgosrochnaja-tsel-putina-eto-vosstanovlenie-rossijskoj-imperii.html>

48. Info: Россия становится еще более «путинской», чем прежде. URL: inosmi.info/info-rossiya-stanovitsya-esche-bolee-putinskoj-chem-prezhde.html

49. Jacqueline Stevens; Political scientists are lousy forecasts. *The New York Times*. 2012 – 23 June. URL: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti...>

50. Le Figaro: Запад по-прежнему не может решить уравнение Путина. URL: inosmi.info/le-figaro-zapad-po-prezhnemu-ne-mozhet-reshit-uravnenie-putina.html

51. PS: Путин потерял харизму? URL: inosmi.info/ps-putin-poteral-kharizmu.html

52. «Post-Imperium: евразийская история». URL: https://russiancouncil.ru/library/library_rsm/post-imperium-evraziyskaya-istoria/

Vasyl Tkachenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Academician of the APS of Ukraine

Imperial Mirage: Problems of Russia's Post-Communist Transit

Our analysis is based on the hypothesis of an imperial paradigm as dominant at present in the post-communist transit of the Russian Federation. The existence of this paradigm quite does not mean the final triumph of the revival of the Russian Empire in practice. Usually, one of Hegel's fundamental tenets about the "irony of history" is triggered, when the final consequences in the behavior of people and entire nations eventually manifest themselves outside the logic of their previous intentions, or even become contrary to these intentions in essence.

The same applies to radical attempts to impose a pre-determined goal on the world development by certain politicians.

Past attempts by the United States to approve a policy of "reset" with the Russian Federation became a clear example of Hegel's "irony of history". As a result, the Obama administration, which in practice has deliberately lowered the level of relations with Ukraine and Georgia, has faced with the fact of Crimea's annexation and Russia's launch of aggression against Ukraine.

Practice shows that believing Putin's word is useless. On the one hand, in June 2014 (after the annexation of Crimea), he assured French journalists that he had no plans to revive the Russian Empire. On the other hand, in November 2016 he joked that "Russia's border does not end anywhere", and in June 2020 he accused the new sovereign states of the post-Soviet space that they "carried with them gifts from the Russian people." In the end, in the process of discussing the new version of the Constitution of the Russian Federation, it became clear that Russian public opinion could not offer anything other than an imperial idea. After a meeting of the working group on constitutional amendments on February 26, 2020, it was proved to the general public that "President Vladimir Putin supported the idea of fixing in the Constitution of Russia the recognition of ties between Russia, the USSR and the Russian Empire".

The nature of the development of Russian-Ukrainian relations is influenced by both objective and subjective factors. On the one hand, Ukraine became in the way of the restoration of imperial Russia in the form of the Eurasian Union – without its participation, this union could be forgotten. The Euromaidan of 2013-2014 drew a line under Russia's attempts to cross Ukraine's path to associate membership in the European Union. And then Moscow resorted to aggression against our state.

At the same time, the second, subjective factor finds its manifestation. The peculiarity of the President's character of the Russian Federation, according to Russian Professor Valery Solovyov, is that: "he clung to Ukraine and will not come away behind it as long as he lives." This is explained by the presence of the messianic complex in Putin: "Putin believes that he has a great mission. For many years he lived with a sense of a great mission, which is not to restore the Soviet Union, but to restore the geopolitical center of power on the site of the former Soviet Union". And the other side of the coin – to take revenge for the demise of the Soviet Union, to avenge the West. And that Ukraine is seen in the Kremlin both as an agent of the West and as an apostate from the idea of a triune Russian people consisting of Great Russians, Belarusians and Little Russians, that Putin is unlikely to ever leave Ukraine.

The forecast of the Russian analyst for the future gives some hopes: "As soon as he leaves, Russia's policy towards Ukraine will change immediately... I do not want to say that Ukraine and Russia will one day become best friends, it seems unlikely to me. But the fact that the relationship will become more pragmatic – yes. The chance is there, and very great. And nothing will change under Putin".

So we think that every business has its time. And hope for the best.

Keywords: *heredity of Russia's imperial idea, policy of "reset", annexation of Crimea and aggression against Ukraine, Putin's messianic complex.*

УДК 323.2:324 (477+4-11)

Держалюк Олександр Миколайович

кандидат юридичних наук

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано сучасний стан державної антикорупційної політики у сфері протидії корупції в Україні та країнах Східної Європи. Досліджується процес становлення антикорупційної інфраструктури в Україні. Констатується вирішальне значення імплементації міжнародних антикорупційних стандартів в українське законодавство. Звертається увага на труднощі, з якими стикається український уряд під час здійснення антикорупційної політики та створення антикорупційних інституцій.

Автором публікації в основу дослідження міжнародного досвіду протидії корупції покладено антикорупційну політику трьох країн Східної Європи: Грузії, Румунії та Польщі. Вибір цих країн обумовлений тим, що вони успішно здійснили трансформаційні перетворення, є сусідніми державами України, близькими між собою за історичною і культурною спадщиною.

Підкреслюється, що кращі зразки досвіду цих країн в частині проведення системних реформ і підвищення ефективності у боротьбі з корупцією є корисними для вивчення і запозичення в Україні.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, антикорупційне законодавство, міжнародний досвід, антикорупційні органи.

Постановка проблеми. Стабільно високий рівень корупції в Україні свідчить, що вжиті українським урядом зусилля протягом останніх десятиліть задля звуження можливостей для корупції шляхом проведення реформ у різних галузях, а також створення ефективної системи антикорупційних органів були недостатніми.

В цьому контексті порівняння розвитку антикорупційної інфраструктури в Україні і зарубіжних країнах є досить актуальним напрямом наукового дослідження, в силу можливості застосування позитивних практик у цій сфері до українських реалій, а відтак значимості отриманих результатів для визначення напрямків мінімізації рівня корупції в країні. Отримані результати можуть бути важливими для пояснення причин дієвості тих чи інших антикорупційних заходів, що були запроваджені в окремо взятій країні.

Аналіз фахових досліджень та публікацій. Сучасні українські політико-правові дослідження представлені значною кількістю теоретичних та емпіричних робіт в області права, політології, державного управління, соціології, історії, та інших наук, що спрямовані на адаптацію кращих міжнародних антикорупційних стандартів в національне законодавство. Підтвердженням цього є велика кількість наукової літератури та захищених в Україні кандидатських дисертацій, предметом яких є різні аспекти корупції.

Головні аспекти проблеми корупції як соціального явища стали предметом досліджень таких науковців України, як Бусол О.Ю., Владленова І.В., Демський Є.Ф., Денега О.П., Дудоров О.О., Дрьомов С.В., Киричко В.М., Кохан Г.В., Кушнар'ов І.В., Мельник М.І., Мельниченко Б.Б., Навроцький В.О., Невмержицький Є.В., Радько П.Г., Рогульський С.С., Скулиш Є.Д., Тацій В.Я., Тучак Р.М., Тютюгін В.І., Хавронюк М.І., Шульженко Ф.П.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження міжнародного досвіду щодо запобігання та протидії корупції з метою подальшого напрацювання рекомендацій і забезпечення розв'язання проблем у ході реалізації антикорупційної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Досвід радикальних перетворень, що відбулися в країнах Східної Європи після падіння комуністичних диктатур свідчить, що чим ефективніше здійснювалася реформа управлінського апарату і економічні реформи, тим більше звучувалися можливості для корупційних відносин, що знаходилися в основі функціонування усіх комуністичних режимів.

Звільненню держави від корупції у цей період сприяла управлінська люстрація, що мала місце в усіх країнах Східної Європи. Є всі підстави стверджувати, що ті з країн, які були послідовними у проведенні люстрації державного апарату, насамперед Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Хорватія, в подальшому були більш успішними в реформуванні всіх сфер суспільного життя, порівняно з тими країнами, що вдалися лише до часткових заходів. До останніх можна віднести Болгарію, Сербію і Румунію. Серед пострадянських республік своєчасні радикальні зміни відбулися лише у Прибалтійських державах.

Організаційно-правові засоби протидії корупції в Грузії

Досвід антикорупційних реформ в Грузії є демонстрацією того, як пострадянська держава може, у найкоротші строки, подолати системну корупцію шляхом заміни колишньої радянської еліти демократичною опозицією, що користувалася широкою підтримкою населення у своїх реформаторських намірах.

Після відомих під назвою «Революція троянд» 2003 року подій найбільш успішними реформами, що були проведені в Грузії, вважаються: радикальне оновлення персонального складу управлінських органів, що мало всі ознаки управлінської люстрації; дерегуляція і зменшення бюрократичного тиску на економіку; посилення кримінальної відповідальності за корупцію; докорінна реформа Міністерства внутрішніх справ республіки; запровадження системи незалежних іспитів у вищих навчальних закладах; зменшення впливу олігархів на політику і діяльність політичних партій, зокрема забезпечення прозорості їх фінансування та збільшення за рахунок держави питомої ваги у їх фінансуванні, тощо.

Хоча боротьба з корупцією у всіх сферах суспільного життя новою грузинською владою була проголошена пріоритетним напрямком діяльності, на початковому етапі у цій країні не було антикорупційної стратегії, а діяльність у цій сфері носила хаотичний характер, оскільки «очищення органів державної влади, поліції та судів від корупції розглядалося як частина і одночасно результат докорінного реформування цих органів через спрощення процедур і радикальне оновлення їх персонального складу» [1].

У структурі державних органів влади Грузії ніколи не існувало окремого спеціалізованого органу для розслідування корупційних злочинів. Лише у 2008 році, з метою координації та моніторингу антикорупційної діяльності, указом президента Грузії було створено дорадчий орган при президентові країни – Антикорупційну раду. Після внесення поправок до Конституції Грузії 2013-го року, метою яких була зміна балансу повноважень між президентом і виконавчою владою, право формувати склад Антикорупційної ради та контроль за її діяльністю перейшло від президента до уряду. На даний момент членами Антикорупційного ради є керівники урядових агентств і представники громадських та міжнародних організацій, а головою – міністр юстиції. Функції секретаріату Антикорупційного ради покладено на аналітичний департамент Міністерства юстиції Грузії [2].

За своєю правовою природою Антикорупційна рада є органом координації, що складається з представників трьох гілок влади, неурядових організацій та підприємців. Її повноваження обмежуються координацією, моніторингом, розробкою стратегії та плану дій для протидії корупції. Результатом роботи Антикорупційної ради є щорічний звіт, який направляється на розгляд уряду Грузії. У цьому документі оцінюються досягнуті результати боротьби з корупцією в країні, їх ефективність, аналізується поточна ситуація та існуючі проблеми. В ньому враховуються міжнародні антикоруп-

ційні рейтинги, оцінки міжнародних і національних громадських організацій, висновки представників профільних відомств, неурядових організацій або експертів.

Функція кримінального переслідування за корупційні злочини в Грузії, відносяться до повноважень наступних органів: Слідчого підрозділу прокуратури; Антикорупційного агентства при Службі державної безпеки; Слідчої служби Міністерства фінансів; Генеральної інспекції Міністерства юстиції.

Окремий відділ по боротьбі з корупцією у складі прокуратури Грузії було створено у січні 2015 року, що розпочав свою роботу у березні 2015 року. Він входить до структури слідчого департаменту Генеральної прокуратури разом з ще трьома відділами. Його основними функціями є: розслідування і кримінальне переслідування за найбільш резонансні корупційні злочини (як в приватному, так і в державному секторі); правовий аналіз порушених правоохоронними органами кримінальних справ за корупцію; робота зі створення стандартів та рекомендацій щодо розслідування корупційних злочинів; розробка стратегії для органів прокуратури щодо протидії корупційним злочинам.

Будучи структурною одиницею слідчого департаменту Головної прокуратури Грузії, відділ по боротьбі з корупцією має можливість використовувати додаткові людські та матеріальні ресурси слідчого департаменту Генеральної прокуратури, поєднуючи їх з власними. У своїй практичній діяльності цей відділ активно співпрацює з Антикорупційним агентством при Службі державної безпеки Грузії; слідчою службою Міністерства фінансів; відділом карного розшуку та технічними відділами Служби державної безпеки; Агентством державних закупівель; Бюро державної служби; Службою державного аудиту; службами внутрішнього аудиту державних відомств; податковою службою, службою фінансового аудиту і національним бюро судової експертизи [2].

Завдяки успішній і злагодженій діяльності усіх цих інституцій вдалося добитися позитивних результатів. За оцінками міжнародних рейтингів Грузія на даний момент ввійшла до тієї групи держав, що мають добре антикорупційне законодавство, а її правоохоронні органи спроможні його ефективно застосовувати.

Докорінна реформа МВС істотним чином підвищила довіру населення до поліцейських, з якими громадяни мають безпосередні контакти і стосунки. Згідно з соціологічними опитуваннями, близько 87% громадян Грузії довіряють поліцейським та схвалюють їхню роботу, що є найвищим показником серед країн Східної Європи [3].

В Індексі сприйняття корупції міжнародної організації Transparency International Грузія з 2012 року стабільно має більше 50 балів і за цим показником випереджає навіть деякі країни ЄС. За результатами 2019 року Грузія з 56 балами займає 44-те місце у світі, і за цим показником є лідером у регіоні. З пострадянських держав її випереджають лише три країни Балтії.

Результати дослідження антикорупційної стратегії Грузії дозволяють стверджувати, що її основу становить політична воля вищого керівництва держави до проведення реформ, незалежність судової влади, підзвітність осіб, що наділені владними повноваженнями і реальною можливістю притягати їх до відповідальності, незалежно від місця в ієрархічній структурі влади.

Не останню роль у звільненні країни від системної корупції відіграла можливість використання владою Грузії таких інструментів боротьби з корупцією, як управлінська люстрація, провокація хабаря, переслідування лідерів організованих злочинних угруповань за спеціальним законодавством. Усе це стало можливим, в тому числі, завдяки особливостям правової системи Грузії. У відповідності до яких визнання Конституційним Судом Грузії закону чи іншого нормативного акта неконституційним не означає скасування раніше винесених на підставі цього акту судових вироків і рішень.

Організаційно-правові засоби протидії корупції в Румунії

Протягом 90-х рр. і навіть на початку XXI століття корупція була однією з основних бар'єрів на шляху економічного і політичного розвитку румунського суспільства. Досить часто інституціями ЄС справедливо критикувалася і засуджувалася пасивність керівництва країни у сфері боротьби з корупцією.

Протягом достатньо тривалого періоду уряд Румунії не приділяв належної уваги розвитку спеціалізованого законодавства у сфері протидії корупції. Через що єдиними документами, що регламентували боротьбу з корупцією в країні були лише Кримінальний кодекс та Кодекс про адміністративні правопорушення.

Лише в контексті переговорів про вступ Румунії до Євросоюзу з метою посилення протидії корупції на вищому рівні був прийнятий закон № 78/2000 «Про попередження, виявлення та судове переслідування злочинів, пов'язаних з корупцією». А також, зроблені кроки у напрямку внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів.

На виконання положень нового антикорупційного законодавства в грудні 2001 року було створено Національну прокуратуру по боротьбі з корупцією, яка, внаслідок реорганізації, у 2006 році була переформатована у Національний антикорупційний

директорат (НАД) (Directia Nationala Anticoruptie). НАД є структурним підрозділом Генеральної прокуратури при Верховному суді касації і юстиції Румунії. В подальшому для більш ефективної діяльності були вжиті заходи для налагодження взаємодії Національного антикорупційного директорату з іншими спеціальними антикорупційними службами, передовсім з Головним Антикорупційним Управлінням МВС Румунії, яке займається боротьбою з корупцією всередині поліції, та Національним агентством з питань доброчесності Румунії, до обов'язків якого входить перевірка конфлікту інтересів, порушення вимог сумісності та випадків незаконного збагачення посадових осіб.

Головною метою створення спеціалізованих антикорупційних органів та їх спільною особливістю стала нагальна необхідність відокремлення розслідування корупційної злочинності у найвищих ешелонах влади від загальної системи органів досудового слідства.

Результати діяльності НАД після запровадження цієї правової інновації стали досить переконливими і виглядають наступним чином: «з 1 січня 2006 р. по жовтень 2012 р., було пред'явлено звинувачення 4738 особам, з яких 2101 займали важливі посади вищого рівня. Загальний перелік звинувачених НАД включає одного колишнього прем'єр-міністра, 9 міністрів, 5 державних секретарів, 23 депутатів парламенту, 105 мерів та віце-мерів, 8 президентів і віце-президентів окружних рад, 8 директорів національних установ, 40 директорів національних компаній і автономних органів управління, 42 офіцери фінансової гвардії, 48 працівників правових установ» [4, с. 369].

У той же час, за період 2005-2012 років судами цієї країни по справам за корупцію, ініційованими НАД, було засуджено близько півтори тисячі осіб. І хоча дані засуджених значно нижчі від кількості осіб, яким були висунуті звинувачення, все ж результати дій та судових рішень задля подолання корупції, без сумніву, є позитивними [5, с. 40].

Новий етап очищення політичного простору Румунії від корупціонерів розпочався після зміни влади в країні після перемоги на президентських виборах у листопаді 2014 року Клауса Йоханніса. Головним пріоритетом нового президента було проголошено боротьбу з корупцією та всебічна підтримка діяльності антикорупційних органів. Завдяки такій підтримці НАД вдалося значно активізувати свою роботу та підвищити результативність розгляду справ у судах. Так, лише, упродовж 2015 року НАД висунув звинувачення 1250 чиновникам, по яким суди винесли 970 вироків [5, с. 47].

Діяльність антикорупційних органів отримало велику підтримку румунського суспільства. Свідченням чому були масові акції протесту, що розпочалися у країні в січні 2017 року, спричинені намірами уряду країни обмежити можливість притягнення до кримінальної відповідальності чиновників за корупцією сумою не менше 200 тисяч лейв (48,5 тисяч доларів). За короткий період кількість учасників антикорупційних мітингів досягла 600 тисяч осіб. Під дією широкої громадськості уряд відкликав свої ініціативи.

Посткомуністичний досвід модернізації Румунії вказує на те, що політичні, соціально-економічні і ментальні трансформації можуть успішно відбуватися за умови консолідованості суспільства і постійного тиску громадян на владу. Значний вплив на трансформаційні процеси у Румунії здійснювали громадські ініціативи, які часто виконували роль прискорювачів політичних реформаций. Так, політичні зміни, які відбулися у країні, були зумовлені значною мірою завдяки потужній підтримці з боку громадськості.

На фоні того, що державні органи влади через інерційність і неефективну діяльність у царині боротьби з корупцією продовжували володіти досить низьким рівнем соціального капіталу внесок громадських рухів в активізацію протистояння корупції виявився вагомим. Серед політичних інститутів країни лише Національний антикорупційний директорат дійсно схвально оцінюється більшістю румунських громадян, особливо після завершення деяких гучних корупційних справ щодо сенаторів, міністрів і мерів міст.

Організаційно-правові засоби протидії корупції в Республіці Польща

Уряд Республіки Польща протягом достатньо тривалого часу не приділяв належної уваги створенню інституційної основи протидії та подолання корупції. Проблема значного рівня корупції в країні завжди являлася актуальною і гострою. З початком підготовки вступу Польщі до ЄС з'ясувалося, що положення тогочасного національного законодавства не відповідали критеріям євроатлантичної спільноти. За два роки до вступу до Європейського Союзу уряд Польщі у кінці 2002 року вперше розробив і прийняв урядову програму боротьби з корупцією під назвою «Антикорупційна стратегія», на виконання положень якої була створена надзвичайна кодифікаційна комісія Сейму, яка підготувала зміни до Кримінального, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів.

Модифіковане у Республіці Польща законодавство в цілому і правове вдосконалення механізмів протидії корупції, зокрема, від-

повідали вимогам ЄС і забезпечили правові умови для розв'язання даної проблеми. Наразі в чинному кримінальному кодексі Польщі міститься 8 статей, які передбачають кримінальну відповідальність за різні види корупції. Норми зазначених статей охоплюють собою відповідальність за пасивне і активне хабарництво, оплачену протекцію, перевищення повноважень або ухилення від виконання службових функцій з метою отримання матеріальної або особистої вигоди, прояви корупції під час передвиборчої кампанії, корупцію у господарській сфері (економічна корупція) і в кредитній сфері (кредитна корупція).

Особливістю кримінального кодексу Польщі є визнання корупцією як дій посадових осіб, що супроводжуються не тільки безпосереднім отриманням неправомірної матеріальної або особистої вигоди, а і простих запевнень і обіцянок здійснити такі дії у майбутньому.

Одними з найбільш радикальних засобів протидії корупцією виявилися схвалені у 2003 році поправки до кримінального законодавства Польщі, якими була передбачена можливість звільнення від відповідальності хабародавця у випадку, якщо він добровільно повідомить правоохоронні органи про факт дачі ним хабара. Слід наголосити, що наявність даної норми підвищує ризик корупційних дій, оскільки ставить корупціонера в залежність від подальшої поведінки хабародавця. Вказана обставина дозволяла правоохоронним органам використовувати провокацію хабаря для виявлення корупціонерів – метода, що є недопустимим в інших країнах Євросоюзу. Стандартними інструментами роботи правоохоронних органів Польщі під час розслідування корупційних злочинів є робота «під прикриттям», прослуховування телефонних розмов, підслухування підозрюваних, а також відеоспостереження.

Обов'язки розслідування кримінальних злочинів покладені, окрім поліції, в якій існують спеціальні відділи по боротьбі з корупцією, також і на спеціально створений у 2006 році антикорупційний орган – Центральне антикорупційне бюро (ЦАБ). Завданням ЦАБ є виявлення, запобігання та розслідування корупційних правопорушень серед осіб, які виконують публічні функції.

Попри високий рівень професіоналізму і широкі повноваження щодо незалежної діяльності ЦАБ, провідна роль у розслідуванні корупційних злочинів залишається за прокуратурою і поліцією країни. Так, у 2011 році частка поліції серед усіх виявлених випадків корупції становила 83 відсотки, прокуратури – 12,3 відсотка, у той час як питома вага Центрального антикорупційного бюро склала менше 3 відсотків [6, с. 129].

Одним із напрямків діяльності ЦАБ є контроль за доходами та видатками державних службовців, контроль за дотриманням законодавства під час проведення державних закупівель. Державні службовці та відповідні посадові особи Польщі зобов'язані декларувати не тільки свої доходи, але й витрати. У разі подання завідомо неправильних відомостей про доходи та видатки в декларації у кримінальному кодексі передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років. Інформацію про державні закупівлі організатори торгів зобов'язані надавати в Центральне антикорупційне бюро для аналізу, якщо сума тендеру перевищує 10 мільйонів євро, а щодо будівельних робіт – понад 20 мільйонів євро [6, с. 129].

Одним із вагомих показників успішної антикорупційної політики в Польщі є міжнародні рейтинги, насамперед Індекс сприйняття корупції, який щорічно складається міжнародною організацією Transparency International. Польща входить до цього індексу з 1996 року. Однак, лише після удосконалення антикорупційного законодавства та вступу Польщі до євроатлантичних структур її позиції з 2006 року почали поступово поліпшуватися.

Привертає до себе увагу й та обставина, що антикорупційні реформи в Польщі пришвидшилися після зміни влади в країні, у зв'язку з перемогою на виборах 2005 року партій Право і справедливість Леха Качинського і Громадянської платформи Дональда Туска, які замінили собою коаліцію партій лівого спрямування на чолі з Олександром Квасневським.

Якщо у 2005 році значення індексу сприйняття корупції у Польщі за десятибальною шкалою становило 3,4 пункта, то у 2006 – 3,7; 2007 – 4,2; 2008 – 4,6; 2009 – 5,0; 2010 – 5,3; 2011 – 5,5; а у 2012 – 5,8 (за стобальною шкалою). Відповідно до посилення антикорупційної діяльності підвищувалося й місце Польщі серед країн учасниць подібних рейтингів. У 2005 році РП займала 70 місце серед 159 країн, у 2006 р. – 61 серед 163, а у 2019 р. – 41 місце серед 180 країн.

Виходячи з вищевикладеного, слід відзначити, що сучасна Польща посідає стабільно середньоєвропейське місце у рейтингу за рівнем ефективності у боротьбі за подолання корупції.

Організаційно-правові засоби протидії корупції в Україні

З проголошенням незалежності України у 1991 році, докорінна трансформація суспільно-політичного та соціально-економічного ладу відкрила сприятливі можливості для формування демократичної, правової та успішної в усіх її складових держави. Однак, поло-

винчасті реформи 90-х років, політика роздержавлення і приватизації в умовах відсутності належного законодавства призвели, за оцінками провідних фахівців, до одного з найгірших результатів – появи економіки з домінуючою роллю олігархічного капіталу та відповідною йому політичною системою, що базується на міцному зв'язку політичних та економічних еліт і супроводжується гострими конфліктами суспільно-політичних сил на тлі слабкості державних інституцій. В таких умовах активними політичними гравцями стали фінансово-промислові групи низький рівень соціальної відповідальності яких унеможливив раціональне використання коштів державного бюджету і проведення економічної політики в інтересах усього суспільства.

На думку деяких іноземних політологів в Україні можливості олігархів для впливу на політику завжди були більшими навіть у порівнянні з деякими автократіями регіону [7]. У зв'язку з цим мова може йти не стільки про чиновницьку корупцію (administrative corruption), скільки про захоплення держави групами впливу (state capture) [8]. Посттрансформаційна ситуація склалася такою, коли корупція стала не просто відхиленням від правових норм чи законів, а самі законодавчі акти стали створюватися для обслуговування усе більшою мірою корпоративних і приватних інтересів.

Однією з непрямих ознак «захоплення держави» олігархатом є наявність монополізму в економіці. Так, в індексі «кумівського капіталізму» (The crony-capitalism index) британського журналу The Economist стверджується, що в 2016 році джерелом 85 відсотків статків мільярдерів України були сектори економіки, де домінує рентаорієнтована поведінка. За цим показником Україна посідає п'яте місце у світі [9; 10].

Відповідно до висновків Центру економічної стратегії 2017 року «однією з ознак захоплення держави є фаворитизм державних чиновників при прийнятті рішень на користь окремих бізнесменів. Україна посідає 99-е місце зі 140 за рівнем фаворитизму, який, до речі, є складовою оцінки Глобального індексу конкурентноспроможності. Рейтинг країни покращився відносно 2014-2015 років, але залишився нижчим у порівнянні з показниками 2006-2007 років. Для прикладу, Польща посідає 69-е місце, Грузія – 48-е. За оцінкою якості антимонопольної політики показники України перебувають майже у самому кінці рейтингового класифікатора – 136 місце, тоді як Польща – 50-е, а Грузія – 116-е» [11].

На даний момент, Україна у порівнянні з іншими країнами Європи вважається досить корумпованою країною. Відповідно до міжнародних рейтингів, проведених Transparency International,

Україна з 30-ма балами у 2019 році серед своїх сусідів обійшла лише Російську Федерацію (таблиця 1). Хоча й показники 2019 року є на 2 бали нижчими, ніж 2018 року, але цього, звичайно, недостатньо для країни, яка проголосила боротьбу з корупцією головним пріоритетом.

Таблиця 1

Динаміка зміни місця України в Індексі сприйняття корупції (CPI) Transparency International

Держава	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2008	2003
Азербайджан	30	25	31	30	29	29	28	27	24	24	19	18
Білорусь	45	44	44	40	32	31	29	31	24	25	20	42
Вірменія	42	35	35	33	35	37	36	34	26	26	29	30
Грузія	56	58	56	57	52	52	49	52	41	38	39	18
Естонія	74	73	71	70	70	69	68	64	64	65	66	55
Казахстан	34	31	31	29	28	29	26	28	27	29	22	24
Латвія	56	58	58	57	55	55	53	49	42	43	50	38
Литва	60	59	59	59	61	58	57	54	48	50	46	47
Молдова	32	33	31	30	33	35	35	36	29	29	29	24
Польща	8	60	60	60	62	61	60	58	55	53	46	36
Румунія	44	47	48	48	46	43	43	44	36	37	38	28
Росія	28	28	29	29	29	27	28	28	24	21	21	27
Словаччина	50	50	50	51	51	50	47	46	40	43	50	37
Угорщина	44	46	45	48	51	54	54	55	46	47	51	48
Україна	30	32	30	29	27	26	25	26	23	24	25	23

Із зміною влади в Україні після перемоги Революції гідності у 2014 році новообраний Президент, Верховна Рада і Уряд вдалися до рішучого виконання своїх зобов'язань вжити невідкладних заходів для зниження рівня корупції в країні шляхом реформування судових і правоохоронних органів, а також створення спеціалізованих органів для боротьби з корупцією.

У 2014 році уряд України оприлюднив діагностичне дослідження стану бізнес-клімату, ефективності судової системи та рівня корупції в Україні [12]. У цій роботі незалежні експерти дійшли висновку, що в Україні проблема корупції набуває крайніх форм, яка є властивою для усіх закритих систем управління. Особливості якої Україна, очевидно, успадкувала від радянських часів, а можливо, й від більш раніших суспільних традицій [13].

Усі закриті системи управління, з одного боку, спираються на надмірну нормотворчість, складні, незрозумілі правила, а з іншого боку – на бюрократичний апарат, який застосовує їх у вибіркового порядку [14].

В силу відсутності дієвих формальних інститутів в системі закритого управління «владні групи прагнуть зберегти систему адміністративного контролю, з вибірково правосуддям, щоб захистити себе та свої активи. Це потребує системи управління, яке задовольняє інтереси владної верхівки, а не всієї країни» [15, с. 38]. В цих умовах громадяни не довіряють владним інститутам, а велика кількість законів постійно зазнає змін, що лише дезінтегрує правове поле і є перешкодою для появи та домінування ustalених суспільних відносин і правозастосовної практики.

В умовах вибіркового правосуддя жодні репресивні заходи боротьби з корупцією, що є найпоширенішими в усіх країнах світу, не можуть бути ефективними [14]. Відповідно до цього антикорупційні зусилля можуть дати результат лише після переходу до системи державного управління, що охоплює більше коло інтересів і функціонує на підставі безособистих відносин.

Вказана обставина дозволила американському політологу Г. Хейлу стверджувати, що чергове оновлення влади після кожного виборчого циклу в Україні не призводить до якісної перебудови політико-економічного ладу в країні [16, с. 310].

Згідно ж висновку експерта брюссельського Центру європейських політичних досліджень К. Гранта «Україна рідко відчувала будь-які проблеми, погоджуючись інституціоналізувати європейські норми і вимоги, однак всі українські уряди вибірково підходили до втілення їх до життя» [17].

Аналогічний докір був висловлений аудитором Європейської рахункової палати 2016 року. Згідно з висновками, яких десятилітня програма допомоги Україні від ЄС мала лише обмежений ефект, а «боротьба з корупцією в Україні застопорилася, оскільки система кримінального переслідування є недостатньо незалежною від уряду, а олігархи мають вплив на політичні партії», – йдеться у звіті аудиторів [18; 19].

Інформація з єдиного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення в Україні, який спершу вівся Міністерством юстиції України, а тепер – Національним агентством з питань запобігання корупції в порядку ст. 59 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, спростовує стереотип, що в Україні за корупцію мало кого притягують до відповідальності.

На даний час в базі реєстру міститься інформація про майже 13 000 корупційних злочинів і адміністративних правопорушень за якими вже є відповідні рішення судових органів. Основними кримінальними статтями, за якими виносяться вироки, є 191, 364, 368, 369, 369-2 КК України. Вони складають основну частку прийнятих рішень. По решті 13-ти корупційних статей, що перелічені у примітці до ст. 45 КК України, вироків виносяться дуже мало.

Проте, аналіз судової статистики з 2014 року свідчить про відсутність в Україні результативних судових процесів над високопосадовими корупціонерами. Усе це відбувається, насамперед, через схильність до корупції значної частини представників судової влади і правоохоронних органів, яка дозволяє впливовим особам уникати відповідальності, навіть у випадку порушення кримінального розслідування. Низький ефект від застосування існуючих видів покарання стосовно підозрюваних у корупції високопосадових осіб, дозволяє стверджувати, що існуючий кримінально-правової протидії корупції в Україні налаштований на боротьбу лише з низовою, децентралізованою корупцією [20, с. 240-241; 21; 22].

Стабільно високий рівень корупції в Україні свідчить, що національні антикорупційні зусилля, що були вжиті українським урядом протягом останніх десятиліть, були недостатніми.

Антикорупційна політика в Україні набула свого юридичного закріплення в 90-х роках з прийняттям перших стратегічних антикорупційних документів і першого окремого антикорупційного Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 5 квітня 1995 року №356/95-ВР. Лише після 14 років і пізніше його замінили одним Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11 червня 2009 року №1506-VI, Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року №3206-VI, і Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року №1700-VII.

Суто юридично антикорупційними стратегіями в Україні можна вважати наступні документи: Національну програму боротьби з корупцією на 1998-2005 затверджена Указом Президента України від 10.04.1997 року N 319/97; Концепцію боротьби з корупцією на 1998–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367/98; Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», затверджена Указом Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006; Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки затверджена Указом Президента України від 21.10.2011 № 1001/2011; Засади держав-

ної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр., затверджена Законом України від 14.10.2014 № 1699-VII.

Особливістю перелічених антикорупційних стратегій є те, що Національна програма боротьби з корупцією на 1998–2005 роки мала виконуватися через відповідний план заходів, Концепція на 1998–2005 роки – через щорічні плани дій, Концепція 2006 року «На шляху до доброчесності» – через єдиний план дій, Національна антикорупційна стратегія 2011 року – через державну програму, Антикорупційна стратегія 2017 року – через державну програму із щорічним переглядом з урахуванням результатів реалізації визначених заходів.

Основним недоліком прийнятих антикорупційних концепцій була відсутність спадковості у здійсненні антикорупційної політики зі зміною влади в країні, а також, погляд на корупцію, як на виключно кримінальну проблему, головною причиною якої є низька ефективність правоохоронних органів, органів прокуратури і судів щодо притягнення винних у скоєнні корупційних правопорушень до відповідальності.

На виконання прийнятих антикорупційних програм до законодавства України були імplementовані норми міжнародних антикорупційних стандартів. Серед таких найважливішими є: наявність кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), незаконне збагачення (ст. 368-5 КК України), зловживання впливом (ст. 369-2 КК України); запровадження в законодавстві норм щодо спеціальної конфіскації (ст. ст. 96-1, 96-2 КК України) та цивільної конфіскації необґрунтованих активів (ст. 290-292 ЦПК України); можливість застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень (ст. 96-3 КК України).

Наявність адміністративної відповідальності в Україні за пов'язані з корупцією правопорушення охоплює собою відповідальність за порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4 КУпАП); порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків (ст. 172-5 КУпАП); порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6 КУпАП), у тому числі за несвоєчасне подання без поважних причин декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 172-6 КУпАП), і декларування завідомо недостовірної інформації (ч. 2 ст. 172-6 КУпАП); пору-

шення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7 КУпАП); незаконне використання інформації, що стала відомою особі у зв'язку з виконанням службових повноважень (ст. 172-8 КУпАП); невжиття заходів щодо протидії корупції (ст. 172-9 КУпАП).

Запровадження Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII обмежень стосовно використання службових повноважень чи свого становища (ст. 22), одержання подарунків (ст. 23), спільної роботи близьких осіб (ст. 27), прирівнення посадових осіб юридичних осіб публічного права в частині відповідальності за корупцію до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (підпункт а) п. 2 ч. 1 ст. 3), посилення захисту осіб, які повідомляють про факти корупції (ст. 53), встановлення порядку розгляду анонімних повідомлень про корупцію (п. 5 ст. 53), наявність винагороди для викривачів корупції (ст. 53-7).

Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення з'явилася в українському законодавстві після доповнення 2011 року КК України ст. 368-2 (набула чинності з 1 липня 2011 року). Протягом наступних восьми років до цієї кримінально-правової норми неодноразово вносилися зміни. Проведений фахівцями «аналіз змісту цих змін дає підстави для висновку, що диспозиція вказаної кримінально-правової норми не викликала сумнівів щодо її конституційності, окрім редакції, введеної в дію Законом України №198-VIII від 12 лютого 2015 року» [23, с. 115-116]. У цьому вигляді стаття діяла до її визнання Конституційним Судом України неконституційною рішенням від 26.02.2019 року № 1-р/2019 р., з мотивів її невідповідності вимогам чіткості, точності і однозначності.

Стосовно дієвості правоохоронних органів у сфері протидії незаконному збагаченню, то статистичні показники виглядають наступним чином. За даними Держаної судової адміністрації, за вчинення злочину, передбаченого статтею 368-2 КК України, за 8 років її існування, було засуджено 32 особи, виправдано судами 2 особи, кримінальні справи щодо 4 осіб закрито судами [23, с. 132]. З огляду на визнання статті 368-2 КК України неконституційною, справи усіх засуджених мають бути переглянуті.

25 листопада 2019 року Президент України підписав закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» № 263-IX від 31.10.2019 р.

Даним законом передбачено запровадження механізму цивільної конфіскації корупційних активів, а також доповнення Кримінального кодексу України статтею 368-5 «Незаконне збагачення», під яким розуміється різниця у вартості між набутими активами та законними доходами осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Для настання кримінальної відповідальності різниця повинна становити більше ніж 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За меншу суму, але більшу за 500 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, передбачена цивільна конфіскація активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 290 ЦПК України).

Запровадивши відповідальність за незаконне збагачення, Україна узгодила своє законодавство з вимогами Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 року, що набула чинності для України 01.01.2010 року. У ст. 20 Конвенції зазначено, що: «за умови дотримання своєї конституції та основоположних принципів своєї правової системи кожна держава-учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисне незаконне збагачення, тобто значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи і які вона не може раціонально обґрунтувати».

27 жовтня 2020 року Конституційний суд України визнав такою, що не відповідає Конституції, статтю 366-1 Кримінального кодексу України «Декларування недостовірної інформації» (діяла зі змінами з 14.10.2014р.). На думку суддів Конституційного Суду, встановлення кримінальної відповідальності за декларування завідомо недостовірних даних, а також умисне неподання декларацій є надмірним покаранням за скоєння таких правопорушень.

На думку автора публікації, такий висновок Суду не може викликати заперечень, а законодавцю варто передбачити кримінальну відповідальність за подання недостовірних або неправдивих відомостей лише у тих випадках, якщо ці факти стосуються порушення податкового законодавства, зокрема ухилення від сплати податків.

Практика застосування ст. 366-1 КК України є такою: у 2019 році із 410 осіб, які постали перед судом як обвинувачені у цьому злочині, щодо 360 провадження були закриті, у т.ч. 306 у зв'язку із дійовим каяттям, 41 – із зміною обстановки, 5 – із передачею на поруки; до 32 таких осіб застосовані громадські роботи, до 8 – штраф, 10 осіб звільнені від покарання; і жодна особа не була за-

суджена до позбавлення волі. Так само жодна особа із 533 не була засуджена за ст. 366-1 КК України до позбавлення волі і у 2018 році, але 499 із них були звільнені від кримінальної відповідальності, а ще 12 – від покарання [24].

Важливу роль у розробці нового антикорупційного законодавства в Україні завжди відігравали представники громадянського суспільства. З метою імплементації положень міжнародного антикорупційного законодавства останні відстоювали необхідність створення цілісної антикорупційної інфраструктури, невід'ємним елементом якої є незалежні спеціалізовані антикорупційні органи.

Приклад країн Європи свідчить, що функціональне призначення державних антикорупційних органів може коливатися від відділів по боротьбі з корупцією в системі правоохоронних органів до незалежних антикорупційних органів або органів з розробки антикорупційної політики і координації антикорупційної діяльності.

В абзаці 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII дано перелік наступних спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції: органи прокуратури, Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції. Аналіз норм законодавства про кримінальну відповідальність (зокрема ст. 45 КК), кримінального процесуального законодавства (ст. 216 КПК), а також Закону України «Про Державне бюро розслідувань» дає підстави вважати, що виконання функцій із запобігання та протидії корупції в Україні також відноситься і до повноважень Державного бюро розслідувань.

Створена в Україні система спеціалізованих антикорупційних органів покликана забезпечити невідворотність покарання за корупційні злочини. Повноваження НАБУ, САП, НАЗКА, ДБР – багато в чому дублюють компетенцію вже існуючих ГПУ, СБУ, МВС, військової прокуратури. Їх основна перевага полягає у незалежності, що є головною умовою здійснення об'єктивного та неупередженого розслідування корупційних злочинів.

Спеціально створений для розгляду справ про корупцію найвищого рівня, розслідуваних НАБУ та САП, Вищий антикорупційний суд повинен стати першим незалежним органом судової влади. Його судді були обирали в період з серпня 2018 по квітень 2019 рр. за участю міжнародних експертів з Громадської ради міжнародних експертів (PCIE). 5 вересня 2019 року Суд провів перше засідання, чим офіційно засвідчив про початок своєї діяльності. За перший рік роботи Вищий антикорупційний суд прийняв 17 рішень, 16 із яких виявилися обвинувальними [25].

Висновки та рекомендації

1. В останні десятиліття міждисциплінарна наукова дискусія сформувала систему уявлень про корупцію як про явище, похідне від системних дефектів інститутів публічної влади, які швидше є результатом неефективного управління, ніж його причиною [26]. Досвід створення дієвих державних інституцій в країнах Східної Європи свідчить, що стратегія протидії системній корупції має передбачати вдосконалення формальних інститутів і практик, які представникам бізнесу або громадянам не потрібно було б компенсувати, або заміщувати корупційними практиками.

Нові еліти постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, незалежно від рівня політичної дієздатності, збігалися не тільки у визнанні необхідності демонтажу соціалістичного устрою, скасування однопартійної системи, запровадження правових основ і плюралізму у суспільно-політичному, соціально-економічному та духовному житті, забезпечення модернізації та приєднання країн до Євроатлантичних структур, але й виявилися спроможними успішно завершити свої наміри. Серед таких слід відзначити три країни Балтії, що змогли вступити до ЄС і НАТО.

Інші країни колишнього СРСР спромоглися стати лише електоральними демократіями, що, однак, не дозволило деяким з них уникнути ситуації силового способу зміни влади в країні.

Під час трансформаційних перетворень з'ясувалося, що успіхи та наслідки таких докорінних реформ знаходяться в практичній площині, і залежать від потенціалу та ефективності дій національної еліти, що значною мірою різнилися між собою.

На думку експертів швейцарського університету Санкт-Галлена, еліти високої якості володіють здатністю генерувати додаткові цінності для суспільства. Еліти ж низької якості, віддають перевагу привласненню створюваних суспільством ресурсів і тим самим гальмують розвиток своїх країн. Однією з головних проблем, «що представляє собою одночасно і причину, і наслідок незадовільної якості еліт, – це повна відсутність довіри: уряд не довіряє громадянам і бізнесу; громадяни і бізнес не довіряють один одному і державі. Це збільшує витрати на ведення бізнесу, штовхає приватний бізнес в обійми держави для захисту і отримання ренти, знижує ефективність інститутів, замінюючи їх особистими рішеннями, і в кінцевому рахунку витісняє капітал і «мізки» з країни» [27].

Цьому висновку кореспондує дослідження фахівців Світового банку 2018 року, які виявили закономірність між наданням міжнародної допомоги найбільш нужденним країнам і відтоком коштів на

офшорні рахунки з цих країн. «Можна стверджувати практично безпомилково, що вигодонабувачами переказів коштів в офшори в періоді виділення допомоги є представники економічних еліт. Точний механізм перетворення міжнародної допомоги у відтік грошей визначити складно, але найбільш очевидним і правдоподібним поясненням є привласнення виділених коштів політиками і чиновниками», – стверджують економісти Світового банку. З пострадянських країн до уваги даного дослідження потрапили лише Киргизстан та Вірменія [28].

2. Наслідком неефективності діяльності державних органів України, у тому числі й правоохоронних, є традиційно високий рівень недовіри до них з боку громадян [29].

За даними соціологічних опитувань, проведених соціологічною службою Центра Разумкова у лютому 2020 року, Антикорупційному суду, незадовго після його створення, недовіряє 64% респондентів (зовсім не довіряє – 37,0%, скоріше не довіряє – 27,1%). Загалом судовій системі недовіряє (76%) (зовсім не довіряє – 40,5%, скоріше не довіряє – 35,1%), Прокуратурі (68%) (зовсім не довіряє – 30,9%, скоріше не довіряє – 36,8%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (66%) (зовсім не довіряє – 35,6%, скоріше не довіряє – 30,4%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (65%) (зовсім не довіряє – 36,6%, скоріше не довіряє – 28,6%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (65%) (зовсім не довіряє – 36,4%, скоріше не довіряє – 28,4%), Верховному Суду (64%) (зовсім не довіряє – 33,6%, скоріше не довіряє – 30,7%), Конституційному Суду України (60,5%) (зовсім не довіряє – 31,9%, скоріше не довіряє – 28,6%) [30].

3. Відсутність неупередженого висвітлення ходу антикорупційних реформ у засобах масової інформації продовжує залишатися проблемою, з якою стикаються ініціатори реформ в Україні. Зокрема, результати соціологічного дослідження, проведеного у 2018 році, свідчать, що з 2014 року кількість респондентів, які вважають, що рівень корупції в Україні зріс, збільшилася з 49% до 61% [31].

Однак, детальні дослідження Інституту економічних досліджень та політичних консультацій свідчать, що у цей період антикорупційні заходи українського уряду дозволили заощадили державному бюджету близько 6 мільярдів доларів [32]. Вказаний результат був досягнутий, насамперед завдяки запровадженню у 2017 році автоматизованої системи повернення ПДВ; реформування ринку природного газу; створення у 2015 році електронної системи державних закупівель «ПроЗорро», з наступним переведенням усіх центральних органів державної влади та природних державних

монополій на проведення закупівель через платформу «ПроЗорро» з 1 квітня 2016 року, а інших державних органів (включно з місцевими бюджетами) – з 1 серпня 2016 року. Однією з найуспішніших реформ в Україні у напрямку розширення можливостей для боротьби з корупцією є відкриття даних реєстрів майнових прав та земельного кадастру. Ще у жовтні 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів» від 14 жовтня 2014 року № 1701-VII, який містив термін «кінцевий вигодоодержувач» та вимоги щодо розкриття інформації про кінцевих власників підприємств. Влітку 2017 року базу даних кінцевих бенефіціаріїв було розміщено на Єдиному державному порталі відкритих даних.

З початку 2019 року система контролю електронних декларацій Національного антикорупційного бюро України передбачає використання системи логічного та арифметичного контролю та автоматизований обмін інформацією з 16 реєстрами та інформаційними базами даних державних органів України.

4. Розвиток національного законодавства протидії корупції в Україні відбувався в умовах складного процесу становлення держави. Цим пояснюються труднощі реалізації економічних, політичних і соціальних реформ, а також недоліки у сферах чіткого розподілу повноважень гілок влади, незалежності судової системи, відсутності подвійних стандартів під час здійснення правосуддя та проведення антикорупційної політики.

У той же час реформи, започатковані після 2014 року, підтверджують здатність України створювати ефективні інституції, спрямовані на покарання та запобігання корупції у вигляді спеціалізованих антикорупційних органів.

Подальші кроки подолання системної корупції в Україні мають передбачати: консенсус вищого керівництва держави щодо необхідності функціонування усіх органів державної влади відповідно до чітко визначених формальних правил; створення чітких і простих для виконання законів, які регулюють відносини органів державної влади з підвладними суб'єктами. Нормативні вимоги цих законів повинні бути стабільні довгий час, не змінюватися в своїй основі і бути нечисленними; зменшення контрольних-регуляторних функцій держави; обмеження людського фактору в роботі державних органів через технологізацію державних послуг; підвищення прозорості діяльності органів державної влади та процесу ухвалення рішень; створення дієвої системи моніторингу ефективності використання коштів державного бюджету; прозорість руху фінансів і матеріаль-

них цінностей держави та громадян; вдосконалення процедури перевірки на добросовісність та створення дієвого моніторингу способу життя, доходів і витрат осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; розкриття інформації про матеріальні активи державних службовців; культивування культури нетерпимості до корупції в суспільстві.

Література:

1. Чарели С. Борьба против коррупции: не по грузинскому стилю. *Regional Dialogue*. URL: <http://regional-dialogue.com/ru/fight-against-corruption/> (дата звернення: 07.10.2020).
2. Антикоррупционные реформы в Грузии. Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе против коррупции. *The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*. URL: <http://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Georgia-Round-4-Monitoring-Report-RUS.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).
3. Борьба с коррупцией по-грузински: метод «шоковой терапии». ТАСС. URL: <http://tass.ru/arhiv/659270> (дата звернення: 07.10.2020).
4. Шимон І.П., Лемак В.В. Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 366-370.
5. Биткова Т.Г. Коррупция и антикоррупция в Румынии. *Страны Восточной Европы: Власть, бизнес, коррупция*. Москва: РАН. ИНИОН. 2018. С. 37-59.
6. Скляр С.А. Опыт Польши в противодействии коррупции (2002–2012 годы). *Труд и социальные отношения*. 2013. № 3. С. 119-133.
7. Wilson A. Survival of the richest: how oligarchs block reform in Ukraine. *European council on foreign relations*. London. 2016. № 160. P. 1–12.
8. Thomas de Waal. Fighting a Culture of Corruption in Ukraine. *Carnegie Europe*. URL: <https://carnegieeurope.eu/2016/04/18/fighting-culture-of-corruption-in-ukraine-pub-63364> (дата звернення: 24.10.2020).
9. Пляйнес Хайко. Олигархи: симптом, а не причина кризиса в Украине. *Новое время*. URL: <https://nv.ua/opinion/oligarhi-simptom-a-ne-ritchina-krizisa-v-ukraine-497385.html> (дата звернення: 24.10.2020).
10. Украина – на 5 месте в мире по влиянию олигархов. *BusinessViews*. URL: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/ukraina-oligarhi-1120/> (дата звернення: 24.10.2020).
11. Дослідження: як олігархи впливають на економіку України. URL: *Лівий берег*. https://lb.ua/economics/2017/03/27/362142_doslidzhennya_yak_oligarhi_vplivayut.html (дата звернення: 24.10.2020).
12. Government of Ukraine report on diagnostic study of governance issues pertaining to corruption, the business climate and the effectiveness of the judiciary. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2014/cr14263-a.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).

13. Frost P. The Hajnal line and gene-culture coevolution in Northwest Europe. *Advances in Anthropology*. 2017. № 7. С. 154-157 URL: https://file.scirp.org/pdf/AA_2017082915090955.pdf (дата звернення: 07.10.2020).

14. Лаф Дж., Дубровський В. Україне важнее сосредоточиться на предотвращении коррупции, а не наказании. *VoxUkraine*. URL: <https://vo-xukraine.org/ru/ukraine-vazhnee-sosredotochitsya-na-predotvrashhenii-korruptsii-a-ne-nakazanii/> (дата звернення: 07.10.2020).

15. Лаф Дж., Дубровський В. Борьба з корупцією: чи ефективні українські реформи? *Chatham House*. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-03-05-AntiCorruptionUkrainian.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).

16. Hale H.E. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2014. 558 с.

17. Hrant K. Ukraine's unimplemented anti-corruption reform. *The Centre for European Policy Studies (CEPS)*. URL: <https://www.ceps.eu/ceps-publications/ukraines-unimplemented-anti-corruption-reform/> (date of access: 07.10.2020).

18. Європейський аудит: боротьба з корупцією в Україні застопорилася. *Німецька Хвиля*. URL: <https://p.dw.com/p/2TsAM> (дата звернення: 07.10.2020).

19. Почему финансовая помощь Украине не приносит результатов. *Немецкая Волна*. URL: <https://p.dw.com/p/2w0Dk> (дата звернення: 07.10.2020).

20. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування / В.В. Васинович та ін. Київ: Ліра-К, 2016. 524 с.

21. Статистичний аналіз судових рішень у кримінальних справах, що стосуються корупції. *Український центр суспільних даних*. URL: <https://socialdata.org.ua/corruption-court-stats/> (дата звернення: 07.10.2020).

22. Українські високопосадовці-корупціонери: вирок за 2015-2017 роки. *Наші гроші*. URL: <http://nashigroshi.org/2017/12/29/top-koruptsiopery-vyroky-za-2015-2017-roky/> (дата звернення: 07.10.2020).

23. Тимошенко В.А., Дрьомов С.В. Проблеми законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в Україні. *Суспільно-політичні процеси*. 2019. Випуск 3(13). С. 112-137.

24. Нам потрібна реальна антикорупційна стратегія. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/nam-potribna-realna-antikorupciyna-strategiya> (дата звернення: 28.10.2020).

25. Макаренко О. Постмайданна антикорупційна реформа в Україні: склянка боротьби наполовину повна. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/uk/chomu-postmajdanna-antikoruptsiyna-reforma-v-ukrayini-dosi-uspishna/> (дата звернення: 07.10.2020).

26. Фукуяма Ф. Что такое коррупция? *Институт социального и экономического развития*. URL: <http://isedworld.org/2016/07/31/фрэнсис-фукуяма-что-такое-коррупция/> (дата звернення: 07.10.2020).

27. Россия заняла 23-е место в рейтинге качества элит. *Коммерсант*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4476364> (дата звернення: 24.10.2020).

28. Andersen J., Johannesen N., Rijkers B. Elite capture of foreign aid: evidence from offshore bank accounts. *World Bank Group*. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/493201582052636710/Elite-Capture-of-Foreign-Aid-Evidence-from-Offshore-Bank-Accounts> (дата звернення: 07.10.2020).

29. Громадяни та правоохоронна система України: як змінилися суспільні настрої за рік при новій владі. *Демократичні ініціативи*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyani-ta-pravookhoronna-sistema-ukraini-yak-zminilisya-suspilni-nastroi-za-rik-pri-noviy-vladi> (дата звернення: 07.10.2020).

30. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 року). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020> (дата звернення: 07.10.2020).

31. Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики. *Соціологічна група Рейтинг*. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html (дата звернення: 07.10.2020).

32. Україна проти корупції: Економічний фронт. Економічна оцінка антикорупційних заходів у 2014-2018 рр. *Інститут економічних досліджень та політичних консультацій*. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/publications/reports?pid=5993> (дата звернення: 24.10.2020).

Olexandr Derzhaliuk
PhD in Law

Implementation of the State Anti-Corruption Policy in Ukraine and Eastern European Countries

The article analyzes the current state of the state anti-corruption policy in Ukraine and Eastern European countries. The current state and stages of formation of anti-corruption infrastructure in Ukraine are studied. The crucial importance of implementation of international anti-corruption standards in Ukrainian legislation is stated. Attention is drawn to the difficulties faced by the Ukrainian government in implementing anticorruption policy and establishing anti-corruption institutions.

The publication is based on the anti-corruption policies of three Eastern European countries: Georgia, Romania and Poland. These countries are chosen because they have successfully undergone transformation, they are neighboring countries to Ukraine, and are close to each other in terms of historical and cultural heritage.

It is emphasized that the best examples of these countries' experience in implementing systemic reforms and improving efficiency in fighting corruption are useful for learning and borrowing in Ukraine.

The article notes that the experience of radical reforms that took place in Eastern Europe at the turn of the XX – XXI centuries shows that the more effective the administrative apparatus and economic reforms were, the more the opportunities for corruption relations that were the basis of all communist regimes narrowed.

There are many reasons to assert that the countries that have been consistent in lustration of the state apparatus, first of all Poland, Slovakia, Slovenia, Hungary, Czech Republic, Croatia, have become more successful in reforming all spheres of their social life, compared the countries that have implemented some separate measures. Bulgaria, Serbia and Romania are examples of the latter. Among the post-Soviet countries, timely radical changes have occurred only in the Baltic countries.

According to the author's conclusions, the persistently high level of corruption in Ukraine indicates that the efforts made by the Ukrainian government in recent decades have been insufficient to reduce opportunities for corruption, as well as to create an effective system of anti-corruption bodies.

The author states that the development of national anti-corruption legislation in Ukraine took place in the context of a difficult process of state construction. This explains the difficulties in implementing economic, political and social reforms, as well as shortcomings in the separation of powers, independence of the judiciary, the existence of double standards in the implementation of justice and anti-corruption policies.

At the same time, the reforms that were realized in Ukraine after 2014 confirm Ukraine's ability to implement the main provisions of international anti-corruption legislation and create effective institutions aimed at punishing and preventing corruption in the form of specialized anti-corruption bodies.

The author shares the system of views of leading scientists who consider corruption as a phenomenon caused by systemic flaws in state institutions and which is the result of ineffective management rather than its cause.

This conclusion is confirmed by practice, because the experience of creating effective state institutions in Eastern European countries shows that a strategy to counter systemic corruption should be based primarily on improving formal institutions and practices then businesses and citizens do not need to compensate or replace them by corrupt relations.

Keywords: *corruption, anti-corruption, anti-corruption legislation, international experience, anti-corruption bodies.*

УДК 323.2+81'276 (477)

Горбатенко Володимир Павлович

доктор політичних наук, професор,
академік АПН України

**МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ:
ВИЗНАЧАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ**

У статті розглядаються визначальні проблеми та основні завдання мовної політики України. З'ясовано, що незважаючи на тридцятилітній шлях незалежного розвитку, мовне питання досі залишається одним із найгостріших у вітчизняному політико-правовому просторі. Доведено, що мовну політику в державі, за умов незавершеного переходу від авторитаризму до демократії та зважаючи на постімперську сутність України, слід розглядати як гарантію національної безпеки, територіальної цілісності, збереження національної свідомості та історичної пам'яті народу. Показано, що характерною особливістю, яка визначально впливає на мовне питання в Україні є більш, ніж меншинна присутність російської мови в українському суспільстві. Ця проблема постійно провокує шовіністично налаштованих представників Російської Федерації, як правонаступниці бувшої метрополії України, виходити за рамки присутності в Україні, визначені міжнародно-правовими актами й державним суверенітетом. Зазначається, що подальше законодавче врегулювання мовної ситуації в Україні має здійснюватися з урахуванням абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури поєднання цілеспрямованості й рішучість із розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах. Відстоюється позиція, згідно якої державна мова є консолідуючим чинником, спільним національним багатством, а підтримка та розвиток мов національних меншин є культурним збагаченням суспільства.

Ключові слова: мовна політика, мовні відносини, національні меншини, державна мова, двомовність, титульна нація, законодавство про мови.

Мовне питання в Україні, незважаючи на тридцятилітній шлях її незалежного розвитку, досі залишається одним із найгостріших у вітчизняному політико-правовому просторі. Відповідно, здійснюючи мовну політику, необхідно застосовувати комплексний підхід, оскільки мовні відносини «охоплюють широке коло суб'єктів: людина, національні спільноти, держава, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо». Як засвідчує світовий досвід, моделі регулювання мовних відносин «визначаються мовною ситуацією, що історично склалася в конкретній країні, а також залежить від мовної політики, здійснюваної державою» [14, с. 21]. Правове, і перш за все законодавче, закріплення соціальних функцій мов за правильною постановки питання «дозволяє враховувати

рівень національно-культурної самосвідомості народу, його соціальні потреби, а також створює умови для нейтралізації намагань суб'єктивного втручання в процеси мовного функціонування» [1, с. 67].

Отже, питання, пов'язані із законодавчим закріпленням специфіки функціонування мов у тій чи іншій країні, не можна розглядати ізольовано від усєї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, яка найчастіше диктує логіку й визначає можливості законодавчого регулювання мовної політики. Саме з особливостями модернізації українського суспільства пов'язані основні віхи у намаганні на державному рівні розв'язати весь комплекс проблем, пов'язаних з утвердженням української мови як державної та функціонуванням мов національних меншин. І саме з цим пов'язана проблема реалізації в Україні мовної політики, адекватної необхідності збереження унітарності держави як важливого чинника забезпечення її суверенності. Щодо цього О. М. Майборода цілком слушно застерігає: «Хоча мовна та етнічна сфери суспільного життя не є тотожними і тільки частково перетинаються, але в точках цього перетину виникають гострі соціальні та політичні колізії, які час від часу завершуються застосуванням сили, автономізацією, федералізацією держав і навіть їх розпадом» [9, с. 5].

Уже у законодавчих актах Української РСР кінця 1980-х років і перших років незалежної України досить повно відображені мовні права титульної нації і національних меншин. Йдеться, насамперед, про Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Декларацію прав національностей України» (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) був новим помітним кроком у напрямку гарантування національним меншинам права на вільний розвиток, у т. ч. у мовній сфері. Наступним надзвичайно важливим кроком у реалізації мовної політики України стало прийняття Конституції України 1996 р., в Ст. 10, 11, 12 якої сформульовано принципи положення щодо функціонування мов в Україні. Згідно зі Статтею 10 державною мовою в Україні є українська мова, при цьому держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; крім того, Конституцією гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України; держава також сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Стаття 11 встановлює, що держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культур-

ної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. У Статті 12 зазначається, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Важливе значення для конкретизації конституційної норми щодо державної мови мало офіційне тлумачення ч. 1 Ст. 10 Конституції, надане Конституційним Судом України, який у своєму рішенні наголосив, що «положення ч. 1 Ст. 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України у здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (ч. 5 Ст. 10 Конституції України). Поряд із державною мовою у здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України. Виходячи з положень Ст. 10 Конституції України щодо гарантування застосування мов в Україні, зокрема в навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова. У державних і комунальних навчальних закладах поряд із державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема ч. 5 Ст. 53, та законів України, у навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин [12].

Питання застосування української мови в Україні присутнє також у багатьох законах, зокрема тих, що стосуються інформаційного розвитку, освітньої політики, видавничої справи, функціонування засобів масової інформації, місцевого самоврядування, військової служби, соціокультурного розвитку та ін. питань. Частиною національного мовного законодавства є також норми, що містяться у двосторонніх міждержавних договорах. Аналіз нормативно-правових актів, пов'язаних із використанням мов у різних галузях, засвідчує, що відповідні правові норми запроваджуються відсильним і регламентуючим методами. У «Концепції державної мовної політики» (2010 р.) закріплювалося, що «повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації, єдності України» та встановлювалося, що

одним з основних завдань цієї концепції є сприяння «посилению функції державної мови як об'єднувачого і консолідуєчого чинників в українському суспільстві, засобу зміцнення державної єдності України» [4].

Разом із тим несистемний, конфліктний характер нормативно-правової бази забезпечення мовної політики нерідко призводив до ускладнення практичного застосування відповідних норм. Це стосувалося, зокрема, питань: мовлення мовою національних меншин лише на територіях їх компактного проживання, що порушувало права їх представників поза цими межами; віднесення мовного питання до відання місцевих виконавчих органів; намагання нечіткими формулюваннями в законах створити більш комфортні умови в інформаційному просторі для функціонування російської мови; наукоподібне термінологічне спекулювання та подвійне тлумачення правових норм (намагання приховати прагнення дотягти російську мову до рівня державної під терміном «офіційної мови», неоднозначне тлумачення поняття «двомовність» та ін.). Неврегульованість мовного питання, непослідовність мовної політики призвели до значного загострення протистояння проросійських і проукраїнських політичних сил. Тенденції до подолання за давньої політики русифікації й зміни мовної ситуації на користь української мови спостерігалися лише в активних фазах цього протистояння, зокрема, під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Після їхнього завершення російська мова поверталася на панівні позиції.

Особливим етапом, який засвідчив недосконалість механізмів державного регулювання мовної ситуації в Україні, слід вважати конфлікт довкола законодавчого закріплення принципів положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Значена Хартія була прийнята в м. Страсбурзі (Франція) державами-членами Ради Європи 5 листопада 1992 р. Україна приєдналася до Хартії 2 травня 1996 р., ратифікувала 15 травня 2003 р. Важливість цієї події пов'язана з тим, що мовні права у міжнародно-правових документах вважаються такими, які належать до фундаментальних, природних прав. Ґрунтуючись на цьому, нормативно-правові документи міжнародних організацій «ставлять за мету створення системи універсальних принципів, які повинні лягти в основу національних законодавчих систем і як через пряму дію норм міжнародного права, так і через імплементацію їх у національну законодавчу систему країн сприяти: збереженню мовного різноманіття як особливої цінності, спільного надбання людської цивілізації; правовому захисту мовних меншин; запобіганню конфліктам, які можуть виникнути на мовному ґрунті» [15, с. 346].

У преамбулі Хартії зазначається, що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи; що право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті є невід'ємним правом відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини; підкреслюється важливість міжкультурного діалогу і багатомовності; що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності; що Хартія має на меті враховувати специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав тощо.

Взяття Україною наведених зобов'язань і прийняття відповідного закону було покликане нести в собі інструменти для розв'язання етнічних непорозумінь між російськомовними та україномовними громадянами, надання якісно нового стану мовної ситуації кримських татар та інших мов меншин на території України, а також інструменти для усунення перешкод утвердженню української мови як державної мови в Україні. Однак подальші події засвідчили поспішність, невваженість і суперечливість ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Йдеться, насамперед, про її неадекватний переклад і практичну спрямованість. В оригіналі назви цього документа йдеться не про «регіональні мови», а про «міноритарні мови», тобто ті, що перебувають під загрозою зникнення. Перш, ніж ратифікувати Хартію, слід було замислитись над тим, що Російська Федерація, на відміну від України, досі її не ратифікувала, хоча багатомовність для Росії не менш характерна. А також над тим, з яких мотивів не ратифікували Хартію такі країни як Франція, Болгарія, Грузія, Латвія, Литва, Естонія, Молдова, Греція, Туреччина.

Як наслідок, у подальшому політичне протистояння призвело до некоректного тлумачення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Саме з цим пов'язані неконституційні, незаконні рішення 2006 року Харківської, Луганської, Севастопольської та інших обласних рад щодо надання російській мові регіонального статусу. 10 серпня 2012 року набув чинності закон «Про засади державної мовної політики» (неофіційно – закон Колесніченка-Ківалова), у якому чіткого правового відображення набули спекуляції

на нормативних положеннях Хартії. Концептуальною вадою цього закону було те, що мова розглядалася не як одна з найважливіших етнонаціональних ознак, а як ознака територіальна, що не узгоджується з теорією етносу та нації. До того ж закон передбачав можливість офіційної двомовності в регіонах, де чисельність національних меншин перевищує 10%. Це означало не що інше, як запровадження в окремих регіонах російської мови як державної. У вищезазначеному законі хоча і повторювалась конституційна норма про українську мову як державну в Україні, але одночасно істотно розширювалось використання регіональних мов та встановлювались штучні критерії для такого використання. При цьому сам перелік регіональних мов, визначений пунктом 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», був збільшений з 13 до 18, у тому числі в Законі було винайдено так звану «русинську мову» (частина 2 статті 7 Закону).

Аналіз кризового характеру тогочасного забезпечення мовного питання в Україні засвідчує наступне. Згідно зі Ст. 92 Конституції України порядок застосування мов визначається виключно законами України. Це означало, що односторонні згадані рішення місцевих рад були протизаконними, оскільки суперечили Конституції. До того ж, вони не відповідали головній меті Хартії, до якої апелювали. Хартія передбачає врахування мовної ситуації на конкретній території. Її метою є забезпечення, наскільки дозволяють умови, вживання регіональних мов або мов меншин в освіті та засобах масової інформації, у судах та адміністративних установах, економічному та соціальному житті, у культурній діяльності. Предметом регулювання Хартії є встановлення статусу мови, а також заходів захисту та заохочування її вживання і використання. Що ж стосується російської мови, то вона не належить до тих мов, які потребують особливого захисту через загрозу свого зникнення. Зрештою, на такий виважений підхід орієнтує й сама Хартія, в тексті якої зазначається, що охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх, а умови прийняття Хартії надають широкі можливості вибору тих пунктів, які відповідають інтересам держави, що її ратифікує.

23 лютого 2014 року Верховна Рада України визнала закон «Про засади державної мовної політики» таким, що втратив чинність, однак виконуючий обов'язки Президента України О. Турчинов, керуючись політичною ситуацією, пов'язаною з російською агресією та з мотивацією «дискримінації» російської мови, відмовився під-

писати відповідний документ і при цьому не наклав вето на рішення, проголосоване Верховною Радою України. Тож цей закон продовжував діяти або, скоріше – існувати в правовому полі України, оскільки був мертвонародженим і політизованим за своєю суттю. Епопея з тлумаченням Хартії й дією закону «Ківалова-Колесніченка», що «прокладав «руському миру» шлях усередину країни» [8, с. 10], завершилась визнанням останнього Конституційним Судом України своїм рішенням від 28 лютого 2018 року недійсним.

Намагання упродовж 2014-2019 рр. законодавчо та практично забезпечити належне функціонування української мови як державної та врегулювання застосування мов національних меншин зазвичай політизувалося й нагтовхувалося на жорсткий спротив деструктивних політичних сил. За цих умов Верховній Раді України попереднього скликання вдалося лише при завершенні своєї каденції 25 квітня 2019 р. ухвалити закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Жорсткий спротив урегулюванню мовного питання засвідчує конституційне подання 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) цього закону. Основний акцент його суб'єктом зроблено на дискримінації за мовною ознакою носіїв інших мов. Зміст подання засвідчує маніпулювання захистом індивідуального права на спілкування рідною мовою та мовним правом національних меншин. Зважаючи на це, слід зазначити, що з правової точки зору дискримінація означає свідоме обмеження діяльності певних осіб (частини суспільства), звуження конституційних та інших прав і свобод людини. Суб'єкт подання при цьому апелює до поняття «дискримінація». Однак детальний аналіз змісту вищезазначеного закону засвідчує відсутність ознак дискримінації. Даний закон має чітку орієнтацію на захист та розширення можливостей функціонування української мови як державної. Підтвердженням зазначеного є наступні позиції. Відповідно до ст. 10 Конституції України «державною мовою в Україні є українська мова». З норм міжнародного права щодо збереження та захисту всіх мов не впливає, що мова національної меншини чи корінного народу повинна стати засобом спілкування на певній території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо). Критерієм для використання мов в Україні повинна бути публічна і приватна сфери. В публічній сфері має функціонувати українська мова як державна, в приватній – будь-яка мова національних меншин на вибір тієї чи іншої особи. Відповідно, сферами, в яких застосовується державна

мова, є насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо). Практика переважної більшості країн світу засвідчує необхідність забезпечення на загальнодержавному рівні єдиної мови, спільної історії, культивування об'єднуючих цінностей. Зазначена позиція жодною мірою не звужує конституційних прав національних меншин всебічно розвивати свої мови у приватній сфері. Натомість рівний доступ до володіння державною мовою не звужує, а суттєво розширює їхні права і можливості.

За риторикою, що стосується дискримінаційного характеру окремих положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у поданні народних депутатів України проглядається прагнення зберегти домінуюче становище російської мови поряд з українською мовою як державною. Така позиція не може вважатися конструктивною, державницькою. Українська мова покликана виконувати державотворчу функцію, на відміну від інших етнічних мов, яким належить виконувати функцію внутрішньо-етнічної консолідації. На відмінність державної мови від інших етнічних мов звертає увагу В. І. Шишкін, який зазначає, що «державна мова передусім є правничою мовою, яку слід розглядати одночасно як культурно-специфічну систему таких середовищ, як національне право (правове поле) та інструмент права» [16, с. 231]. До того ж, практика засвідчує, що дія цього закону позитивно позначилася на розширенні простору для українських пісень на радіо й телебаченні, декомунізації топонімії та культурного ландшафту країни, розвитку україномовної кіноіндустрії, популяризації історичних подій і національних героїв, розширенні функціонування української мови у молодіжному середовищі. Однак останнім часом мають місце намагання перегляду закону про державну мову й визначених ним мовних квот. Як наслідок, «боротьба на мовно-культурному фронті, від якої залежить доля держави, зосереджується в стінах Парламенту і лягає на плечі державницької меншості депутатського корпусу» [8, с. 169].

У нинішніх пошуках гармонізації мовного законодавства склалися два основні наукові підходи – уніфікуючий і плюралістичний. Уніфікуючий передбачає утвердження однієї мови через надання їй юридичного статусу державної, офіційної. Один із критиків першого з названих підходів звертає увагу на пов'язані з його застосуванням ризики: «За наявності багатомовного суспільства таке правове регулювання передбачає пряме або опосередковане, по-

ступове або прискорене витіснення мов, яким не надано певного статусу в різних сферах життєдіяльності суспільства. Це призводить до деградації неперферованих мов, соціального і культурологічного дискомфорту представників спільнот-носіїв цих мов, може навіть слугувати джерелом суспільних конфліктів» [15, с. 345]. Якщо автор під альтернативою розуміє плюралістичний підхід, що припускає існування декількох мов з певним юридичним статусом, то ми, зі свого боку, зазначимо, що він таїть у собі ще більші ризики. Як правило, він тягне за собою збільшення бюджетних витрат, підвищені вимоги до державних і громадських службовців, загрозу інтегрованості країни та її територіальній цілісності.

Відтак абсолютизація якогось одного із зазначених підходів, на нашу думку, є неприпустимою, оскільки вона може призвести до небажаних наслідків. Процес удосконалення законодавства про мови в Україні потребує врахування різних підходів, але, перш за все, має бути відображенням історичної ситуації, що склалася в країні у зв'язку з попередньою реалізацією мовної політики.

Аналіз зарубіжного досвіду засвідчує, що вирішення мовної проблеми здійснюється в рамках трьох основних її моделей: 1) існування єдиної офіційної (державної) мови; 2) існування поряд з однією офіційною (державною) мовою, яка застосовується на всій території держави, інших офіційних мов у окремих її регіонах – офіційної мови регіону; 3) існування кількох офіційних (державних) мов. Слід зауважити, що терміни «офіційна мова» і «державна мова» протиставляються або розводяться штучно, з певною (завичай політичною) метою. З наукової точки зору є всі підстави вважати їх тотожними. У цьому контексті М. В. Канавець слушно зазначає: «Не випадково в конституціях європейських держав використовується або термін “офіційна мова” або термін “державна мова”, але ніколи обидва терміни в одному законодавчому акті не вживаються саме тому, що вони тотожні» [2, с. 55].

Для України тепер і в доступному для огляду майбутньому доцільною для застосування є перша з названих моделей, оскільки вона застосовується переважною більшістю європейських держав, у тому числі такими унітарними державами як Франція і Польща, досвід децентралізації яких є близьким для України. Ця модель передбачає визнання офіційною (державною) мовою мови титульної нації, яка історично сформувалася і автохтонно існує на території даної держави (є назвоутворюючою). Дана модель забезпечується шляхом неухильного додержання мовного законодавства усіма громадянами незалежно від їх місця проживання, етнічного походження, віросповідання тощо. Що ж стосується спроб тлумачення

державної мови як етногрупового явища, то воно заперечує розуміння мови титульної нації як історико-географічного і соціокультурного явища, створює ґрунт для взаємних звинувачень в українському націоналізмі та великоросійському шовінізмі й дає підстави іншим етнічним групам країни вимагати рівноправності статусу своєї мови.

Поняття «державна мова» є усталеним і досить поширеним як у теорії, так і в практиці багатьох країн світу. Воно закріплюється традицією, конституціями, національним законодавством і виконує інтегруючу функцію в політичній, офіційній, культурній сферах країни, є своєрідним «символом держави» [10, с. 22]. Синонімами цього терміна є «національна мова» (Мальта), «мова республіки» (Франція), «мова країни» (Швейцарія). Державна мова – це, по-перше, мова більшості населення, що проживає на відповідній території тієї чи іншої держави, і, по-друге, мова нормативних актів, діловодства, судочинства, діяльності державних органів, навчання, засобів масової інформації. Конституційний Суд України визначає державну мову як мову, «якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя» [12, с. 7].

Якщо в конституції встановлюється державна мова, то вона зазвичай пов'язана з назвою країни і, як правило, це мова титульної нації (етносу). Титульним етносом у багатоетнічному суспільстві є найчисленніший та найдавніший, з назвою якого асоціюється назва країни і який робить найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Він «дає своє ім'я не лише країні, а й державі та атрибутам влади – території й кордонам, природній специфіці й ландшафту, шельфу, територіальним водам і повітряному басейну; дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі й типу економіко-господарської діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів та ін.» [7, с. 243].

Державний статус української мови є стабілізаційним чинником у зміцненні єдності українського суспільства, ідентифікації громадян як єдиного українського народу, а також важливим чинником суверенітету і безпеки держави. Утвердження української мови як державної є складовою контексту державної інституціоналізації, формування державно-управлінського механізму забезпечення мовної політики, покликаною унеможливити спекуляції мовно-політичними проблемами. Захист своєї мови і культури є обов'язком

кожної держави, важливою складовою національної безпеки навіть у тих країнах, де мовна ситуація не відзначена складністю. Так, сусідня Росія, прагнучи захистити російську мову, не гребує жодними засобами й передбачає своїми численними урядовими програмами посилення позицій останньої у пострадянських країнах та навіть країнах далекого зарубіжжя. Отже, в той час як у Російській Федерації багато робиться для захисту державної російської мови, в Україні й досі слово «українізація» функціонує у суспільній свідомості як негативне. Однією з причин цього, зазначають дослідники, є «певний романтичний оптимізм, що супроводжував спроби реалізувати мовну політику в посткомуністичній Україні» [5, с. 120].

Сутнісною проблемою у процесі реалізації мовної політики в умовах незалежності України постало протистояння між прибічниками одномовності та двомовності на державному рівні. В епіцентрі цього протистояння опинилися дві мови – українська і російська. При цьому проблема двомовності інспірується як іззовні – політичною владою Російської Федерації, так і внутрішніми проросійськими політичними силами. Від середини 1990-х років останніми здійснюється штучна мобілізація мовних груп з метою забезпечення їхніх прагматичних інтересів. Мовне питання, як правило, активізується під час виборів і обростає різного роду міфами і міфологемами. Зокрема, без будь-яких підстав пропонується вирішити проблему двомовності на всеукраїнському референдумі; поширюється міф про те, що в Україні забороняють вивчати російську мову й навіть розмовляти нею; впроваджується у масову свідомість міфологема про «дві України», в основу якої покладено протиставлення україномовної та російськомовної ідентичностей; використовуються різного роду спекуляції, коли представники однієї й тієї ж політичної партії в одних регіонах обіцяють двомовність, а в інших всебічне сприяння розвитку української мови як державної; провокується «парад мовних суверенітетів» на регіональному рівні. І цей перелік можна продовжувати. Між тим об'єктивні показники і логіка національного розвитку свідчать на користь моделі єдиної державної мови.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року українці становили 77,8 %; росіяни – 17,3 %; представники всіх інших національностей нуль цілих і кілька десятих або й сотих. За цих умов прихильники двомовності апелюють до показників, згідно з якими мовний склад населення України не збігається з національним. Тут дійсно є проблема. За даними Держкомстату, українську мову в 2001 році вважали рідною 67,5 % населення; російську –

29,6 %; інші мови – 2,9 %. Однак, формуючи державну мовну політику, не можна спиратися лише на статистику. Необхідно враховувати, що високий відсоток населення, яке ідентифікує себе з російською мовою, є наслідком масштабної русифікації в попередньому історичному розвитку.

Переважна кількість європейських країн і країн пострадянського простору на державному рівні є одномовними. Прихильники двомовності, як правило, орієнтуються на виключення, якими в Європі є Швейцарія, Бельгія, Люксембург, Ірландія, а на пострадянському просторі – Білорусь, Казахстан і Киргизстан. При цьому, слід зауважити, що двомовність (принаймні у пострадянських країнах) не змогла вирішити існуючі мовно-політичні проблеми, а подекуди навіть додала гостроти в етнонаціональних відносинах. Зокрема, ми можемо сьогодні спостерігати як білоруську мову внаслідок запровадження двомовності активно витіснила російська й відповідно очевидно є вірогідність виникнення подібної ситуації і в Україні за умови вибору подібної моделі.

Практика функціонування двомовних або багатомовних країн засвідчує, що жодними нормативно-правовими актами чи адміністративними заходами не можна заставити населення дотримуватися режиму двомовності або багатомовності. Причому йдеться про дисципліновані європейські суспільства. Наприклад, у регіонально розділеній за мовною ознакою Бельгії, яку іноді називають взірцем для України, багато людей і досі не бажають вивчати мову іншого регіону. У 2001 році це призвело до відомої трагедії. Два залізничні диспетчери – франко- і фламандськомовний – не змогли зрозуміти один одного через незнання мови і це призвело до зіткнення потягів. В Україні, окрім соціокультурного протистояння, мають місце приховані за вимогами двомовності інтереси частини політичних сил та недобросовісна конкуренція російського бізнесу (йдеться, скажімо, про лобіювання перекладів західних фільмів російською мовою).

У законотворенні, яке стосується правового забезпечення мовної політики в Україні, глибокого наукового аналізу потребує поняття «двомовності». Останнє в Україні набуло спотвореного розуміння, насамперед внаслідок використання його як інструменту політичної боротьби. До того ж і в термінологічному плані двомовність не є ані нормативним, ані чітко обґрунтованим науково поняттям. Спостерігається його подвійне тлумачення: з одного боку, як обов'язковості знання двох державних мов; з іншого боку, як ситуації, коли для однієї частини країни державною буде українська мова, а для іншої – російська. Як наслідок, частина політич-

них сил прагне до запровадження державної двомовності як засобу звільнення від обов'язку вивчення й опанування української мови.

Говорячи про двомовність, слід насамперед розрізняти іманентний культурний білінгвізм та ідеологічно запрограмовану двомовність радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності. З'ясування, зокрема, потребують наступні питання: функціонування та розвиток мови в параметрах елітарного мислення та масового вжитку; функціонування мови як основи історичного буття нації; можливості і форми впливу національно-культурної політики держави на мовну практику різних верств суспільства; міра впливу державного статусу української мови на мовну дійсність.

Двомовність у спотвореному розумінні (йдеться про надання одній мові державного, другій – офіційного статусу чи надання статусу «другої державної» мови великої сусідньої країни) може породити маргінальну психологію, стан особистої і громадської невизначеності, непевності, стати згубною для інтелектуального й духовного розвитку українського суспільства. Обговорення питання про «другу державну мову» потребує прогнозування наслідків її запровадження. Російська мова, яка передбачається як друга державна, займає значний простір, що підкріплено її експансією упродовж тривалого відрізка часу. Отже, її позиції є значно міцнішими, внаслідок чого на другий день після її утвердження як державної почнуть зникати зовнішні атрибути нашої державності – українськомовні вивіски, реклама, офіційні документи тощо. Відповідно, питання про державний статус російської мови в Україні може бути поставлене лише тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею. Основою нормалізації мовної ситуації в Україні є повноцінне функціонування української мови як мови повноправного державного народу, як мови, яка обслуговуватиме усі сфери суспільного життя. Без цього Україна в мовно-політичному та інших відношеннях залишатиметься провінційним різновидом іншої держави і саме такою сприйматиметься європейськими країнами під час переговорів про наше можливе членство у Євросоюзі.

Народ, здобувши державну незалежність, перетворившись із пригнобленої на домінуючу націю, як правило, прагне одномовності. Двомовність або багатомовність загрожують національному розвитку. У країнах з єдиною (офіційною, державною) мовою вона законодавчо наділена максимумом функцій, що іноді викликає протест з боку іншомовних груп. На користь одномовності свідчить

те, що в усіх країнах Європейського Союзу власна національна мова є державною або офіційною, і лише у 3 з них – дві й більше мов, у тому числі в Бельгії і Люксембурзі – мови автохтонів, а в Ірландії – ірландська та мова метрополії. До того ж, і на пострадянському просторі у новоутворених незалежних державах у статусі державної функціонує мова народу, який дав ім'я державному утворенню. І тільки у 3 державах – Білорусі, Казахстані та Киргизстані – поряд із державною національною мовою функціонує в тому ж статусі ще й російська. Слід зазначити, що у Білорусі така ситуація є наслідком перемоги проросійської політичної еліти. У Казахстані та Киргизстані корінна титульна нація не є кількісно домінуючою й тому політичний компроміс між нею та російськомовною більшістю уможливив конституційно закріплену двомовність. Причому досвід показує, що двомовність не убезпечила ці країни від етномовного напруження і конфліктних ситуацій.

Мовне питання постійно присутнє і в більш широкому дискурсі – між прихильниками збереження унітаризму і адептами запровадження федералізації. У ході цієї полеміки одержали своє обґрунтування нові поняття – «децентралізована та регіоналізована держава» [6, с. 73]. Федералісти свою позицію аргументують тим, що федералістична форма нібито є більш демократичною, ніж унітарна. Хоча світовий досвід означену тезу не підтверджує. Знову ж таки, прикладів здійснення добровільного переходу від унітаризму до федералізму в світовій практиці не зафіксовано. Щоправда, іноді посиляються на приклад Бельгії. Однак, слід зауважити, що вона свого часу змінила державний устрій вимушено, внаслідок тривалого міжетнічного напруження. Але це не сприяло вирішенню цілої низки наявних проблем, у тому числі й мовної. Прихильники штучної зміни державного устрою зазвичай апелюють до російськомовної специфіки, особливого менталітету населення південно-східних регіонів і цим самим «намагаються розколоти Україну на підставі національно-етнічного чинника, котрий пропонується покласти в основу федералізації». При цьому ігноруються беззаперечні факти, які засвідчують штучне створення в цій частині України соціально-політичної атмосфери, «коли спілкуватися українською мовою було або неprestижно, або неприйнятно, або навіть небезпечно» [3, с. 58].

Прихильники збереження унітарності звертають увагу опонентів і громадськості на той факт, що багато демократичних держав (причому з різними формами територіального устрою) досягають значного ступеню децентралізації. І це не заважає тим з них, що історично сформувалися як унітарні, такими й залиша-

тися. Йдеться про такі країни як Франція, Іспанія, Японія, Польща. Децентралізація значною мірою розширює можливості регіонів як соціально-економічних та правових утворень, що єднують людей не лише матеріально, а й культурно через такі складові як мова, культура, спільні інтереси. Натомість «федералізацію в Україні як форму територіального устрою, яка враховує регіональні, культурні, історичні відмінності, було повністю дискредитовано протягом 2014 – 2015 років». В умовах російської агресії федералізм «став синонімом сепаратизму та дезінтеграції України» [11, с. 731].

Розвинена децентралізована унітарна держава дозволяє сформувати своєрідний прототип федералізації. Звідси збереження унітарної форми державного устрою «є й має бути відповіддю держави на внутрішні виклики та зовнішні загрози». Досягши успіху у здійсненні децентралізації, «Україна повинна довести, що вона є суверенною та незалежною, що не допустить поглиблення розколу між її громадянами, що українська нація не втратить назавжди відчуття єдності та соборності» [13, с. 104]. Що ж стосується гіпотетичної можливості запровадження в Україні федералізму, то внаслідок цього (особливо після 2014 року) не виключена вірогідність розвитку на базі спекуляцій мовним питанням сепаратизму та іредентизму на проблемних територіях.

Мовна політика держави яскраво відображає реальний стан справ у суспільстві. Адже з мови розпочинається елементарне взаєморозуміння між людьми, яке переростає на рівень спілкування держави зі своїми громадянами. Держава, забезпечуючи підтримку та розвиток державної мови, тим самим робить крок назустріч утвердженню та зміцненню своїх позицій, як усередині країни, так і за її межами. Звідси в якості висновків варто сформулювати основні застереження, важливі для реалізації завдань правового регулювання мовної політики.

1. Мовну політику в державі, за умов незавершеного переходу від авторитаризму до демократії та зважаючи на постімперську сутність України, слід розглядати як гарантію національної безпеки, територіальної цілісності, збереження національної свідомості та історичної пам'яті народу. Українська мова є не лише засобом комунікації, а й важливим інструментом у боротьбі за національну ідентичність. Зокрема, слід на всіх рівнях пропагувати знання про неї як про одну з найпоширеніших мов у світі, оскільки вона за кількістю носіїв посідає 26-те місце у світі, та як про другу за поширеністю серед мов слов'янського походження.

2. Характерною особливістю, що визначально впливає на мовне питання в Україні, є більш, ніж меншинна присутність російської мови в українському суспільстві. Ця проблема постійно проковує шовіністично налаштованих представників Російської Федерації, як правонаступниці бившої метрополії України, виходити за рамки присутності в Україні, визначені міжнародно-правовими актами й державним суверенітетом. Йдеться, зокрема, про співпрацю Росії з організаціями «співвітчизників», які найчастіше є відверто антиукраїнськими. При цьому під «співвітчизниками» розуміються не тільки етнічні росіяни, а й усі, хто віддають перевагу російській мові, в тому числі євреї, німці, греки та ін. З огляду на сучасні реалії, коли українську мову значна частина населення не використовує в повсякденній практиці, слід максимально задіяти охоронну функцію для захисту державної мови. Відповідно це питання повинне підкріплюватися і розкриватися не лише в мовному законодавстві, а й в інших законах та підзаконних актах, на всіх рівнях забезпечуючи деталізацію та практичну реалізацію втілення моделі єдиної державної мови.

3. Подальше законодавче врегулювання мовної ситуації в Україні має здійснюватися з урахуванням наступних принципових положень. Насамперед в основу розв'язання мовного питання в Україні має бути покладено принцип абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури, аналогічно до визнання абсолютної самоцінності кожної людини і кожного народу. Сучасна державна мовна політика має поєднувати в собі цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах. Для того, щоб зріс престиж і зміцніли позиції української мови як державної не лише у Західній, а й у Східній Україні, її носіями має стати якомога більша кількість успішних, освічених людей. Держава повинна проводити політику підтримки, охорони та заохочення у володінні державною мовою у всіх сферах суспільного життя – починаючи від дитячого садка і закінчуючи закордонними українцями.

4. Одним із важливих напрямів правового регулювання та реалізації мовної політики є захист мов національних меншин України. Ознакою цивілізованості, демократичного устрою, дотримання прав і свобод людини та громадянина є вільне користування меншинами рідними мовами. Сприяння духовному відродженню національних меншин через реалізацію їхнього права на вільний розвиток, на використання і захист своїх мов має відбуватися у контексті реалізації політики, спрямованої на забезпечення знання

державної мови як загальнонаціональної у спілкуванні між усіма етнічними спільнотами. Донесення до громадян України розуміння, що державна мова є консолідуючим чинником, спільним національним багатством, а підтримка та розвиток мов національних меншин є культурним збагаченням суспільства, має бути основою у правовому регулюванні мовної політики держави. Питання вживання інших мов слід вирішувати, відштовхуючись від належного рівня забезпечення функціонування державної мови.

5. Суспільна обумовленість та конфліктогенність мовних процесів неминуче роблять мову одним із найважливіших об'єктів політико-правового регулювання. Відповідно, законодавче регулювання мовних відносин має здійснюватися з урахуванням національних особливостей, які не вкладаються в існуючі (в тому числі й на міжнародному рівні) стереотипи. Особливості мовної ситуації в Україні свідчать про те, що об'єкт правового регулювання – мови і мовні відносини – в Україні є складним і різноманітним, а це потребує адекватного реагування на проблеми, які виникають у цій сфері, і відповідного роз'яснення на міжнародному рівні. За умов конкуренції двох або кількох мов у одній країні особливо важливим для виживання мови є її комунікативна потужність, що потребує максимального залучення інтелектуального потенціалу як усередині країни, так і поза її межами.

Література:

1. Годердзишвили Ц. М. Еволюция государственно-правового статуса языков в истории России и Советского государства. *Вест. Моск. ун-та.* Сер. 11. Право. 1992. №6. С. 65-72.
2. Канавець М. В. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної мовної політики. *Держава та регіони.* Серія: Державне управління. 2017. № 2 (58). С. 54-58.
3. Колісник В. Ідея федералізації в Україні у контексті національно-етнічного чинника: історичний досвід та сучасні виклики. *Право України.* 2014. № 9. С. 53-63.
4. Концепція державної мовної політики: Схвалена Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80> (дата звернення: 20.10.2020).
5. Костицький М., Годованець В., Ткаченко Т. Державна мова в Україні (політико-правовий огляд). *Політична думка.* 2000. №3. С. 114-130.
6. Курілов Ю. Ю. Регіоналізація, децентралізація та адміністративна реформа в Європі: теоретико-методологічний аспект. *Аспекти публічного управління.* Том 6. 2018. № 11-12. С. 72-84.

7. Ляшенко О. О. Формування української політичної нації: етнополітичний аспект. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / За ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2003. С 241-250.

8. Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2020. 176 с.

9. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

10. Государственные языки в Российской Федерации: энциклопедический словарь-справочник / Институт языков народов России ; глав. ред. В. П. Нерозак. Москва : Academia, 1995. 400 с.

11. Новіков О. В., Алгаш В. В. Федералізація України: аргументи та контраргументи. *Молодий вчений*. 2018. № 4. С. 730-733.

12. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. Справа про застосування української мови. *Вісник Конституційного Суду*. 2000. №1. С. 7-9.

13. Сметана В. В. Гармонізація тенденцій децентралізації та централізації як чинник розвитку унітаризму в сучасній Україні: доктринальний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 101-105.

14. Ткаченко Є. Поняття державної мови. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. №8. С. 21-24.

15. Товт М. М. Систематизація мовного законодавства відповідно до Конституції та міжнародних зобов'язань України. *Конституція України та проблеми систематизації законодавства*: Зб. наук. праць. Вип. 5. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1999. С. 342-352.

16. Шишкін В. І. Мова як складник державотворення. *Мовознавство*. 2013. № 2-3. С. 221-231.

Volodymyr Horbatenko

Doctor of Political Sciences, Professor,
Academician of the APS of Ukraine

Language Policy of Ukraine: Definitional Problems and Main Tasks

The article considers the defining problems and main tasks of the language policy of Ukraine. It was found that despite the thirty-year path of independent development, the language issue still remains one of the most acute in the Ukrainian political and legal space. It was found that the language policy of the state clearly reflects the real state of affairs in society. After all, elementary mutual understanding between people begins with language, which grows into the level of communication between the state and its citizens. The state, providing support and development of the state language, thus takes a step towards the establishment and strengthening of its positions, both inside and outside the country. From here as conclusions it is necessary to formulate the basic reservations important for realization of tasks of legal regulation of language policy. Language policy in the country, given the incomplete transition from authoritarianism to democracy and given the post-imperial nature of

Ukraine, should be seen as a guarantee of national security, territorial integrity, preservation of national consciousness and historical memory of the people. The Ukrainian language should be considered not only as a means of communication, but also as an important tool in the struggle for national identity. In particular, knowledge of it should be promoted at all levels as one of the most widely spoken languages in the world, as it ranks 26th in terms of the number of speakers, and as the second most widely spoken language of Slavic origin. A characteristic feature that decisively influences the language issue in Ukraine is more than the minority presence of the Russian language in Ukrainian society. This problem constantly provokes chauvinistic representatives of the Russian Federation, as the successor of the former metropolis of Ukraine, to go beyond the presence in Ukraine, defined by international legal acts and state sovereignty. Given the current realities, when the Ukrainian language is not used by a large part of the population in everyday practice, it is necessary to use the protective function to protect the state language. Accordingly, this issue should be supported and disclosed not only in the language legislation, but also in other laws and bylaws, at all levels ensuring the detail and practical implementation of the model of a single state language. Further legislative regulation of the language situation in Ukraine should be carried out taking into account the following principles. First of all, the principle of absolute self-worth of every language and every culture should be the basis for solving the language issue in Ukraine, similarly to the recognition of the absolute self-worth of every person and every nation. Modern state language policy must combine purposefulness and determination with prudence, tact and even caution in the means. In order to increase the prestige and strengthen the position of the Ukrainian language as the state language not only in Western but also in Eastern Ukraine, its speakers should be as many successful, educated people as possible. The state should pursue a policy of support, protection and encouragement in the possession of the state language in all spheres of public life – from kindergarten to foreign Ukrainians. One of the important areas of legal regulation and implementation of language policy is the protection of languages of national minorities in Ukraine. The free use of minorities in their mother tongues is a sign of civilization, democracy and respect for human and civil rights and freedoms. Promoting the spiritual revival of national minorities through the realization of their right to free development, use and protection of their languages should take place in the context of the implementation of policies aimed at ensuring knowledge of the state language as a national language in communication between all ethnic communities. Communicating to the citizens of Ukraine that the state language is a consolidating factor, a common national wealth, and the support and development of minority languages is a cultural enrichment of society, should be the basis for legal regulation of language policy. The issue of the use of other languages must be addressed on the basis of the appropriate level of ensuring the functioning of the state language.

Keywords: language policy, language relations, national minorities, state language, bilingualism, title nation, language legislation.

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА КОФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

УДК 94(439)

Держалюк Микола Степанович

доктор історичних наук,
академік АПН України

УГОРСЬКА ТРАГЕДІЯ. ДО 100-РІЧЧЯ ПІДПИСАННЯ ТРІАНОНСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ

Розглядаються наслідки запровадженої несправедливої Версальської системи мирних договорів для країн Центрально-Східної Європи, зокрема Тріанонського мирного договору для Угорщини.

Відзначається, що переможці Першої світової війни держави Антанти, нав'язавши переможеним Центральним державам несправедливі і грабіжницькі мирні умови, не спромоглися врахувати етнічні чинники, значною мірою підтримали наростання національно-визвольних змагань в Австро-Угорщині, Російській та Османській імперіях та їх розпад, але надали допомогу лише тим народам Східної Європи у прагненні до самовизначення і незалежності, які представляли для них геополітичний інтерес і які стали їхніми стратегічними партнерами. Справедливі інтереси інших народів були проігноровані. Нові кордони були встановлені на основі сили і права переможців, тому гострі міждержавні і міжетнічні суперечності у Центрально-Східній Європі залишилися неврегульованими і суперечливими. Відзначається, що умови Тріанонського договору не були підтримані жодними політичними силами Угорщини, що ця позиція Угорщини залишається незмінною до нинішнього часу. Завважено, що кабальні умови Версаля і нечуване загострення міжнаціональних суперечностей стали основною причиною наростання міжнародного напруження і початку Другої світової війни. Наголошується, що становище Угорщини та значних угорських спільнот у сусідніх державах мало в чому покращилося упродовж 100-ліття після укладання цього договору. Боротьба за захист прав та інтересів чисельної й автохтонної угорської меншини, що компактно проживає у сусідніх з Угорщиною державах, у 20-ті роки XXI ст. набула закономірного піднесення як в самій Угорщині, так і серед угорських спільнот Румунії, Словаччини, Сербії та України. Вказується, що Українська сторона налаштована на те, щоб національні меншини, у тому числі й угорська, зберігали в Україні свою самобутність, національну ідентичність і не асимілювалися.

Ключові слова: Угорщина, Тріанон, міжетнічні проблеми, закордонні угорці, подвійне громадянство, автономія, культурно-освітні умови, асиміляція.

Минає сота річниця з часу вступу в силу Версальсько-Вашингтонської системи світового порядку (1919–1921 рр.), запровадженої переможцями Першої світової війни Францією, Великобританією, США, що заклала політико-правові засади домінування їхніх інтересів у світі та в Європі зокрема. Сформовані міжнародні відносини в Європі виправдали себе лише частково, бо обернулися для багатьох народів континенту новою катастрофою і невиліковними наслідками.

За результатами Першої світової війни розпад багатонаціональних імперій супроводжувався домінуванням позитивних тенденцій щодо державотворчих процесів більшості націй Європи. На руїнах цих імперій, антагонізм в яких відіграв головну роль у розв'язанні та поразці у Першій світовій війні, формувалися, відроджувалися чи територіально розширювалися нові держави. Усе це відбулося завдяки перемозі національно-визвольних змагань народів, їх виходу зі складу згаданих 4-х монархій і проголошенню на їхніх етнічних територіях суверенних держав. Обнародувані В. Леніним та В. Вільсоном у кінці 1917 – на початку 1918 рр. принципи про мир без анексій і контрибуцій, про право народів на самовизначення спрямовувалися насамперед проти багатонаціональних монархій – ворогів у Першій світовій війні – Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії. Ці принципи не торкалися визволення народів найбільших колоніальних імперій – Великобританії, Росії та Франції, трійки країн Антанти, яких підтримували США. У наведених В. Леніним даних про колонії Росії 17,4 млн. кв. км і населення 38 млн. чол., хоч і не малися на увазі Україна, Білорусь, Східна Польща, країни Балтії чи Фінляндія, все ж цими даними визнавалося, що колоніальні території Росії перевищували її етнічну територію більш як у 3 рази. Він також промовчав, що серед загальної кількості населення Росії колоніальні народи склали не 38,2 млн. чол., а більшу половину всього населення імперії. Великими колоніальними імперіями являлася перша трійка, що впливає з нижче наведеної таблиці [1, с.76].

Колоніальні володіння великих держав у 1914 р. мали наступний вигляд:

	площа у млн. кв. км	населення млн. чол.	власна територія тис. кв. км	населення млн. чол.
Великобританія	33,5	393,5	300	46,5
Росія	17,4	33,2	5400	136,2
Франція	10,6	55,5	500	39,6
Німеччина	2,9	12,3	500	64,9
Австро-Угорщина	0,676	52	300	22,4
Османська імперія	1,7	35	784	24-25

Ця таблиця наочно підтверджує те, що проголошені лідерами країн Антанти принципи про самовизначення народів не торкалися їх батьківщин – трьох найбільших світових колоніальних держав (Британії, Росії та Франції), а були реалізовані лише щодо другої трійки держав – Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії, які капітулювали восени 1918 р. перед Францією, Британією і США. У ході вироблення учасниками Паризької конференції мирових угод з Центральними державами етнічні фактори не стали визначальними для проведення кордонів, вони бралися до уваги лише в односторонньо корисних для них випадках. У Версальських договорах у ході встановлення кордонів колишніх країн Четверного союзу домінували вигідні для Антанти геополітичний, гегемоністський і територіальний принципи, а національний склад територій, історичний чи економічний чинники нехтувалися. Зреалізувалися великодержавницькі плани Франції і Британії та інтереси нових сусідніх з Австрією та Угорщиною держав – Югославії, Румунії, Чехословаччини, Польщі, які за рахунок переможених країн і народів шляхом обрізання, розчленування, пограбування чи й ліквідації їх державності добилися найбільшого прирощення територій і людського потенціалу. У підсумку, за наслідками Версальських договорів територія Османської імперії зменшувалася у 2,2 рази, Німеччини – на 14%, Австрії та Угорщини – на 2/3 територій і на 1/3 відповідно австрійського та угорського населення, Болгарії – на 10 відсотків. Але їхня державність збереглася на відміну від ліквідованих України та Білорусі. Територія першої була розділена між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією, а другої – між Росією та Польщею.

Запроваджений лідерами Антанти та їх союзницями Версальський правопорядок у Європі виявився лише в окремих епізодах позитивним, але в цілому дуже суперечливим і фатальним за наслідками, придатним тільки в окремих випадках і частково регулювати міжнаціональні і міждержавні суперечності. Трагедія угорської нації склалася як через розпад Австро-Угорської монархії у жовтні-листопаді 1918 р. на сім нових незалежних держав – Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Королівство сербів, хорватів і словенців (Югославія), Польщу, ЗУНР – Українську державу та нову Румунію, так і через сформовані після війни несправедливі кордони між новими державами у 1918–1920 рр.

Цьому передували наступні фактори. Серед найголовніших: надзвичайно гострі міжетнічні суперечності в самій Австро-Угорській монархії, яка напередодні війни з підконтрольною їй Боснією та Герцеговиною складала 676 тис. кв. км, населення – 51,3 млн. чол.

з 12 найбільш чисельними народами. Наступні дані про Габсбурзьку монархію не враховують підконтрольної їй Боснії та Герцеговини. Питома вага обох пануючих націй монархії – німців та угорців – становила 44,1% населення. На землях, які у дуальну епоху відносилися до Австрії (Цислейтанія) і складала понад 300 тис. кв. км, всього проживало 26,71 млн. чол. З них чисельність німців була 12 млн. чол. (35,6% всього населення). Решту складала: 6,5 млн. чехи, 5 млн. поляки, 3,5 млн. українці, 1,3 млн. словенці, 0,8 млн. серби та хорвати, 0,75 млн. італійці, 0,4 млн. румуни та понад 0,5 млн. інші етноси. Угорське королівство (Транслейтанія) було таким же багатонаціональним як і Австрія (Цислейтанія). З врахуванням Хорватії його територія складала 324,75 тис. кв. км, а населення – понад 21 млн. чол.; угорці становили майже 10 млн. чол. (48% всього населення). Без Хорватії в Угорському королівстві з територією 283 тис. кв. км. проживало 18,265 млн. чол. Серед них угорці за мовною ознакою складала 9,95 млн. осіб, або 54,4% всього населення, а за національною ознакою угорці налічували 7,6 млн. чол., їхня частка становила половину населення; решту складала – до 3 млн. румуни, понад 2 млн. німці, до 2 млн. словаки, 1,8 млн. хорвати, понад 1 млн. серби, до 0,5 млн. українські русини. В цілому у Габсбурзькій монархії українці налічували понад 4,5 млн. осіб (9% населення), які за чисельністю рівнялися після німців, угорців та чехів з поляками [2, 1) с. 225, 258; 2) с. 54; 3) с. 133-157].

У визначенні майбутніх кордонів нових країн, спадкоємниць Габсбурзької монархії, значну роль відіграли два чинники. Учасники Паризької Конференції віддавали перевагу перебільшеним даним делегацій Чехії, Румунії, Сербії, Польщі про етнічний склад територій, на які вони претендували, а аргументи представників Австрії, Угорщини, України щодо усіх спірних етнічних територій применшувалися. Прихильність країн Антанти до інтересів перших впливала з положень їх таємних угод з Чехією, Румунією, Сербією, укладених упродовж 1914–1916 рр., про передачу останнім територій, на які вони претендували, у разі, якщо останні вступлять у війну проти Центральних держав на боці Антанти, а не навпаки.

Політика Угорщини еволюціонувала від автономізації, федералізації інших народів у її складі до погодження з ними на кордони за етнічним, географічним та історичним чинниками. Однак, ці прогресивні кроки республіканської Угорщини щодо міжнаціональних відносин сусідами не бралися до уваги. Так, народній (16 листопада 1918 р.) та радянській (21 березня 1919 р.) республікам Угорщини не вдалося не тільки нормалізувати відносини із щойно проголошеними незалежними державами неугорських народів

колишньої монархії, але й зберегти етнічні кордони самої Угорщини через великодержавницькі претензії Чехії, Румунії, Сербії.

Будапешт погоджувався на передачу до нових держав їх етнічних земель при умові збереження угорських етнічних територій за Угорщиною. Спроби сусідів на оволодіння, окрім цього, ще й значними суцільно угорськими етнічними регіонами в Угорщині вважалися явною їх анексією і загарбанням. Натомість її сусідніми державами і такі акти оцінювалися справедливими і не вважалися анексією чи захопленням, а відповідно активний опір Угорщини цьому кваліфікувався великоугорським націоналізмом.

Після того як Паризька Конференція узгодила вихід 2/3 територій із складу колишнього Угорського королівства (Словаччини, Закарпаття, Трансільванії, Хорватії, Воєводини та інших регіонів південно-східної Угорщини з належними етносами та відповідно включення їх у 1919–1920 рр. до складу Чехії, Румунії, Сербії), лідерами цих сусідніх держав вносилися чергові пропозиції, щоб утворити спільний коридор між Чехією та Румунією через Словаччину та Закарпаття, що включалися до Чехословацької держави, а також між Чехією і Сербією через західні землі Угорщини, до Словаччини приєднати усю північно-східну Угорщину, до Румунії – території південно-східної Угорщини по річці Тиса, до Сербії – південно-західну частину Угорщини. Проти Угорщини також було використано фактор агресивності радянської республіки 1919 р., як провідника поширення більшовизму в Європі, що особливо непокоїло країни Антанти. Створений спільний коридор між Чехією та Румунією на сході саме й тому зреалізувався. З проектів нових сусідніх держав випливали прагнення розчленувати Угорську державу, включивши угорські суміжні з ними території до свого складу. Усе це – результат великодержавного шовінізму останніх, а не наслідок угорського гегемонізму. Повного розчленування Угорщини все ж не сталося лише тому, що цим ненаситним планам сусідніх країн завадили здійснитися самі переможці Першої світової війни, насамперед Великобританія.

Завдяки узгодженим діям зазначених держав, надійно підтримуваних Антантою, особливо Францією, над Угорщиною восени 1919 р. запанували інтереси Румунії, Чехії, Сербії. Підготовка мирного договору з Угорщиною у Версальському палаці Тріанон велася без участі делегації останньої.

Угорщину запросили на Конференцію лише після того як проект договору було підготовлено і узгоджено її учасницями, тобто її долю вирішили без її участі. Окремі учасники Конференції (Британія) визнавали, що запропоновані кордони несправедливі, але

угоду треба підписати негайно, а кордони врегулюють пізніше на рівні Ліги Націй. Тріанонський мирний договір було підписано Угорщиною 4 червня 1920 р., а ратифіковано 15 листопада 1920 р. Він вступив в силу 26 липня 1921 р.

Згідно з Тріанонським мирним договором територія Угорщини зменшувалася з 283 тис. кв. км до 93 тис. кв. км (втрачалася 2/3 територій), чисельність населення скорочувалася з 18,2 млн. чол. до 7,6 млн. чол. (зменшення на 60%), серед них 3,2 млн. угорців (1/3 угорців колишнього Угорського Королівства). Країна втратила 38% промисловості та 67% національного багатства. Цим диктатом проголошувалася незалежність Угорщини, визнавалися її обрізані кордони, їй заборонялося без дозволу Ліги Націй вступати у будь-які союзи з іншими державами. Збройні сили обмежувалися 35 тисячами за чисельністю без права на розвиток військово-технічної промисловості. Починаючи з 1921 р. і упродовж 30-ти років Угорщина зобов'язувалася платити контрибуцію за завдані військові збитки Антанті і сусіднім державам. Умови цього договору узгоджувалися із Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. про передачу від Австрії до Чехії – Судетської області, від Угорщини до Чехії – Словаччини і Підкарпатської Русі (Закарпаття), до Польщі – Східної і Західної Галичини, до Румунії – Буковини, до Італії – Південного Тіролю, до Сербії – Боснії та Герцеговини, Словенії, частини портів Адріатики, а до Австрії від Угорщини – Західної Угорщини (Бургенланд).

Кількість національних меншин у Центральній-Східній Європі збільшилася за рахунок значних частин німецького, угорського, українського та білоруського народів. Їхнє становище у переважній більшості нових державних утворень погіршилося, хоча в усіх Версальських договорах вимагалось належне забезпечення прав національних меншин у новоутворених державах – Югославії, Чехословаччині, Польщі, Румунії, питома вага меншин у перших двох переважала титульну націю, в інших двох складала до 40% усіх громадян держави.

Нові кордони у Європі були проведені на основі права сили і переможців, що задовольняло геополітичні інтереси Франції, Великобританії, їхніх союзниць, частково й Росії, без врахування національних та етнічних факторів, ігнорування базових етнічних, історичних критеріїв нації – і державотворення. Цілковитою закономірно, що Версальсько-Вашингтонська система світового порядку в цілому отримала у міжвоєнний період найбільш гостру критику та протидію серед представників переможених держав, а також критичні оцінки з боку відомих діячів Великобританії, США, Франції та

Росії. На недосконалість угод неодноразово звертали увагу провідні політики Великобританії та Франції, роль яких була визначальною у формуванні такого порядку у Європі. Так, колишній Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж через 10 років після укладання Версальських договорів «мав цілковиту рацію зазначити, що післявоєнна Європа має нині двадцять Ельзас-Лотарингій» [3, с. 2].

Позиція Росії/СРСР щодо усіх Версальських договорів з країнами Центрального блоку у міжвоєнний період також була негативною. Проаналізувавши умови Сен-Жерменського з Австрією та Тріанонського з Угорщиною мирних договорів, професор, міжнародник Ю.В.Ключников (Москва) у 1925-1926 рр. дійшов до висновків, що ці договори «навмисне «балканізували» Центральну Європу і відповідно уже за одне це їх не можна було оцінювати інакше як злочинними [4, с. 21]. У вступній статті до тексту Тріанонського мирного договору Ю.В. Ключников констатував, що «це – неперевершений зразок своєрідного дипломатичного цинізму»; він аргументовано наголошував, «як можна було дійти до такої довільності щодо нових кордонів, свідомо встановлених союзниками на велику невигоду Угорщини і на вигоду її сусідів та спадкоємців». Ним, зокрема, також відзначалося, що «Румунія добилася на Паризькій конференції здійснення своїх досить широких національних та імперіалістичних зазіхань» [5, с. 5, 16, 18].

На відміну від інших учасниць Паризької конференції США, підписавши усі 6 (шість) Версальських договорів, не ратифікували жодного з них, а визначили відносини з країнами Четверного союзу пізніше у відповідних двосторонніх договорах. США окремо уклали двосторонні договори з Австрією (21 серпня 1921 р.), з Німеччиною (25 серпня 1921 р.), з Угорщиною (29 серпня 1921 р.). Усі ці угоди були схвалені Сенатом США 19 жовтня 1921 року. Пізніше такі ж угоди було підписано й з Болгарією та Туреччиною.

Усі політичні партії Угорщини, громадські діячі однозначно засуджували умови Тріанонського мирного договору, вважали його несправедливим, неприйнятним і тимчасовим, оскільки проведені кордони між Угорщиною та сусідніми країнами, окрім з Австрією, були грабіжницькими. Упродовж століття зміни в оцінках умов цього договору в Угорщині не було. Виключенням став соціалістичний період, коли дане питання цілковито замовчувалося. Неприйняття і прагнення подолати синдром Тріанону завжди було і залишається властивою ознакою суспільно-політичного життя цієї країни. У міжвоєнний період консервативним режимом на чолі з М. Хорті обирався курс на дипломатичну і воєнно-політичну підго-

товку забезпечення ревізії Тріанонського договору. Посилилося співробітництво з потенційними союзниками: Італією та Німеччиною, поглиблено вивчалися основні процеси у Європі, зокрема у Румунії, Чехословаччині та Югославії, які 7 червня 1921 р. оформили між собою воєнно-політичний союз під назвою «Мала Антанта» як колективну безпеку від намагання Угорщини піддати кордони з ними ревізії. Лідери цих трьох країн у міжвоєнний період демонстрували, що Угорщина мусить неухильно прийняти їхню політичну позицію.

Наростаюча протидія Версальському порядку завершилася у кінці 30-х рр. XX ст. його демонтажем, найбільший внесок у це зробили Німеччина, Італія при згоді країн великої і малої Антанти та при мовчазній позиції США і СРСР. Перегляд спірних територіальних питань Тріанонського мирного договору на користь Угорщини відбулося упродовж 2 листопада 1938 – 11 квітня 1941 рр. Шляхом ревізії кордонів із сусідніми країнами до Угорщини було повернуто понад 77 тис. кв. км території з населенням до 5 млн. чол. З точки зору державницьких і національних інтересів Угорщини новий порядок, запроваджений країнами «Осі» на чолі з Німеччиною у кінці 30-х рр. XX ст., виявився для неї вагомим порівняно з практичною діяльністю до і після цього акту Франції, Великобританії та СРСР.

З нападом Німеччини на СРСР Москва миттєво денонсувала усі попередні радянсько-німецькі угоди, починаючи від Рапалло, і направила своє офіційне рішення уряду Великобританії, емігрантським урядам Польщі, Чехословаччини, Югославії, керівництву Франції в Лондоні про визнання цих держав у попередніх кордонах до їх окупації та розчленування. Упродовж доби це стало відомо в Угорщині. На запит Будапешта до Москви чи визнає СРСР переглянуті кордони упродовж 1938–1941 рр. на користь Угорщини з Чехословаччиною, Румунією, Югославією, офіційної відповіді не було надано. Позиція СРСР щодо Угорщини зводилася до усних запевнень, що якщо Угорщина залишиться нейтральною у війні проти СРСР, то Радянський Союз, який обов'язково перемаже віроломного агресора, врахує інтереси Угорщини. Спроби Будапешта отримати від Москви офіційну гарантію про визнання переглянутих на користь Угорщини кордонів не були задоволені, що стало вагомою причиною вступу Угорщини 27 червня у війну проти СРСР та активної її участі у ній.

Переможці Другої світової війни відновили кордони країн-жертв Версалу у попередніх межах, або встановили їх у ще більш прийнятних формах, а кордони держав-союзниць Німеччини формувалися лише на умовах, вигідних державницьким інтересам країн Антинімецької коаліції. Мирні договори 1919–1920 рр. та

1947 р., як і конкретний Тріанонський мирний договір 1920 р., є взаємопов'язаними і виглядають цілісною складовою архітекtonіки сучасного європейського і світового порядку, в основі якого закладено право переможців і сильнішого за наслідками обох світових воєн. Для одних народів ці мирні договори стали тріумфом, для інших обернулися трагедією. З позицій столітньої давнини причини укладення Тріанонського мирного договору слід розглядати у контексті обох світових воєн. Сформовані кордони у світі після Другої світової війни на 70% відповідають кордонам, встановленим Антантою після Першої світової війни.

Ключову роль у поновленні над Угорщиною тріанонських кордонів відіграв уже СРСР, який переслідуючи власні гегемоністські цілі у своїй окупаційній зоні, діяв в унісон зі своїми союзницями по Антинімецькій коаліції. Великою трійкою були підтримані кордони у Центрально-Східній та Південній Європі на користь СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Албанії із врахуванням етнічного розселення чехів, словаків, сербів, хорватів, словенців, албанців, молдаван, румунів, українців за рахунок Німеччини, Угорщини, Австрії, Італії, Румунії, Болгарії. Тим часом до складу СРСР переходили три Балтійські країни, Західна Білорусь і Західна Україна, Закарпатська Україна, Бессарабія. Втрачені території Польщі компенсувалися за рахунок Німеччини; Чехословаччини і Румунії – за рахунок Австрії і Угорщини. Зона впливу СРСР, схвалена усіма членами Антинімецької коаліції, поширювалася на країни Східної і Південної Європи, окрім Греції, від Балтійського до Чорного морів.

Відповідно до умов Паризького мирного договору 10 лютого 1947 р. над Угорщиною було поновлено кордони станом на 1937 р., тобто тріанонські кордони 4 червня 1920 р. Але таке порівняння ніде в обнародованих офіційних документах не застосовувалося. Тріанонський договір, немов, втратив чинність у роки війни, а новий договір не має до нього відношення. Він став результатом рішень країн Антинімецької коаліції. В обох випадках відповідні договори 1920 та 1947 рр. у частині визначення кордонів Угорщини є ідентичними, етнічний фактор не враховувався як на Заході, так і на Сході. У відношенні до угорської нації Радянський Союз, як член переможної Антинімецької коаліції, на Паризькій конференції 1946–1947 рр. цілковито відмежувався від Угорщини, своєї найбільшої союзниці 1918–1919 рр., проігнорував її інтересами, яка постраждала через масову участь угорців у перемозі більшовицької влади у 1918–1919 рр. в Росії та у Європі, зокрема – в Угорщині у 1919 р. Саме завдяки СРСР доля усїєї Трансільванії (понад 102 тис. кв. км) вирішилася, як і у 1920 р., на користь Румунії. СРСР вза-

мін за включення від Румунії до свого складу Буковини й Бессарабії, а до Болгарії – Південної Добруджі наполіг на збереженні усієї Трансільванії за Румунією. Великобританія і США вимагали залишити 22% території Трансільванії за Угорщиною, але делегації СРСР і Франції з цим не погодилися і добилися, щоб усю цю провінцію повернути до Румунії. Це була своєрідна відзнака Бухареста за вихід із війни 23 серпня 1944 р. і компенсація за передачу двох регіонів від Румунії до СРСР та одного до Болгарії.

Після демонтажу соціалістичної системи і завершення євроатлантичної інтеграції для Угорщини склалися кращі умови для національного прогресу, для відродження частин угорської нації, що проживають у сусідніх державах. Захист прав та інтересів багаточисельної автохтонної угорської спільноти від постійної (пасивної чи активної) асиміляції став пріоритетом міжнародної діяльності Угорщини, а у 20-ті роки XXI ст. набув значної активності. Угорщина реалізовує ідею національного єднання і захисту розділеної 100-ліття тому угорської нації.

У тисячолітній європейській історії угорської нації мали місце тяжкі випробування. Але найтяжчого удару цей народ зазнав після його розчленування у 1920 р. Усі попередні трагедії з часом виправлялися. Але несправедливий Тріанонський договір є найбільшою кривдою, що 100 років тяжіє над Угорщиною і не отримує свого належного врегулювання. Правлячими колами Угорщини постійно наголошується, що біда угорської нації не у тому, що вона малочисельна, а у тому, що вона вже 100 років розчленована і ця проблема носить європейський характер. Заяви Будапешта про те, що без вирішення «угорського питання» у Карпатському басейні нормальний розвиток країн Карпатського басейну та й усієї Європи неможливий, звучать з різними відтінками постійно серед угорських спільнот [6].

Багатюща угорська історіографія сформулювала головні причини тріанонської трагедії і дала їй об'єктивні оцінки. Відомий історик Угорщини академік Ігнац Ромшіч виділяє серед них найголовніші: 1) Австро-Угорська монархія була багатонаціональною, національні спільноти чисельно переважали німців та угорців. Правлячі кола останніх не змогли належним чином узгодити інтереси 12 народів цієї країни; 2) Нові держави, що утворилися, насамперед Італія, Сербія, Румунія, здійснили активну ревізійську політику проти Австро-Угорщини, взялися за приєднання до свого складу тих частин монархії, на яких проживали представники їхніх етносів; 3) Вирішальне значення мали: підтримка з боку переможців війни Франції та Великобританії новоутворених держав у їхній

боротьбі за свою незалежність та сприяння розвалу монархії; 4) Поразка у війні Австро-Угорщини та безкомпромісна позиція Антанти щодо неї породили хаос і деморалізацію, посилили політичну, економічну та воєнну кризу серед еліт Австрії та Угорщини. Центристські та ліві сили, що прийшли на зміну монархічному устрою у цих країнах, в умовах протидії Антанти, не були спроможні миттєво на рівних боротися за свій суверенітет, етнічну, не кажучи вже про територіальну, цілісність держави [7, с. 54].

Інший науковець, Міклош Зейдлер у статті, присвяченій 100-річчю розпаду Австро-Угорської монархії, виділив п'ять головних факторів, що призвели до її розпаду, нав'язування Австрії та Угорщині несправедливих мирних договорів, зокрема встановлення для них грабіжницьких кордонів, зокрема Тріанонського договору над Угорщиною. Серед них: 1) анексіоністські вимоги сусідніх з Угорщиною держав; 2) прагнення національних меншин, які населяли історичну Угорщину, до виходу із її складу і розриву відносин з нею; 3) політичні розрахунки країн-переможців у Першій світовій війні, у тому числі й пов'язані з міркуваннями про забезпечення їм надійної безпеки; 4) невдалі спроби діючих у 1918–1920 рр. угорських урядів утримати за собою території історичної Угорщини, кордони якої вони відповідно прагнули зберегти недоторканими; 5) поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні стала, по суті, вирішальною причиною, яка зробила можливою реалізацію усіх вищевказаних чинників [8, с. 133-157].

У 2020 р. (сторіччя Тріанону) суспільно-політична активність в самій Угорщині та серед угорських закордонних спільнот набула нечуваного підйому з метою пошуку причин цієї трагедії та пом'якшення її наслідків. Заслуговує на особливу увагу позиція відомих діячів сучасної Угорщини: першого міністра закордонних справ після трансформаційної Угорщини історика Г. Єсенські, вчених П. Натоша і Т. Ревеса, які виділили п'ять проблем, невдале вирішення яких породило Тріанон: 1) Упродовж дуальної епохи, в умовах економічного розвитку монархії увага до забезпечення інтересів інших народів, які склали половину населення Угорського Королівства, не вирішувалося належним чином. Їм не було: надано автономії, широких прав як на місцевому, так і на центральному рівні; забезпечено культурно-освітню діяльність і роботу органів місцевого самоврядування на національній мові. На протигагу цьому, в країні посилювалася мадяризація, законом про національні меншини 1868 р. запроваджувалася обов'язковість навчання в усіх освітніх закладах угорською мовою, окрім вивчення рідної мови і літератури; 2) Розв'язання і активна участь Австро-Угорщини у Першій

світовій війні та поразка у ній прискорили розпад монархії. Недоліком правлячої еліти вважається й те, що вона не використала позитивної суті і вагомості повторення сепаратного миру з країнами Антанти на зразок Брестського мирного договору, укладеного 9 лютого з Україною та 3 березня 1918 р. з більшовицькою Росією. Це було основою припинення війни без анексій та контрибуцій, проголошених В. Леніним, Лл. Джорджом та В. Вільсоном упродовж 25 жовтня 1917 – 9 січня 1918 рр. На той момент у Росії, Британії і США, як намагаються довести дослідники Угорщини Т. Ревес та Г. Єсенські, домінували позиції про право на самовизначення народів Росії аж до формування незалежних держав – Фінляндії, країн Балтії, Польщі, Білорусі, України, а також за надання автономії народам Австро-Угорщини при збереженні територіальної цілісності останньої; 3) Згодом, у кінці 1918 р. Франція та Великобританія, уже як переможці війни, прагнули реорганізувати Центральну Європу за рахунок німців, австрійців, угорців, українців, білорусів. Але виснажена війною Антанта не хотіла жертвувати жодним своїм солдатом для реалізації висунутих Чехією, Румунією, Сербією, Польщею необґрунтованих ними територіальних вимог до Австрії, Угорщини, Білорусі, України. Виконання обіцяних Антантою таємних угод у 1914-1916 рр. щодо передачі цим країнам території та встановлення кордонів, на які вони претендували, перекладалося Францією і Британією виключно на армію Чехії, Румунії, Польщі, Сербії. З боку Антанти їм надавалася лише дипломатична і моральна підтримка; 4) У кінці 1918 – початку 1919 рр. уряди Австрійської, Угорської, Української та інших народних республік, їхні збройні сили і самі суспільства не справилися із мобілізацією військового потенціалу для захисту національних та державних інтересів, вони не спромоглися збройно відстояти свої кордони, які б відповідали етнічним принципам. До таких етнічних територій Угорщини відносяться Секейська земля, Чаллокьоз, Патріум у Трансільванії, Південна Словаччина, Північна Воєводина. Г. Єсенські припускає, що при такому розвитку подій кордони Угорщини могли бути сформовані на прийнятній етнічній основі, а Трансільванія сформувалася б як незалежна держава. Але упродовж листопада 1918 – березня 1919 рр. влада Угорщини не зуміла відстояти свої етнічні кордони. Причину такої пасивності він вбачає не у зраді керівництва УНР, не у міжнародній змові проти Угорщини, а у крайній виснаженості збройних сил Угорщини, падінні і деморалізації усього суспільства; 5) Рішуча асиміляційна політика Угорщини у довоєнні 50 років посилила міжнаціональне протистояння і розвиток неконструктивних міжнародних відносин у Центрально-Східній

Європі, в яких задомінували загарбницькі інтереси сусідніх держав, що у черговий раз зруйнувало не тільки умови для реалізації ідеї Дунайської конфедерації часів Лайоша Кошута, а й для пошуку і вироблення справедливих підходів для врахування справедливих інтересів усіх націй цього регіону, їх порозуміння і зближення у майбутньому [9].

Після розпаду багатонаціональних держав у ХХ ст., ліквідації колоніальної системи нові держави виникли далеко не на основі етнічної ідентичності, через що гострі міждержавні суперечності, екстремізм і насильство національно-визвольних рухів виявилися невмирущими. Оскільки наявні міжнародні акти із захисту прав національних меншин носять рекомендаційний характер і не є обов'язковими для реалізації їх положень на рівні суверенних держав, тому усі вони не можуть запобігти «політичній інструменталізації етнічності, а відтак і посиленню ентропії у міжнародній системі» [10, с. 372-373].

У ХХІ ст. правоцентристська партія – «ФІДЕС – Угорський демократичний союз» – стала закономірно домінуючою силою у суспільно-політичному житті Угорщини, оскільки її політичні принципи на правих християнсько-демократичних засадах найкраще відповідають внутрішнім і зовнішнім інтересам і викликам угорської нації та держави, у консолідації та духовному об'єднанні Матері-батьківщини та угорських закордонних спільнот Румунії (Трансільванія, Ердей), Словаччини (Південна Словаччина, Фельвїдик), Сербії (Воєводина, Дельвїдик), України (Закарпаття, Карпатоїа).

Після прийняття Основного Закону (Конституції) Угорщини та близько 30 конституційних законів у розвиток положень Основного Закону, що вступили в силу з 1 січня 2012 р. і склали нове законодавство Угорщини, в країні завершився трансформаційний період та конституційно-правове оформлення положень щодо боротьби за інтереси закордонного угорства. Особливе значення належить модифікованому Закону «Про угорське громадянство» від 1993 р. (набрав чинності 01.01.2011) та конституційному Закону Угорщини XLV від 31 травня 2010 р. (вступив в силу 4 червня 2010 р. у 90-ту річницю підписання Тріанонського мирного договору). Законом XLV 2010 день підписання цього договору – 4 червня 1920 р. – проголошено Днем національного єднання угорців, а сам Тріанонський договір визнано мирним диктатом, що став однією з найбільших трагедій в історії угорської нації, внаслідок якого історична Угорщина була розчленована, третина угорської нації потрапила до складу сусідніх держав, виникли політичні, економічні, правові і моральні проблеми, які до нинішнього часу не вдається вирішити.

Констатуючи те, що попередні спроби ревізії Тріанонського диктату зазнали невдачі, Державні Збори заявили, що існуючі проблеми можна вирішити лише у рамках визначених положень міжнародного права, сформованого на демократичних засадах, дотримання суверенітету, рівності держав і готовності усіх до співробітництва у цій справі. Вихідними позиціями мають стати: забезпечення національним спільнотам вільних умов для самовизначення та збереження їх ідентичності. Однозначно засуджувалися усі спроби, що спрямовані на асиміляцію національних частин угорської нації, які проживають на території конкретної держави (ст. 2).

У ньому зазначається, що кожен угорець чи частини угорської спільноти, які потрапили під юрисдикцію іншої держави, становлять єдину угорську націю. Для закордонних угорців визначальною складовою у досягненні національної єдності, збереженні індивідуальної та колективної ідентичності є духовне подолання умов закордоння. Державні Збори підтвердили обов'язок Угорщини щодо підтримки і оберігання зв'язків між членами і спільнотами угорської нації, природних прагнень у формуванні автономії у різних формах, що ґрунтуються на європейській практиці (ст. 3).

Державні Збори вважали своїм обов'язком зазначити перед нинішнім і майбутніми поколіннями нації, що Тріанонський мирний диктат спричинив національну трагедію, про яку угорська нація завжди пам'ятатиме. Враховано допущені помилки Угорщини щодо інших націй, спричинені Тріаноном, з минулого зроблено належні висновки. На основі досвіду і результатів боротьби упродовж 90 років за єдність нації, її відродження, працюючи задля зміцнення національної єдності між усіма частинами розчленованої нації, Державні Збори проголосили 4 червня 1920 р. – день підписання Тріанонського мирного договору – Днем національної єдності (ст. 4) [11].

На розвиток Закону XLV 2010 парламент Угорщини прийняв 21 жовтня 2010 р. постанову про посилення масового взаємного обміну між учнівською, студентською молоддю, туристичними групами Угорщини та відповідниками угорських закордонних спільнот у рамках програми під назвою «Надкордоння!». Законом XLV 2010 створено правові засади для возз'єднання угорської нації, універсальність яких полягає у констатації єдиної угорської нації, яка складається з різних частин, які проживають в Угорщині та за рубежом і мають громадянство інших держав. Єдність нації також може досягатися і здійснюватися всупереч встановленим кордонам, особливо у Європі, яка об'єднується, стала квінтесенцією діяльності нинішньої правлячої еліти.

Позиції Угорщини у регіоні упродовж 2010–2020-х рр. зміцнюються завдяки стабільному і успішному розвитку її економіки, скороченню і зведенню до мінімуму заборгованості перед МВФ. Економічна модель цієї країни функціонує дуже добре, звідси досить успішними є соціальні програми. Враховуючи гірші економічні умови проживання угорців у сусідніх державах у порівнянні з більш розвиненими регіонами самих сусідніх держав, а також самої Угорщини, Будапешт приділяє велику увагу матеріальній, економічній та фінансовій підтримці угорських зарубіжних спільнот. Значна матеріальна (економічна, фінансова) і духовна підтримка регіонів проживання закордонного угорства спрямована не на проїдання, а для того, щоб кожен конкретний район компактної екзистенції угорців став конкурентоспроможним у країні проживання, подолав відставання і вийшов на кращі позиції порівняно з іншими краями сусідньої країни.

Політика захисту, підтримки і збереження угорських закордонних спільнот у сусідніх державах була вироблена спільними зусиллями Будапешта і товариств закордонного угорства і фокусується на реалізації чотирьох важливих вузлових напрямів діяльності. Серед них: значна економічна і фінансова підтримка, набуття подвійного громадянства, забезпечення колективних прав на основі культурно-освітньої і територіальної автономії, розвиток освіти усіх рівнів рідною мовою. У боротьбі за виконання цих напрямів лідери закордонного угорства та Угорщини діють у повній злагоді у кожній з чотирьох сусідніх держав.

Завдяки реалізації Закону Угорщини «Про закордонних угорців» (набрав чинності 01.01.2002) було видано понад 900 тисяч «Посвідчень закордонного угорця». Серед них: понад 540 тис. у Румунії, 165 тис. – Закарпатті, майже 120 тис. – Словаччині, понад 100 тис. – Воєводині (Сербія). Цією акцією вдалося забезпечити домінування об'єднавчих і реасиміляційних процесів та інтеграції угорської нації у Центральну-Східну Європу навколо своєї історичної батьківщини.

Наступним кроком стало забезпечення закордонним угорцям подвійного громадянства – Угорщини та країни проживання. Станом на лютий 2020 р. 1,1 млн закордонних угорців (найбільше з Румунії та Сербії, 140 тисяч із Закарпаття) набули громадянства Угорщини, не виходячи з громадянства країни проживання. За іншими даними кількість жителів Закарпаття, які набули й громадянства Угорщини, становить до 300 тис. осіб. У Словацькій Республіці подвійне громадянство заборонене модифікованим законом про громадянство від 17 липня 2010 р. Його набули лише понад 100 угорців Словаччини.

Третім архіважливим завданням є набуття автономії. Патріотичні й радикальні угорські закордонні організації Румунії, Сербії, Словаччини, України наполегливо вимагають від країн-метрополій надати широку автономію для угорських меншин, як єдино можливої умови їх збереження та розвитку у цих країнах. Позиції Угорщини, угорських закордонних партій і товариств повністю збігаються у тому, що без набуття статусу автономії неможливо реально захищати і реалізовувати права угорських меншин. Ними визнається, що у справі автономії досягнуто найменших успіхів порівняно з усіма іншими напрямками. Причина невдачі впливає не з позиції Угорщини, а з того, що усі правлячі кола сусідніх з Угорщиною держав не йдуть ні на які компроміси з Будапештом у питаннях щодо надання автономії багаточисельним автохтонним і компактно проживаючим угорським спільнотам у їхніх державах.

Четвертою сферою діяльності лідерів закордонних спільнот є збереження уже сформованої системи культурно-освітніх установ усіх рівнів рідною мовою. У цій сфері діяльності порівняно з іншими трьома досягнуто кращих результатів [12].

Беззаперечним аргументом на користь активізації діяльності Угорщини є динаміка стрімкого зменшення чисельності угорського населення у сусідніх з нею країнах Центрально-Східної Європи упродовж 1920–2017 рр. А у 2001–2021 рр. темпи скорочення угорців у сусідніх державах прискорилися, про що свідчать наступні показники (тис. осіб) у: Словаччині – з 521 до понад 443; Україні – з 157 до понад 125; Румунії – з 1430 до понад 1090; Сербії – з 293 до понад 208; Хорватії – з 17 до понад 8; Словенії – з 6 до понад 3; Угорщині – з 9960 до понад 9650. В усіх 6 державах відбувається значне його скорочення. Лише в Австрії відбувається прискорений приріст угорського населення з 41 до понад 57 (у 2020 р. – 100 тис. чол.). В самій Угорщині має місце незначне його зниження [13, с. 22].

Для реалізації Закону XLV 2010 важливою є постанова Державних Зборів Угорщини від 18 червня 2019 р. про проголошення 2020 року – 100-ліття підписання Тріанонського диктату 4 червня 1920 р. – роком національного єднання Матері-батьківщини та угорських закордонних спільнот. Ця постанова спрямована на сприяння вирішенню політичних, економічних, правових й моральних проблем, спричинених підписаним мирним диктатом 4 червня 1920 р., які до нинішнього часу не вдалося вирішити. Нею наголошується, що упродовж 2020 р. один день, 4 червня, буде днем скорботи, а решта 365 днів року будуть днями єдності і нескореності розчленованої нації перед трагедією. Відзначається, що заходи, які запо-

чатковані з 2010 р. заради мирного об'єднання нації, роз'єднаної кордонами, збереження закордонних частин угорства, що втілюються до життя методами політики надкордоння, принесли позитивні результати. У постанові вказується, що, дотримуючись принципів державного суверенітету, прагнучи до формування на нових засадах співробітництва у Центральній Європі, стимулюється діяльність угорців Карпатського басейну, формування правових умов для їх збереження та зміцнення національної ідентичності, що є природною потребою країни, нації, національних спільнот кожного регіону, з метою подолання спадщини минулого – національних принижень, позбавлення прав та обмежень.

Організаційна робота політичної еліти Угорщини з підтримки закордонних угорських спільнот у всіх сферах життя усього 2020 р. – року столітньої трагедії угорської нації – стала беззаперечним пріоритетом внутрішньої і зовнішньої політики всієї країни. Будапештом доводиться, що ця постанова спрямована не стільки для нагадування про тріанонську трагедію, скільки для пропонування народам регіону перейти на новий рівень співробітництва заради майбутнього Центральної Європи. Відзначається, що у XXI ст. унеможлиблюється повторення світових подій, які мали місце століття тому та у роки обох світових воєн, авторитетно наголошується, що сучасна політична еліта Угорщини відмежувалася від націоналістичної парадигми, в країні подолано ідеологію реваншизму, воєнного екстремізму, зроблено висновки з помилок минулого, сформовано нову концепцію націєтворення, що ввібрала в себе кращі досягнення у цій сфері сучасної західної демократії, на основі якої склалися цивілізаційні умови для формування рівноправних відносин між народами Центрально-Східної Європи [14].

2020 рік позначений багатьма заходами, приуроченими столітній річниці підписання Тріанонського мирного диктату як у самій Угорщині, так і за її межами, головним чином серед угорських закордонних спільнот. У своєму зверненні до закордонних угорців 15 березня 2020 р. з нагоди національного свята – Угорської національної революції і визвольної війни 1848-1849 рр. та 100-ліття Тріанонської трагедії 4 червня 1920 р. В. Орбан наголосив: «Угорщина і сьогодні не може існувати без угорських спільнот Трансільванії, Південної Словаччини, Воєводини та Закарпаття. Їх зміцнення і захист прав є нашим спільним завданням і відповідальністю». Запевнялося, що «ми збережемо на благо усіх і збагатуватимемо розквіт у майбутньому витворені угорською нацією у Карпатському басейні понад одну тисячу років тому неповторні мову, духовну і культурну спадщину» [15].

З нагоди століття підписання Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. в Угорщині, у місцях компактного проживання закордонних спільнот, на рівні Світового конгресу угорців відбулися великі і масові заходи усіх рівнів, які засвідчують, що актуальність проблеми Тріанону не тільки не знизилася, але й набирає нового витка свого розвитку. На урочистому засіданні парламенту Угорщини 4 червня 2020 р. у виступі Президента країни Яноша Адера називалися основні причини, які привели до Тріанонського договору. Серед них: поразка монархії у війні та її розпад, чим скористалися переможці Франція і Британія. Розчленувавши територію Габсбурзької монархії на 7 нових країн, вони позбавилися суперника і отримали нових союзників у Центрально-Східній Європі. Угорські правлячі кола періоду УНР та УРР у кінці 1918 – 1919 рр. проводили угодницьку політику і виявилися нездатними захистити державні і територіальні інтереси Угорщини. Як він підкреслив, усі країни у війні боролися за здобуття та розширення територій, зміцнення національного суверенітету. Одна лише Угорщина після проголошення 16 листопада Угорської народної республіки так і не вдалася до справедливого відстоювання і захисту власних національних і державних інтересів, проявила повну пасивність і сподівалася на справедливість рішень Паризької конференції. Визнаючи Тріанонський мирний договір несправедливим, Я. Адер у той же час підкреслив, що Угорщина не пред'являє територіальних претензій до жодної сусідньої країни (Румунії, Словаччини, Сербії, України). На його переконання, помилку великих держав треба спільно виправляти із сусідніми країнами Центрально-Східної Європи [16].

У промові Прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана 8 червня 2020 р. Тріанонський мирний диктат було оцінено як національну трагедію. На його думку, жодна інша нація її не пережила б. В тисячолітній історії Угорщини були ще гірші кордони від тріанонських. І всупереч цьому угорська нація не тільки вижила, але й вийшла сильнішою. Захід зруйнував кордони Угорщини так, як він це зробив в Африці. Цього ми ніколи не забудемо, підкреслив В. Орбан. Лідером країни насамперед було підкреслено, що «справедливість без сили мало вартує». З наданням подвійного громадянства відкрилися можливості для боротьби за інтереси угорської нації не лише з боку Угорської держави, а й зі сторони самих закордонних угорців. Ідея захисту і збереження національної самоідентичності об'єднує угорську націю Угорщини та її частин, які проживають у сусідніх державах. В. Орбан привітав настання нової епохи у світі та у Центрально-Східній Європі, зокрема, основними рисами якої

є відхід у минуле імперій і тоталітарних режимів, зміцнення принципів демократії, правових форм правління і відповідних міжнародних відносин. Світом визнається існування не тільки державних кордонів, а й кордонів проживання націй, визначати межі останніх великодержавні політики безсилі. У нинішні часи Угорщина формує добрі стосунки із своїми сусідами, які будуть позитивними для усіх сторін. Змагання угорців за свої права триватимуть до тих пір, поки вони не досягнуть своєї мети. На переконання В. Орбана, п'яте покоління тріанонців зможе, всупереч усім труднощам, змінити долю угорців на краще. Ліві й опозиційні сили до нинішньої влади Угорщини також погоджуються з оцінками Тріанонського мирного диктату, що його потрібно оцінювати не з націоналістичних, а з патріотичних позицій [17].

Дієюю за змістом виглядає Політична заява Державних зборів Угорщини від 4 червня 2020 р. з нагоди 100-річчя підписання мирного диктату, що складається із 12 пунктів. У першому пункті констатується як історичний факт те, що мирні договори 1919–20 рр. позбавили угорців, які упродовж першого тисячоліття проживають у Європі як державна нація, права на національне самовизначення. На підставі цих договорів близько 3,3 млн. угорців (кожен третій представник цієї нації) потрапив під владу інших держав, де упродовж 100 років і по нинішні дні проживає у рамках державних утворень, що змінюються, при постійному скороченні своєї чисельності. У пункті 2 наводяться дані про те, що на території колишньої Угорщини упродовж 1787-1910 рр. національні меншини (без врахування німецької спільноти) чисельно збільшилися з 4,94 млн. чол. до 8,5 млн. чол., тоді як у 1920-2011 рр. чисельність угорців, які потрапили до сусідніх країн, зменшилася з 3,28 млн. чол. до 2,09 млн. чол.

З майже 3,3 млн. угорців, які за Тріаноном відійшли до сусідніх держав, половина проживала безпосередньо біля нових кордонів сусідніх держав з Угорщиною і складала чисто угорські етнічні території, тому кордони 1920 р. мали би бути значно справедливішими з етнічної точки зору на користь Угорщини. У нинішні часи у сусідніх державах чисельність угорців складає 2 млн. чол., тобто через 100 років після Тріанону сталося найбільш прискорене скорочення (майже на 40%) чисельності угорців серед усіх інших народів Центрально-Східної Європи.

У наступних пунктах Заяви наголошується, що, незважаючи на етнічні чистки, насильницьку асиміляцію та еміграцію, угорці все ж зберегли свою мову, культуру, свою національну ідентичність на своїй рідній землі. Це покладає на Угорську державу та відповідальні

політичні кола Європи відповідальність за історичну долю угорських спільнот у Карпатському регіоні.

Тридцятирічний досвід повернення угорців до Європи показав, що й у нових умовах проти них продовжують застосовуватися різні дискримінаційні заходи, що обмежують їх права на вільний розвиток та збереження національної ідентичності. Тому пропонується в дусі 4-ї статті угоди про членство в ЄС визнати право кожної національної меншини, кожної людини на національну самоідентифікацію як основоположне право. Запропоновано закріпити у конституціях країн ЄС, як це зроблено в Основному Законі Угорщини, право на самоідентифікацію кожної корінної меншини, яка проживає на її території. Внесена пропозиція до парламентів країн Центрально-Східної Європи щодо клопотання до ООН та Європейських міжнародних організацій схвалити і визнати право на самоідентифікацію як основне право людини. Звертається увага на те, що в Європі проживає понад 50 млн. національних меншин і пропонується підтримати ініціативу Об'єднаної Федерації національностей Європи від 2013 р. і включити положення про захист національних, етнічних та мовних прав національних меншин як обов'язкове для виконання правової норми на рівні ЄС. Наголошується, що у XXI ст. інституції ЄС та ЄП мають сприяти включення права на самоідентифікацію національних меншин як невід'ємну частину загальних прав людини.

Привертає особливу увагу пункт 11, яким громадян країн-членів ЄС закликає підтримати ініціативу Національної ради Секейського краю (центр Трансільванії, Румунія), що включає три області, в яких проживає понад 75% угорців, по формуванню у цьому краї євро регіону економічного та культурного розвитку. Зазначено, що сучасні суспільно-культурні і національні процеси у Секейському краї особливо гостро позначаються на відносинах між Румунією та Угорщиною [18].

Відносини Угорщини та сусідніх держав щодо закордонного угорства й у нинішні часи залишаються не достатньо врегульованими як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях у рамках ЄС та поза його межами. Можливості Угорщини у сприянні збереженню й розвитку угорських національних меншин, захисті їхніх прав у сусідніх державах обмежуються тією обставиною, що вони критично сприймаються в інституціях ЄК і не викликають належної реакції на нецивілізовані дії щодо угорських спільнот з боку владних органів Румунії, Словаччини, України, Сербії.

У сусідніх з Угорщиною країнах рішуче опротестовуються односторонні оцінки у Законі XLV 2010 та наступних рішеннях Угор-

щини політичних подій щодо облаштування Центрально-Східної Європи після Першої світової війни, умов Версальських договорів, зокрема Тріанонського, наголошується, що спадщина Габсбурзької монархії належить усім новим країнам, що утворилися на її місці після розпаду, а не лише Угорщині. Більшість ініціатив Угорщини по сприянню відродження угорських спільнот, підтримці їх економічної, культурно-освітньої діяльності сприймаються пасивно і негативно, щодо усіх нинішніх дій Угорщини проводяться паралелі з її політикою міжвоєнного періоду, яка завершилася ревізією у 1938–1941 рр. кордонів на її користь. Сусіди Угорщини продовжують замовчувати те, що перегляд Тріанонських кордонів на користь Угорщини відбувся упродовж 2 листопада 1938 – 11 квітня 1941 рр. з волі великих держав, отців Тріанону, а сам договір втрачав свою чинність до 1947 р. Натомість констатується те, що ревізія Тріанону на користь Угорщини була скасована Паризьким мирним договором 10 лютого 1947 р., яким тріанонські кордони Угорщини були поновлені остаточно і назавжди, а сучасна міжнародна позиція щодо цих кордонів відповідає *status quo*.

Сусідні держави продовжують дотримуватися безкомпромісної політики щодо угорських спільнот, виробленої ще на початку ХХ ст., в якій домінують положення про верховенство права та інтересів держави, громадянина над національними чинниками, підпорядкованість статусу національних меншин загальнодержавним інтересам. Усе це закріплено у конституційному і галузевому праві сусідніх держав. Угорщина та угорські спільноти цілковито згодні з цим. Погоджуючись із суверенним правом держави, вони відстоюють національні права людини, окремого етносу, прагнуть гармонізувати відносини більшості і меншості у внутрішньому житті країни, добиваються недопущення політики першо- та другорядності у міжнаціональних стосунках.

У національній політиці Угорщина неухильно визнає встановлені кордони, але захищає національну самоідентичність угорських спільнот у сусідніх державах. Провина у тому, що усі вживані Угорщиною заходи для пом'якшення впливу «синдрому Тріанону», загоєння міжетнічних травм 100-літньої давнини, запобігання різкому скороченню чисельності угорської нації у цих країнах, її асиміляції чи масового переїзду до Угорщини та інших країн ЄС не приносять бажаних успіхів, більшою мірою лежить на державах суверенах цих спільнот, аніж Угорщини. Серед першопричин цього є замаскована дискримінаційна політика з боку держав у сфері економічних, соціальних та освітніх умов проживання цих етносів порівняно з державотворчими націями, гірші соціально-економічні можливості,

нижча народжуваність серед таких спільнот у порівнянні з панівними етносами, примусове виселення, значна еміграція і стимулювання до еміграції з боку сусідніх держав, прихована політика асиміляції національних меншин.

У політиці непоступливості і безкомпромісності сусідніх з Угорщиною держав простежується більше негативу порівняно з вимогами Угорщини. Наслідки Тріанону є несправедливими, хоч би як це не приховувалося представниками сусідніх держав.

Угорщина постійно демонструє свою союзницьку політику щодо України, незмінну позицію щодо її територіальної цілісності і суверенітету, цілковитої підтримки її євроатлантичних прагнень, однозначної зацікавленості Угорщини у благополучній Україні. Але в освітньому та мовному питанні Угорщина не згодна з Україною, вбачає у законах про освіту та мову значні обмеження прав угорської спільноти Закарпаття. Лише з цієї причини Угорщина продовжує блокувати засідання комісії НАТО – Україна, поки Україна не внесе правки у закони про освіту та у порядок застосування державної мови, не відновить освіту угорської спільноти угорською мовою як це було до вересня 2017 р. [19].

Українська сторона з розумінням ставиться до того, що сформовані кордони у Центрально-Східній Європі за наслідками обох світових воєн далеко не збігаються з межами розселення націй. Особливо це стосується угорського народу, значні частини якого перебувають у складі сусідніх держав. Ці питання є принциповими у міжнародній діяльності Угорщини, з чим слід рахуватися. Київ абсолютно налаштований на те, щоб автохтонні національні меншини, у тому числі й угорська, зберігали в Україні свою самобутність, національну ідентичність, не емігрували і не асимілювалися.

Висновки

Версальсько-Вашингтонська система світового порядку відповідала інтересам країн переможців над переможеними у Першій світовій війні, а при визначенні післявоєнних кордонів не належним чином враховувалися національні та етнічні чинники, базові етнічні, історичні критерії нації – і державотворення, що з початком ХХ ст. ставали все більш впливовими у Європі, особливо у її східній частині.

З точки зору Угорщини та керівних органів угорських закордонних спільнот умови Тріанонського мирного договору 1920 р. були для угорської нації несправедливими і грабницькими, нав'язані переможцями війни, країнами Антанти за принципом права сили і переможця. Мирними договорами 1947 р. за наслідками Другої

світової війни кордони у цьому регіоні практично відновилися на новій основі лише для табору переможців за рахунок переможених. Кордони між Угорщиною та сусідніми державами були відновлені з попереднього стану. Однак, про подібність кордонів Угорщини 1920 та 1947 рр. ніде не вказувалося, хоча їх співпадіння не стало випадковістю.

У післятрансформаційний період правоцентричні і державницькі ідеології в Угорщині набули динамічного розвитку, стали визначальними у її політиці, спрямованої на врегулювання проблем угорських закордонних спільнот. Доля закордонного угорства залишається найболючішим питанням для Угорщини. Будапешт беззаперечно визнає чинність державних кордонів, але не визнає справедливим розчленованість угорської нації, третина якої потрапила до сусідніх країн у насильницький спосіб і перебуває там як автохтонні угорські спільноти. Активна діяльність Угорщини щодо єднання усіх частин угорської нації є відповіддю на протилежну позицію сусідніх держав. До негативних чинників такої позиції Будапештом відносяться: дискримінаційна політика з боку сусідніх держав у сфері економічних, соціальних та освітніх умов угорських спільнот порівняно з державотворчими націями, гірші соціально-економічні можливості, нижча народжуваність серед угорців у порівнянні з домінуючими етносами, стимулювання до примусового виселення, еміграції, прихована політика асиміляції національних меншин. В Угорщині вважається, що забезпечення культурно-освітнього життя угорською мовою, подвійного громадянства, автономії, застосування угорської мови у місцях компактного проживання угорських спільнот у Румунії, Словаччині, Україні, Сербії нарівні з державною мовою дозволить подолати ці негативні тенденції.

Вирішення проблем угорських спільнот через безкомпромісність і незбігання підходів між Угорщиною та сусідніми державами поки що унеможлиблюється й у 2020 р., столітній роковині укладення Тріанонської угоди, що в Угорщині вважається національною трагедією угорського народу і угорської держави. На тлі цієї події Угорщина продемонструвала надзвичайну активність і прагнення змусити сусідні держави проявляти більше конструктивізму у поліпшенні становища закордонних угорців. Проте в сусідніх з Угорщиною країнах оцінки Тріанону та його наслідків носять переважно протилежний для Будапешта зміст. Особливо безкомпромісними виглядають позиції Румунії та Словаччини, суть яких зводиться до того, що договір вважається справедливим, бо ним було усунено гегемонію Угорщини у Центрально-Східній Європі над румунами,

словаками, сербами, хорватами та українцями, а визначені кордони й у нинішні часи надійно унеможливають відродження цього у регіоні.

На протипагу іншим Україна займає у цьому питанні виважену позицію, не ігнорує синдрому Тріанону, приділяє належну увагу цій проблемі і прагне знайти порозуміння з Угорщиною, щоб досягти двосторонніх домовленостей, які відповідатимуть інтересам обох держав, зокрема у поліпшенні культурно-освітнього становища угорської спільноти Закарпаття.

Література:

1. Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма. Москва, 1969. Дані про Австро-Угорщину та Османську імперію подано на основі авторських розрахунків.

2. Berend T. Ivan – Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet Europa gazdasagi fejlodese a 10-20. szazadban. 2-k kiadas. Koz-es Jogi konyvkiado – Bp – 1976; Romsics Ignac. Trianon okai. A nemzeti osszetartozas napja. Pedagogiai hatteranyag – Bp – 2011. URL: http://users.atw.hu/adamjzeneiskola/src/unnepek/trianon-nap/a_nemzeti_osszetartozas_napja-ped-ag.pdf; Зейдлер Миклош. Трианонский мирный договор 1920 г. Взгляд современной венгерской историографии. *Историческая экспертиза*. 2019. №2. Институт истории Центра гуманитарных исследований Венгерской академии наук. URL: https://istorex.ru/page/zeydler_m_trianonskiy_mirniy_dogovor_1920_g_vzglya_d_sovremennoy_vengerskoj_istoriografii

3. Подільський П. Імперіалізм та самовизначення націй. *Вісті ВУЦИК (Харків)*. 2 серпня 1929. № 176.

4. Сен-Жерменский мирный договор. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров. Под редакцией проф. Ю.В.Ключникова и Андрея Саблина. Серия II. Москва: Литиздат НКВД. 1925.

5. Трианонский мирный договор. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров. Под редакцией проф. Ю.В. Ключникова и Андрея Саблина. Серия IV. Москва: Литиздат НКВД. 1926.

6. Attekintes egy evszazadrol. URL: <https://karpatalja.ma/karpatalja/kozelet/attekintes-egy-evszazadrol/>

7. Romsics Ignac. Trianon okai. A nemzeti osszetartozas napja. Pedagogiai hatteranyag – Bp – 2011. URL: http://users.atw.hu/adamjzenezskola/src/unnepek/trianonnap/a_nemzeti_osszetartozas_napja-ped-ag.pdf

8. Зейдлер Миклош. Трианонский мирный договор 1920 года. Взгляд современной венгерской историографии. *Историческая экспертиза*. 2019. №2. С. 133-157. Институт истории Центра гуманитарных исследований Венгерской академии наук. URL: https://istorex.ru/page/zeydler_m_trianonskiy_mirnyy_dogovor_1920_g_vzglyad_sovremennoy_vengerskoj_istoriografii

9. Jeszenszky Geza. Igy kerulhattuk volna el Trianont: iden 100 éves a katasztrófa. URL: <https://www.valaszonline.hu/2020/01/02/trianon-100-jeszenszky-essze-revesz-reflexio/>

10. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. Київ. 2017.

11. 2010. йві XLV. Түрғыны а Nemzeti Цссzetartozбs melletti tanъsbgtitelr I. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000045.tv>

12. Держалюк М.С. Активізація діяльності Угорщини у регіоні на початку XXI ст.: причини і результати. Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». Київ. Видавництво Політія, 2019. Випуск 4(14). 2019. 368 с.

13. Joggal Európaban. A Karpat-medencei magyar autonomiatorekvesek 25 éve. – Budapest – Harmattan Kiado – 2016.

14. Az Orszбgy lъs kedden a nemzeti цsszetartozбs йvйnek nyilbнntotta 2020-at, a trianoni бkediktбtum 100. йvfordulyбt. URL: <https://www.promenad.hu/2019/06/18/a-nemzeti-osszetartozas-evenek-nyilvanitottak-2020-at/>

15. Marcius 15. – Orban Viktor: Magyarorszag nem letezhet az erdelyi, delvideki, felvideki es karpataljai magyar kozossegek nelkul. URL: <https://karpathir.com/2020/03/15/marcius-15-orban-viktor-magyarorszag-nem-letezhet-az-erdelyi-delvideki-felvideki-es-karpataljai-magyar-kozossegek-nelkul/>

16. Ader Janos: a torvenytelenseget egyetlen magyar sem tudta feldolgozni. URL: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/ader-janos-besz-el-a-nemzeti-napjan-cikkunk-frissul>

17. Orban Viktor teljes beszede Satoraljauhelyen. URL: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/06/orban-viktor-miniszterelnok-teljes-beszede-satoraljauhelyen>

18. Politikai nyilatkozat a bekediktatum szazadik evfordulojan – a teljes dokumentum. URL: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/politikai-nyilatkozat-a-bekediktatum-szazadik-evfordulojan-a-teljes-dokumentum>

19. Szijjarto: Magyarorszag blokkolja a NATO-Ukrajna tanacsuleseket, amig nincs megallapodas a kisebbségi jogokrol. URL: <https://karpathir.com/2020/03/10/szijjarto-magyarorszag-blokkolja-a-nato-ukrajna-tanacsuleseket-amig-nincs-megallapodas-a-kisebbségi-jogokrol>

Mykola Derzhaliuk

Doctor of Historical Sciences,
Academician of the APS of Ukraine

The Hungarian Tragedy. To the 100th Anniversary of the Treaty of Trianon

The article examines the implications of the introduction of the unfair Paris Peace Treaties for the countries of Central and Eastern Europe, namely the Treaty of Trianon for Hungary. The article singles out the reasons why the borders formed under the treaty turned out to be plunderous for Austria, Hungary, Germany, and Turkey, tragical for Ukraine and Belarus, but advantageous for Czechoslovakia, Poland, Romania, and Yugoslavia because of unprecedented accrescence of numerous ethnic territories of the said countries.

The article stresses that the winners in World War I, the Entente states, having imposed on the defeated Central powers unjust and predatory peace conditions, failed to take into account ethnic factors, thus significantly contributing to the resurgence of national liberation movements in the Austro-Hungarian, Russian, and Ottoman empires and their collapse, while providing assistance only to those nations of Eastern Europe in their aspiration to self-determination and independence that had geopolitical value and became their strategic partners. The interests and aspirations to independence of other nations were ignored.

The author argues that the new borders were formed on the basis of power conditions and victor's justice, thus leaving sharp interstate and ethnic conflicts in Central and Eastern Europe unsettled and further aggravated. It is underlined that onerous Versailles conditions and unprecedented escalation of ethnic conflicts became the main reason for the intensification of international tension and outbreak of World War II.

Particular attention is paid to the preparation and signature of the Treaty of Trianon with Hungary and the main reasons of imposition of unjust conditions of the Treaty that led to the active revisionist policy of Hungary in the interwar period. The author uses the works of distinguished historians of Hungary and reveals the fatality of the Treaty of Trianon. The article lays emphasis on the Trianon syndrome, which provoked the determined anti-Versailles Hungarian policy on the international arena in the first half of the 20th century, led to the strengthening of pan-Hungarian concepts, rejuvenation of ideals of the Great Hungary, caused mass active revisionist movements among Hungarians of the region against the neighbouring states, and incredibly strengthened the struggle for the revision of oppressive Trianon borders in favour of Hungary that caused a response from the neighbouring states. The opposition notwithstanding, the unjust Trianon dictate over Hungary was over, although temporarily, due to favourable international conditions in 1938–41.

The article underscores that the Trianon dictate was not supported by the political forces of Hungary, and the latter holds this position until the present. Given that the position of Hungary and numerous Hungarian communities in

the neighbouring states has only slightly improved in 100 years after the conclusion of the treaty, the struggle for the protection of rights and interests of the considerable local Hungarian community, densely living in Romania, Slovakia, Serbia, and Ukraine, has arisen both in Hungary and among Hungarian communities in the neighbouring states in the 2020s.

The article proves that nowadays majority-to-minority relations in the unitary state should be formed upon the principles of state unity, but in the realms of culture and education, they should be based on the diversification and equality of conditions for the meaningful existence of a community, which is in minority and is not a state-building factor.

The rights and obligations of two parties should be taken into consideration and protected, the relations between a majority and minority should be built in such a way that their rights and interests exist without contradiction; both parties should become harmonious elements of the state of residence. The main modern constituents of Hungarian national policy for the neighbouring states are analysed, including material and financial support of Hungarian foreign communities, granting dual citizenship, epy Hungarian language for cultural and educational Hungarian establishments of all levels, and territorial autonomy for Hungarian communities.

The article underlines that Ukraine is mindful of the post-war borders of the new states of Central and Eastern Europe, which have little in common with the national settlement areas. That is especially true for Hungarian people who live in the neighbouring states as local minority communities. The article explains that Ukraine is totally determined to allow national minorities, including Hungarians, to preserve their uniqueness, national identity, and avoid assimilation.

Keywords: *Hungary, Ukraine, statehood, borders, the Trianon syndrome, ethnical conflicts, Hungarians abroad, dual citizenship, autonomy, cultural and educational conditions, assimilation, mass emigration.*

УДК 94:329.1 (44)

Шморгун Олександр Олександрович

кандидат філософських наук, доцент,
академік АПН України

**КРАХ ТРАДИЦІЙНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ У ФРАНЦІЇ ТА
ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

В статті показано, що у розвинених західних країнах, народи та еліти яких свого часу стали творцями модерної політичної демократії, спостерігається все більш глибока криза партійно-ідеологічного представництва. Одночасно має місце збільшення правих і лівих ультра радикальних, або навіть екстремістських, партій та рухів, різко опозиційних до базових цінностей і норм, що панують у сучасному західному суспільстві та політикумі.

Проаналізовано критичні зауваги французьких дослідників, що покладають велику частину провини за ці негативні явища на Ш. де Голля. Доведено, що хоча один з основних творців нового Основного закону та перший президент П'ятої французької республіки, ніколи не приховував свого максимально негативного ставлення до будь-якої партійної системи і особливо партійної системи Франції, яку називав «партійним феодалізмом», він ніколи не ставив собі за мету демонтаж представницької демократії як такої.

Насправді, попри постійні звинувачення запровадженого де Голлем так званого напівпрезиденства у перманентній нездоланній нестабільності, реальну безпрецедентну управлінську чехарду та управлінську неефективність якраз продемонстрували перша в історії західної демократії парламентська Третя французька республіка, та її типологічна спадкоємиця Четверта республіка.

Обґрунтоване положення, згідно з яким парламентаризм як такий зовсім не є гарантією справжньої демократичності представництва і, тим більше, ефективності оперативного державного управління, що вкрай важливо врахувати на тлі безупинних закликів не тільки промосковських політиків, а й багатьох патріотичних дилетантів про корисність ліквідації в Україні інституту президенства.

Саме тому, попри численні правки, внесені в Основний закон П'ятої республіки, покликані збільшити авторитет партій і привернути увагу широких верств громадян до їх діяльності, поставлених цілей французькі борці з наслідками французького авторитаризму так і не досягли. Більше того, в статті висвітлюється процес наростаючої нестабільності політичної системи та радикалізація соціальних рухів як справа, так і зліва.

Це свідчення того, що французи, як і всі громадяни розвинених західних країн, також вкрай незадоволені неефективністю і фактично фіктивністю партійних програм, відмінність яких, особливо у правлячих партій, є

мінімальною, невиконанням популістських обіцянок політиків, інтелектуальної та моральною деградацією еліт, що погрузли в корупційних скандалах, явно антинародним неоліберальним курсом на згортання попередніх соціальних завоювань, а, головне, повною нездатністю чинної влади подолати глобальну економічну кризу, що швидко насувається.

Обґрунтовано концептуальний висновок, згідно з яким головна причина всіх цих негативних явищ обумовлена принциповою хибністю образу наслідку після відходу де Голля від влади загального тренду на демократизацію політичного життя коштом зменшення компетенцій та оперативності виконавчої влади, завдяки збільшенню її залежності від влади законодавчої, а, значить і масово партійного представництва.

Із цього, своєю чергою, випливає, що запроваджена система прем'єр – президентського типу під назвою П'ята французька республіка, попри всі кульбіти, що відбувалась у французькій політиці останніх десятиліть, залишилась і продовжує зберігати великий потенціал модернізації вдосконалення.

Ключові слова: партійна система Франції, системні вади парламентаризму, криза партійного представництва, Конституції Третьої, Четвертої, П'ятої республік та їх роль у партійному будівництві, Ш. де Голль.

Особливості становлення французької держави

За спостереженнями дослідників у розвинених західних країнах, народи та еліти яких свого часу стали творцями якісно нового капіталістичного способу життя та відповідної йому системи політичної демократії, спостерігається все більш глибока криза партійно-ідеологічного представництва. Крім всього іншого, це знаходить свій прояв у зростанні феномену абсентеїзму, тобто унікальній персональній активній участі у виборчому процесі, а також суттєвому зменшенні реального впливу партій на політичний процес. Показником цієї деградації є поява демонстративно аполітичних організацій, типу партій любителів пива, квартироземників, вегетаріанців, хіп-хоп урбаністів тощо, члени яких явно демонструють зневагу до традицій представницької демократії.

Одночасно спостерігається збільшення лівих та правих ультра радикальних, або навіть екстремістських, партій або рухів, різко опозиційних до базових цінностей і норм, що панують у сучасному західному суспільстві та політикумі. Причому, саме Франція, в якій спочатку було запроваджено надзвичайний стан через низку терактів ще у 2015 р., а потім після його зняття у 2017 р., знову відновлено Е.Макроном у зв'язку з масовими протестами жовтих жилетів у 2018 р. (включаючи і комендантську годину), як завжди задає тон в усіх цих процесах. Що яскраво свідчать саме про крах традиційної політичної системи в цій країні [59].

Можна сказати, що протягом більше 200 років французи ставили на самих собі грандіозний соціально-політичний експеримент, який, за великим рахунком продовжується і сьогодні. Російський дослідник О.Мамікін слушно зазначає: «До перемоги парламентаризму у Франції наприкінці XIX століття країна пережила 11 конституцій і побачила реставрацію всіх видів політичних режимів (монархії у 1814 р., республіки у 1848 та 1875 рр., імперії у 1851-1852 рр., в кожному з яких вона прожила третину століття: наполеонівська епоха (1804-1815 рр., та 1851-1870 рр.). Монархічний режим (1814-1830 рр., та 1830-1848 рр.) а також парламентський устрій (1848-1851 рр., 1870 р. і наступне). Цікаво, що майже кожна за формою з французьких конституцій приймалась немов би напротивагу попередній, змінюючи суттєвим чином її основні положення» [24, с. 216-217].

Не в останню чергу така нестабільність пов'язана з тим, що саме Франція була найпотужнішою абсолютистсько монархічною державою Європи часів пізнього середньовіччя, в якій архаїчні феодальні норми та установи в усіх царинах суспільного життя знайшли найповніше втілення і гальмували поступ. Додатковою величезною перешкодою на шляху нормального розвитку модерної французької держави стала шалена протидія з боку інших європейських монархій, які постійно брали участь у різноманітних інтервенціях проти молодого французької республіки, втручаючись у її внутрішні справи, максимально сприяли економічній та політичній дестабілізації в ній; за спиною європейських монархій часто стояла монархія Британська, яка також переслідувала саме реакційні цілі гальмування розвитку продуктивних сил на європейському континенті і завдяки фінансуванню антифранцузьких воєнних коаліцій та дипломатичних інтриг, фактично, як завжди, воювала проти Франції «чужими руками» [50].

Отже, не дивно, що на тлі постійного відновлення реакції, що серйозно гальмувала розвиток Франції та спричинила її відставання від інших лідерів євроатлантичного світу, формування перших політичних партій, яке розпочалось на тлі розгортання Великої французької буржуазної революції у процесі появи у Франції перших паростків представницької демократії та республіканського врядування, було швидко придушене [56].

Але оскільки роялісти бурбонівської династії та похідні від них реакційні орлеанські та імперські конституційні утворення та режими, не були зацікавлені у формуванні повноцінної колегіальної законодавчої влади у формі парламентів, реальні політичні партії та парламентська багатопартійність почали виникати у Франції

лише у першій половині XIX століття, а особливо за Третьої французької республіки, яка справедливо вважається першою в історії моделлю послідовної парламентської демократії. Саме в силу своєї нетрадиційності для політичної історії Франції, ця політична формація народжувалась у важких муках, в процесі героїчного протистояння спробам повернути країні монархічне правління.

Але незважаючи на те, що спочатку монархічній більшості Установчих зборів вдалось надати формально республіканській формі правління вельми консервативної конфігурації, яку потенційно цілком можна було остаточно спрямувати в бік чергової реставрації, в процесі подальшої політичної боротьби, яка часто носила безкомпромісний характер, ініціатива поступово перейшла на бік прихильників парламентської форми правління. Важливо підкреслити, що цьому сприяло те, що на тлі запровадженої процедури загального прямого таємного голосування (окрім жінок та військовослужбовців), почалось формування характерної для Франції в наступному багатопартійності. У виборах брали участь близько десяти партій (три з яких були явно промонархічними), а в самому парламенті склалась трьохпартійна коаліція.

Після перемоги республіканців на дострокових виборах було проведено низку демократичних реформ: в тому числі прийнято закони про свободу зібрань, запровадження свободи друку, вдосконалення народної освіти, надання права діяльності профспілкам. Також було нанесено удар по традиційно потужному клерикалізму – розпущені релігійні конгрегації, запроваджено відділення церкви від держави.

В процесі подальшої модернізації парламентської республіки вперше в політичній історії, спочатку у режимі прецедентного права, було запроваджено посаду голови ради міністрів (офіційно посаду голови уряду було затверджено лише у тридцять роки XX століття). А це різко зменшило реальні повноваження парламентського (обраного парламентом) Президента Третьої Республіки. De facto він втрачав право розпуску національних зборів. І одночасно, парламентська більшість отримала право висловлення недовіри уряду та відправки його у відставку, ти самим збільшуючи роль партій, які через свої фракції отримали можливість радикальним чином впливати на діяльність виконавчої влади. Програми урядів тепер затверджував парламент, вони періодично звітують законодавцям.

Згідно з новими положеннями Конституції подальша зміна конституційних законів могла відбутись тільки у разі голосування за них абсолютної більшості Національних зборів, причому республі-

канська парламентська форма правління в принципі більше не могла бути предметом перегляду. Члени королівських сімей назавжди позбавлялись права займати посаду Президента, а також згідно нового закону щодо Сенату обиратися до верхньої палати.

Крім цього, одночасно із забороною довічного перебування частини сенаторів при владі, розширювались повноваження місцевого самоврядування. В цілому ж формування фактично партійних урядів із числа ставлеників парламентської більшості (а той із числа самих депутатів) та їх підконтрольність парламентським фракціям різко збільшило значення політичних програм та їх ідеологічного змісту. А це, своєю чергою, заохочувало запровадження переважаюче пропорційної системи виборів до Національних зборів.

Тепер, під страхом необрання до вищого Законодавчого органу або непереобрання до його наступного складу, партійні керівники та рядові кандидати у депутати, намагались постійно підтримувати зв'язок з електоратом, виконувати свої передвиборчі обіцянки, серйозно ставитись до формування своїх програм, активна конкуренція яких, свого роду конкурс на кращу стратегію подальшого розвитку, відбувалась на виборчому полі. Як видається, все це не могло не сприяти політико-ідеологічному структуруванню суспільства.

Нарешті, завдяки прямій чи опосередкованій партійності урядів (урядову посаду дозволялось поєднувати з депутатським мандатом) підривалась роль останнього оплоту промонархічного владного прошарку – бюрократії, позиції якої з часів діяльності кардиналів Ришельє та Мазаріні були дуже сильними і глибоко антидемократичними. Тепер, згідно з ідеалами парламентської демократії, у Третій французькій республіці національні збори домінували над урядом, внаслідок чого подібний політичний режим отримав назви «режим Зборів», «абсолютний парламентаризм», «асамблейна демократія» тощо.

Із проведеного аналізу може скластись враження, що саме модель багатопартійної парламентської республіки забезпечує найкращі умови для створення економічної і політичної стабільності, яка поєднується зі стійкою динамікою розвитку всіх сфер суспільного життя. Саме тому стосовно ефективних реформ в Росії, а значить і всього пострадянського простору, відомий політолог А.Мігранян, ще на початку пострадянських «реформ», зазначав: «Думаю, буде не перебільшенням сказати, що перехід Франції до демократичної політичної системи, початий революцією 1798 р., практично продовжувався впритул до початку 80-х років нашого століття, коли відбулось остаточне приборкання останньої значної

потенційно антисистемної політичної сили (блок соціалістів та комуністів), яка, прийшовши до влади, зцементувала і надала англосаксонського характеру французькій політичній системі: стійкий двополюсний центр та вузькі прошарки ультра радикально налаштованих груп на правому та лівому флангах політичного спектру. Для цього Франції знадобилось майже два століття і чимала кількість революцій, диктатур, охлократій, змін форм монархічного правління на республіканські та у зворотному напрямку. Майже 200 років пішло на те, щоб підготувати для стійкої демократії соціально-класову структуру, національний характер, змінити звичаї і традиції, випрацювати відповідну політичну культуру» [18, с. 143].

Багато українських політологів і по сьогодні вважають, що саме за таким сценарієм повинно було відбуватись становлення правових демократичних держав на пострадянському просторі і, звичайно ж, у незалежній Україні, позаяк панацеєю від перманентного президентського свавілля є «чистий» парламентаризм [42]. Що, здається, сповна підтверджує і історія Франції ХХ століття.

Рецидив деголівського абсолютизму?

Ліберально налаштовані французькі дослідники здебільшого покладають велику частину провини за ці негативні явища – відставання у демократичному розвитку, на Ш. де Голля. Справді, один з основних творців нового Основного закону та перший президент П'ятої французької республіки, Ш. де Голль, ніколи не приховував свого максимально негативного ставлення до будь-якої партійної системи і особливо партійної системи Франції, яку називав «режимом партій», «партійним феодализмом». Тому закономірно, що цей відомий прибічник «сильної» одноосібної президентської влади зробив все, щоб мінімізувати роль партій у політичному житті Франції, звести нанівець традиційну французьку багатопартійність.

У своєму неприйнятті «режиму партій» він був гранично послідовний. Так, майбутній президент у 1947 р. створив потужне за чисельністю і масовою підтримкою Об'єднання французького народу (Rassemblement du peuple français (RPF)). В програмних положеннях цієї організації, яку де Голль називав не партією, а лігою, було задекларовано, що ця політична сила, виступає за відміну конституції 1946 р., та створення «системи організованої демократії», заснованої на «всезагальному та вільному волевиявленні народу», тобто референдумі, а також не поділі, а збалансованості влад на основі так званого президентського арбітражу у взаємовідносинах між виконавчою та законодавчою «гілками влади».

Більше того, незаперечний лідер політичного об'єднання офіційно заявив, що РПФ не є політичною партією, орієнтованою на

участь в парламентській діяльності і у травні 1953 р. де Голль надав повну свободу дій депутатам, обраним від цієї організації до парламенту, фактично відмінивши фракційне представництво своєї політичної сили у парламенті. А згодом припинила існування і сама партія, оскільки де Голль віддав розпорядження про закриття місцевих відділень Об'єднання.

Крім того, згідно з одним політологічних законів кореляції між виборчими механізмами і типами партійних систем у різних формах правління, автора праці «Політичні партії» відомого французького правознавця М.Дюверже, застосування пропорційного представництва стимулює появу багатьох незалежних партій, а от запроваджена за правління де Голля мажоритарна виборча моделі Національних зборів у два тури (у другий тур переходять всі кандидати, що отримали не менше 12,5% голосів виборців), максимально стимулює перехід від режиму багатопартійності до партійної двоблоковості, що і спостерігається у Франції протягом останніх десятиліть.

Не сприяло існуванню потужної законодавчої влади, що спирається на режим багатопартійності, і запровадження де Голлем недовзі після переходу країни до нової Конституції механізму всенародного голосування при обранні президента, яке, на його думку, робило його легітимність вищою не тільки за мандат кожного окремого депутата, а й мандати всіх Національних зборів!» [8, с. 298]. Що дозволяло стати Президенту не тільки стати главою держави, а «вождем Франції» або, як писав сам президент, відкидаючи звинувачення у спробах встановити диктатуру, одночасно уособлювати «високе звання вождя, тяжкі кайдани служителя!» [8, с. 33].

Також, згідно виборчої теорії мажоритарна система прямих загальних виборів президента запроваджена де Голлем на референдумі 1962 р., сама по собі, гуртує електорат навколо двох основних кандидатів, знижуючи роль інших партій. Цьому процесу також сприяє і те, що на відміну від президенталізму США, у Франції довгий час були відсутні так звані праймериз, в ході яких одна з партій висуває свого найперспективнішого і найпрестижнішого кандидата на президентську посаду.

За французьким законодавством реєстрація такого кандидата передбачає надання декларації про власність, внесення відносно невеликого виборчого залогоу, повертається, якщо кандидат набере більше 5% голосів, а головне – отримання рекомендації від 500 в посадових осіб, що представляють не менше 30 різноманітних адміністративно-територіальних одиниць.

Нарешті, як свідчить політологічна теорія та реальна політична історія Франції, сама по собі боротьба за президентську посаду вносить розкол між відомими політиками, членами однієї і тієї ж політичної сили, а також примушує лідерів партій практично відмовлятися від програмних засад політичної «своєї» партії, завдяки якій вони стали відомими політиками. Тут можна згадати несподіване висування на президентську посаду Е.Баладюра, що був прем'єр-міністром у 1993-1995рр., під час переобрання президента і лідера право голлістської ОПР Ж.Ширака або те, що з метою бути переобраним на президентську посаду у 1988 р. Ф. Ф.Міттеран відмовився виступати як лідер соціалістичної партії, взявши передвиборче гасло «Єдина Франція».

До певної міри негативно вплинуло на престиж політичних партій і створення згідно Конституції П'ятої республіки достатньо «сильної» верхньої палати. На думку багатьох правознавців повноважний Сенат був запроваджений де Голлем саме з метою «стримування» активності нижньої палати. Про роль, яка надається верхній палаті красномовно свідчить те, що на відміну від національних зборів за новим основним законом цей орган не може бути розпущений і саме голова Сенату (а не спікер нижньої палати чи прем'єр-міністр) займає крісло президента, якщо воно з якихось причин стає достроково вакантним. Також ця установа маючи право «відкладного вето», а в процесі обговорення законопроектів використовуючи практику їх відправки на доопрацювання («законодавчий човник»), може гальмувати прийняття законопроектів, об'єктивно сприяючи реалізації урядової політики.

Крім того, на виборах до Сенату переважно (у департаментах, які представляють одного або двох сенаторів) застосовується мажоритарна виборча система у два тури. А пропорційна – лише у небагатьох, де балотується три і більше кандидати в сенатори. Самі вибори непрямі або двоступеневі, а виборщиків обирають делегати муніципальних, регіональних та місцевих рад, а також депутати Національних зборів, обрані в даному департаменті. Цим де Голль, знов – таки, знизив роль партій у політичному житті Франції.

Також безсумнівно, що згідно з деголлівським Основним законом уряд має пріоритет над парламентом (свідченням чого, зокрема, є те, що перший розділ Конституції має назву «Про президента», відповідно другий – «Про уряд» и лише четвертий, присвячений опису повноважень парламенту). Згідно ст.8 чинного Основного закону Президент призначає прем'єр-міністра, який особисто формує уряд. Глава держави головує на засіданні Ради міністрів, причому глава кабінету несе персональну відповідаль-

ність не тільки перед Зборами, а перед главою держави. Уряд має право законодавчої ініціативи, може вимагати дострокового скликання парламенту «визначає і проводить політику нації», «розпоряджається адміністрацією і збройними силами». Водночас, згідно статті 49 чинної Конституції для прийняття резолюції про недовіру уряду необхідна абсолютна більшість голосів від загальної кількості депутатів (голоси тих, хто утримався вираховуються із загальної кількості тих, хто проголосував, що працює на збереження уряду при владі і, одночасно, зменшує, вагу законодавчого органу).

Хоча уряд відповідальний перед зборами, прем'єр-міністр має право законодавчої ініціативи, може вимагати позачергового засідання парламенту, делегування уряду додаткових законодавчих повноважень. У разі необхідності він може визначати порядок денний роботи національних зборів.

На практиці завдяки найбільшому представництву пропрезидентської партії у парламенті, де Голль, активно впливав на формування уряду, часто рекомендує посади міністрів – професіоналів, що не мали партійної належності. Це також знижувало престиж парламенту, а значить і парламентських партій. Взагалі, президент велике значення надавав ефективній роботі раціональної бюрократії у веберівському сенсі, яка також не проходить процедури відкритих виборів. Зрозуміло, що це також явно не сприяє розвитку партійно-представницької демократії.

Потрібно визнати, що згідно з Основним законом П'ятої республіки до внесення в нього поправок уже у постдеголлівські часи, і уряд Сенат і, тим більше, глава держави, отримують додаткові повноваження коштом законодавчої влади. І це за умови що саме нижня палата є максимально колегіальною, а значить представницькою, обирається на загальнонародних виборах, формує правове поле і завдяки цьому, навпаки, здається, повинна виступати головним оплотом будь-якої правової держави. Не випадково Національні законодавчі збори часів де Голля у правознавчій та політологічній літературі отримали визначення «парламент з гранично обмеженими повноваженнями».

Адже згідно ст. 34 у деголлівській версії Конституції Національні збори могли пропонувати законопроекти, зміст яких не виходив за конституційно обумовлені обмеження. Національним зборам дозволялась законодавча діяльність в царині здійснення громадянських прав, цивільного та кримінального законодавства, судоустрою, податкової системи, зміни виборчої системи, статуту державних службовців, питань націоналізація. У таких галузях як оборона, організація і доходи місцевого самоврядування, освіта,

трудове право, статут профспілок парламент може визначати лише «загальні принципи» – так звані рамкові обмеження. Всі інші питання уповноважений вирішувати уряд у порядку реалізації регламентації влади (ст.37).

Але й це ще не все, обмеження прав законодавчої влади проявляється не тільки у звуженні її законодавчої ініціативи (ст.40, 44), пріоритеті розгляду урядових законопроектів, праві уряду відхиляти поправки, що попередньо не розглядались комісією. При обговоренні бюджету нижній палаті забороняється вносити пропозиції, спрямовані на збільшення витрат держави, а сам термін прийняття бюджету не може перевищувати 70 днів (ст.47). Інакше уряд має право запровадити бюджет своїм декретом. Кількість парламентських сесій скорочувалась двох на рік (ст.29) (це положення було переглянуте лише у 1995 р). Уряду може відмовлено у довірі лише абсолютною більшістю голосів палат, причому, коли така резолюція була внесена у 1962 році де Голль розпустив Національні збори.

І останнє, – згідно ст.10 Основного закону Франції Президент Республіки, має право відправити будь-який закон (або його окремі статті) на доопрацювання. Також, фактично в обхід парламенту, він же уповноважений передати на референдум будь-який законопроект, що стосується організації державної влади або текст міжнародної угоди у випадку якщо не вдається знайти порозуміння стосовно їх змісту із законодавчими зборами. Про пріоритет референдуму як форми прямого, а не партійно-представницького народовладдя, свідчить і те, що згідно ст.3 «національний суверенітет належить народу, який здійснює його через свої представників та за допомогою референдуму»). У випадку ж, якщо згоди з парламентом не вдається досягти за допомогою численних механізмів впливу, а то й тиску, на нього, згідно зі ст. 12 глава держави може розпустити Національні збори. Врешті-решт, стаття 16. дозволяє главі державі, який «є главою збройних сил», запровадити надзвичайний стан лише після «офіційної консультації» з прем'єр-міністром, головами палат, Конституційною радою.

Отже, складається стійке враження, що започаткована де Голлем конституційна реформа дійсно відверто спрямована проти парламентської форми демократії. Ось чому багатьом, насамперед французьким дослідникам і сьогодні видається, що політичний режим, встановлений Ш. де Голлем разом з Конституцією П'ятої французької республіки, є ні чим іншим, як рецидивом архаїчної і рудиментарної форми державної влади.

Президент на троні?

Як зазначалось, система, створена де Голлем не поділеної, а, скоріше, розділеної влади, в силу певних причин страждає на дуалізм, обумовлений конфліктністю між законодавчою та виконавчою владою. І на думку багатьох дослідників головна мета створення саме такої конфігурації стосунків між владними інститутами, обумовлена цілком свідомими намірами де Голля запровадити старий як світ принцип «розділяй і владарюй», покладений в основу практично всіх деспотичних режимів. За подібного протистояння влад президент отримує можливість підноситись «над схваткою» у якості так званого арбітра, а насправді – практично одноосібного володаря держави. Чому, до речі, також максимально посприяло і те, що внаслідок запровадження де Голлем виборчих нововведень утворився не політичний центр поміркованих політичних партій, а, скоріше, партійно-політична біполярність, яка проіснувала в країні до початку 80-х років минулого століття, вносячи суттєвий розкол між активними учасниками не просто виборчого процесу, а й політичного життя як такого.

Не випадково, ліберально налаштовані правознавці відзначають, що П'ята французька республіка визначається в конституційній теорії як перша в світі, навіть не просто змішана або президентсько-парламентська, а урядово-президентська система президенталізму, яка отримала особливу назву «напівпрезидентська республіка». Хоча, багато французьких дослідників пишуть про те, що, деголлівському «напівпрезидентству» повинна більше відповідати зовсім інші словосполучення. У своїх визначеннях опоненти деголлівському режиму виразно натякають на архаїчність запровадженої ним форми правління: «Конституція 1958 р. погано укладається в звичні рамці, і з самого початку здавалась складно визначити саме цю «непересічну конституцію» (Жорж Бурдо) або «цей ублюдочний режим» (Рене Капітан), принаймні дійти згоди відносно визначення: «орлеанська монархія» (Морис Дюверже) «сенаторська республіка» (Марсель Прело) «консульська республіка з парламентським фасадом» (М.Дельбез»), парламентська Імперія» (Раймон Арон) [4, с. 333-334]. (Відомий політолог та соціолог Р.Арон також порівнював главу держави за П'ятої республіки з «королем конституційної монархії» або «принцем-президентом бонопартистської республіки»).

Сам автор наведеного пасажу відомий французький дослідник історії політичних учень Ф.Бенетон вважає, що «складність тлумачення пов'язана з тим, що конституція представляє із себе «компромісний документ» (Жорж Вендель), утворення складове,

ініціатори або укладальники якого де Голль та Мішель Дебре не в усьому поділи одну конституційну доктрину. Grosso modo цей документ має дві суттєві риси: з одного боку, він розриває з французькою парламентською традицією, при цьому повністю зберігаючи парламентську систему; з іншої, на рівні виконавчої влади він встановлює дуалізм, що несе в собі певну двозначність» [4, с. 334].

Але найбільш вичерпно і категорично і, водночас, тенденційно, подібне бачення сформулював М. Молчанов у главі «Монарх» своєї відомої і, в цілому, вельми об'єктивної книги «Генерал де Голль». «Де Голль говорив, що уже майже століття республіканська Франція є «тілом без голови». Такою головою і повинен був стати президент. У приватних бесідах, на відміну від офіційних промов, він не приховував монархічної сутності своїх задумів. «Роль президента, – говорив де Голль, – повинна носити монархічний характер». За його словами «Франція потребує монархії, але, не спадкової, що виходить з божественного права, а монархії виборчої. «Я виконую функції монарха в ім'я Франції». Генерал врешті-решт виявився гідним сином свого батька Анрі де Голля, що називав себе «монархістом, що сумує». Син вирішив стати «монархістом, що тріумфує». Він діяв, наперекір всім французьким республіканським традиціям, наперекір духу радикалізму. критики, заперечення, що пронизує французьку культуру. Він вчиняв у відповідності з іншою традицією, що віддзеркалювала реакційний аспект цієї культури, надихаючись модернізованим ідеям таких реакціонерів, як Жозеф де Мейстр або Шарль Моррас. Він намагався нав'язати Франції ХХ століття державний устрій, засуджений ще у ХVІІІ столітті» [19, с. 389-390].

Більше того, відомий французький фахівець у царині молододі міждисциплінарної гуманітарної науки під назвою політична соціологія Д. Кола навіть натякає на паралелі правління відомого французького короля Людовиком ХІV, автором вислову «держава – це я», та президента П'ятої республіки, даючи зрозуміти що де Голлю не чужі відверто тиранічні замашки: «Але чи не володів також де Голль традиційною легітимністю в тому сенсі, що його інколи зображували, нехай навіть у вигляді жарту, в образі Людовика ХІV?» [13, с. 87]. Причому закладена де Голлем традиція на архаїзацію суспільства триває і посьогодні, адже мабуть тільки в цій розвиненій демократичній країні навіть у ХХІ столітті можуть існувати декілька праворадикальних монархічних партій? [21, с. 78-85].

Але й це ще не все. Причиною такого супер консерватизму багато дослідників вважають саме пронацистські погляди де Голля та популістський характер його режиму, що буцімто базувався на від-

вертих міфах архаїчного націоналізму і мало не расизму. Зокрема, у своєму сумно знаменитому опусі «Кінець історії?» Ф.Фукуяма, один із авторів ідеї переможних «хвиль демократії», які начебто не-вдовзі охоплять весь світ, називав голлізм «справжнім анахронізмом», «моделлю великодержавної поведінки», «граничною формою націоналізму» [33, с. 146].

Причому, говорячи про де Голля як міфолога, який начебто приховував свої справжні погляди знаний англійський політолог К. Флад зазначає: «Одною з рис, спільних для різноманітних варіацій правого націоналізму у Франції, є культ сильної особи, що стоїть на чолі держави. Засуджуючи диктатури, що приходили на зміну Першій, Другій та Третій республіки, де Голль, по суті, дезавуює міфологічну систему цезаризму та дистанціюється від політики авторитаризму правого штибу, що дискредитувала себе» [31, с. 200-201].

Отже, не випадково багато хто піддає сумніву саму легітимність приходу генерала до влади, а також його методів управління які, слідом за головним політичним конкурентом де Голля соціалістом Ж. Помпиду, називають його дії «заколотом». Вже не кажучи про критиків лівих поглядів, таких як керівники ФКП М.Торез, який заявив, що де Голль за допомогою заколоту встановив воєнну диктатуру та Ж. Дюкло, який виголосивши гасло «Фашизм не пройде!», також звинувачував де Голля в тому, що той прийшов до влади шляхом державного перевороту. Навіть майбутній президент Ф. Міттеран оцінював запровадження нової Конституції як «неперервний державний переворот» (пригадували генералу і співробітництво з маршалом Ф.Петеном, який очолив пронацистський режим Віші).

Звідсіля напрошується висновок про те, що через принципову антидемократичність деголлівських реформ вони неминуче повинні були зазнати поразки. Адже необхідно визнати, що в реальності Генерал-президент так і не зміг знайти той рівень порозуміння з наділеним ним великими повноваженнями Сенатом, на який він сподівався. Більше того, незважаючи на те, що цей інститут задумувався як осередок департаментського представництва, фактично опозиційного партійному представництву та законодавчій нижній палаті, насправді у верхній палаті вже давно існує виразне фракційне структурування, а число представлених у Сенаті у різні роки партій доходило до восьми.

Підчас антиурядових виступів травня 1968 р. де Голль черговий раз був вимушений розпустити Національні збори. Причому, внаслідок проведення дострокових виборів президентський Союз за-

хисту республіки вперше в історії Франції отримав абсолютну більшість у парламенті, а Федерація демократичних та соціалістичних лівих зруйнувалась. Але незважаючи на це запроваджена раніше партійна біполярність не зникла, а де Голль так і не зміг завадити стрімкому зростанню авторитету комуністів на чолі з майбутнім президентом Ф.Міттераном, який, між іншим, називав деголлівську Конституцію постійним державним переворотом.

Водночас, через незгоду з гранично непоступливою політикою та відвертим зростанням авторитарного компоненту у його правлінні, Президент вступив у конфлікт зі своїми вірними соратниками – першим прем'єр-міністром П'ятої республіки А.Дебре та другим головою уряду Ж.Помпіду (майбутнім президентом Франції).

Крім того, закладена у змісті Конституції П'ятої республіки конфліктність між законодавчою та виконавчою владою тричі призводила до феномену так званого співжиття або співіснування, за якого партійна належність президента й парламентської більшості є різною. У подібній ситуації президент перестає координувати діяльність парламенту й уряду і стає опозиціонером до партійного єдиновладдя на чолі з главою уряду – прем'єр-міністром, який спирається на опозиційну президентові парламентську більшість.

Причому, саме у період співіснування влади обсяг реальних повноважень президента Франції *de facto* суттєво скорочується, а значить, ще більше ускладнює прийняття та реалізація ефективних управлінських рішень (подібне співіснування повторювалась двічі за президенства Ф.Міттерана і один раз за легіслатури Ж.Ширака).

Що ж до соціально-економічних успіхів деголлівського режиму, то багато фахівців вважають, що підйом економіки розпочався ще за IV республіки у так зване «славне тридцятиліття», коли різко зросли обсяги виробництва, а у середині 50-х років були створені модерні галузі промисловості Франція вступила в епоху науково-технічна революція. А от запроваджений де Голлем режим «дирижизму» – державного втручання в економіку, націоналізації низки галузей тощо, начебто був економіці Франції тільки на шкоду і пізніше обернувся економічними труднощами.

Із сказаного, здається, стає зрозумілим чому вже згадуваний фахівець з типології партійних систем М. Дюверже після запровадження де Голлем всенародних виборів заявляв, що ця процедура – одне і теж саме, що коронація монарха і був упевнений, що внаслідок граничної неефективності встановленого режиму особистої влади невдовзі буде запроваджено нову Конституцію. Але, як відомо, цей прогноз виявився хибним.

Парламентська псевдоальтернатива

Не заперечуючи певних вад, притаманних політичній системі П'ятої республіки, зазначу, що більшість із них не мають жодного відношення до узурпаторських намірів де Голля, а обумовлені цілком конкретними об'єктивними причинами. По-перше, на момент приходу до влади існувала певна державницька традиція, якою французький реформатор чинного Основного закону просто скористався. Зокрема, йдеться, про встановлення семирічного президентського терміну з необмеженим правом займання посади Президента, запровадженого ще за Третьої і збереженого за Четвертої республіки.

Крім того в процесі підготовки конституції П'ятої республіки існували суттєві розбіжності у поглядах між її основними розробниками Ш. де Голлем та А.Дебре. Якщо перший прагнув побудувати модель сильного президенталізму, під яким він насамперед розумів незалежність державної стратегії від будь-якої партійної кон'юнктури, то А.Дебре лише прагнув «раціоналізувати парламентаризм», зробивши уряд відносно незалежним від впливу парламенту. Звідсіля певна неузгодженість, що виникла через подвійне – президентсько-парламентське підпорядкування діяльності Уряду, що справді не завжди йшла на користь справі.

З цього приводу один з найбільш авторитетних сучасних французьких політологів П. Розанвалон слушно зазначає, що ця непослідовність призвела до серйозної неузгодженості між намірами де Голля відтіснити партійні чвари на периферію політичного життя, стати над партіями у якості провідника єдиної державної стратегії і реалізацією цих задумів: «генерал де Голль швидко опинився в ситуації, коли треба було обирати між бажанням втілювати певний режим і становищем фактичного натхненника, якщо не прямого керівника партії. На президентських виборах 1965 р., коли Франсуа Міттеран змусив його до другого туру голосування, він критикував свого суперника як «висуванця партій», хоча і сам брав участь у цьому змаганні. ... Прихильники президента все змішали, об'єднавшись у рух «Союз за захист V республіки», тим самим ослабивши позиції глави держави. Він через це мав постійно засвідчувати свою відмінність і свою перевагу, щоб спробувати подолати цю суперечність, яка підточувала особливість його легітимності» [25, с. 89-90].

Крім того, деякі зміни до Конституції де Голль так і не встиг здійснити. Зокрема, йдеться про реформу Сенату. Як відомо, саме відмова на всенародному референдумі у реформі Сенату та системи самоврядування (важливості якої не зрозуміли навіть багато

соратників де Голля, порухавши її лише примхою літньої людини або бажанням під час політичної кризи переключити увагу громадськості на другорядне питання), стала для де Голля останнім аргументом на користь подання про відставку.

Нарешті, потрібно визнати, що у випадку деголлівського конституційного проекту йдеться про цілком новаторський підхід, який потребує нестандартних рішень, не всі із яких вдалось винайти розробникам французького Основного закону. Як на мене, це стосується надання Сенату повноважень розпочинати процедуру імпідменту проти глави держави і прийняття остаточного рішення про достроковий відклик глави держави через механізм всенародного референдуму, або вимоги, адресованої президенту особисто очолити Кабінет міністрів у разі висловлення уряду недовіри тощо [43, с. 393-402].

Крім того, існує достатньо багато досліджень як французьких, так і зарубіжних авторів, які показують, що успіхи деголлівського режиму на соціально-економічній ниві були більш ніж реальними, а французьке економічне диво справді існувало [45, с. 328-330].

Але найбільша дослідницька проблема полягає в тому, що насправді, попри постійні звинувачення запровадженого де Голлем так званого напівпрезиденства у його перманентній нездоланній нестабільності, реальну безпрецедентну управлінську чехарду та управлінську неефективність демонстрували якраз Третя, та її типологічна спадкоємиця Четверта, французькі республіки, інститут президенства в яких носив суто декоративний характер. Зокрема, за роки існування Третьої республіки перебували при владі 95 кабінетів (лише «... з 1895 по 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів, тобто середня тривалість перебування при владі міністерського кабінету не перевищувала 10 місяців. А наприклад з березня 1911 по червень 1914 рр., змінилось аж 8 урядів» [15, с. 292].

Більше того, парламентське представництво зовсім не забезпечувало від можливості узурпації влади! Адже незважаючи на ці нескінченні перетасовки, зберігався багато в чому незмінний склад правлячої верхівки за яким, своєю чергою, так чи інакше, стояли анонімні фінансові ділки, які реально правили країною. При цьому партійні функціонери, що складали управлінське ядро постійно циркулювали за горизонталлю: від однієї посади до іншої. «Так, Фрейсіне був прем'єром 4 рази, а членом кабінету – 13, зокрема також займав посаду міністра оборони, Р.Пуанкаре 6 разів очолював кабінет, зокрема обіймав посади міністра фінансів, іноземних справ, а у посади міністра фінансів, іноземних справ, п'ять разів призначався прем'єр-міністром Франції, а у 1913–1920 роках був президентом. Нарешті, А. Бріан був головою кабінету – навіть 11(!)

разів та кілька разів був міністром закордонних справ Франції» [15, с. 292]. Завдяки цьому рішення, що не приходили за чинного складу уряду легко приймалися наступним, в основі складу якого знаходились все ті ж персонажі.

За існування значної кількості партій реальне представництво громадян залишалось дуже викривленим, адже за мажоритарною системи працює відомий принцип «переможець отримує все». Як наслідок «...після вборів 1885 р. з'ясувалось, що обрані депутати представляють разом 3042 тис. виборців, а кандидати невдахи – аж 6 млн., тобто удвічі більше» [15, с. 292].

Безпосереднім наслідком хаотичності політичного життя стала гранична поляризація політичних сил та гоїдалка між промонархічна правими традиціоналістами та прокомуністичними соціалістами радикалами, аж до спроб державного перевороту правими. А потім, на тлі чергового хитання політичного маятника різко вліво, відбувся прихід до влади у 1936 р. уряду Народного фронту на чолі з соціалістом Леоном Блюмом.

«...Період, що розглядається, відзначається не тільки зростанням кількості партій, але й ролі партійної системи у політичному житті держави. Саме партії тепер виконують функції з формування уряду, парламенту і державного апарату [30, с. 2]. Водночас «діяльність Парламенту надзвичайно ускладнювала партійними інтригами» [30, с. 2]. Внаслідок чого «характерним для періоду, що розглядається також було послаблення парламентського контролю відносно діяльності уряду» [30, с. 2]. Що звичайно, ще більше полегшувало за формально парламентської республіки фактично узурпувати владу уряду.

Отже, модель влади, що повинна була гарантувати країні припинення економічної та політичної нестабільності, зашкодити відновленню циклу екстремістських ідеологічних крайнощів, виявилась абсолютно непридатною для вирішення цього завдання! Вона показала свою нездатність запобігти двом світовим війнам та мобілізаційну безсилість дати гідну відсіч агресору. Більше того, виникнення пронацистського колабораційного уряду Віші, що існував за часів окупації багато в чому обумовлене саме дискредитацією західної демократії за часів існування Третьої республіки.

Не випадково проти цього «асамблейного парламентаризму», «республіки депутатів» ще до Другої світової війни категорично виступав де Голль, який вже в ті часи все більше залучався до державної політики. А після Другої світової війни французи на загальнонаціональному референдумі проголосували проти відновлення цієї форми політичного правління.

Втім, попри відчайдушну протидію з боку де Голля, було утворено Четверту французьку республіку, що стала типовим *déjà vu* попередньої Третьої «депутатської республіки». Адже згідно з цією, схваленою на референдумі Конституцією, який відбувався під явним тиском лівих партій з їх ідеєю фікс – колегіальністю політичного керівництва, вищим органом державної влади знову виступав парламент, якому належало виключне законодавче право. Крім всього іншого заборонялась на той час уже розповсюджена практики делегування своїх повноважень уряду.

Гарантом виконання законів був глава уряду, якого з подачі резидента повинні були обирати абсолютною більшістю національних зборів якого ще називали президентом Ради. Він також мав право законодавчої ініціативи та винесення на голосування Зборів питання про довіру уряду, в той час як обраний парламентом президент виконував чисто представницьку декоративну роль. Збори взагалі отримали право не рахуватись з думкою членів Ради республіки, яка повинна була обиратись національними зборами разом з колегією виборщиків. Фактично це означало перехід до унітаризму – однопалатного парламенту (ліві завжди трактували сенат як аристократичну «раду панів»).

Оскільки ж стійкої партійної коаліції на яку розраховували творці нової Конституції так і не склалось, конституційна більшість знову формувалась на ситуативних та корупційних засадах, коаліції ліво– та правочентристських партій перебували у калейдоскопічній зміні, що було запорукою безвідповідальності кожного з урядів, що ставали «халіфами на годину».

Крім того, ускладненою була як процедура розпуску національних зборів, так і висловлення недовіри Уряду. Нарешті, внаслідок, фактично привласнення Національними зборами права схвалення призначення окремих міністрів кабінету, склалась ситуація, коли прем'єр-міністр потрапляв у повну залежність від законодавців (протягом першого виборчого циклу або легіслатури (1946-1951 рр.) питання про довіру уряду ставився 45 разів, другого (1951-1956 рр.) – відповідно 73, а третього (1956-1958 рр.) 46 разів! Тобто рівень політичної нестабільності не поступався, а то й перевершував той, який спостерігався за Третьою республікою. Достатньо сказати, що за час існування Четвертої республіки (1946-1958 рр.) змінилося 25 кабінетів міністрів!

Все це не могло не посилити наростаючої загальнонаціональної кризи, пов'язаної з алжирським питанням. Внаслідок чого правою частиною депутатів Четвертої республіки було прийнято рішення про запрошення до на пост прем'єр-міністра Ш. де Голля та дане погодження на докорінну зміну моделі влади.

Системні вади парламентської республіки

В чому ж тут справа? Не секрет, що багатопартійна плюральність, так чи інакше, породжує збільшення взаємної конкуренції між часто протилежними за ідеологічними орієнтаціями партіями, а також неминуче збільшує на обох крайніх флангах політичного спектру кількість партій радикальних, які за рахунок гранично популістських гасел отримати масову популярність. Безумовно всі ці негативні процеси у політикумі країни породжували зростання ролі декласованих і антинаціональних елементів, що потрапляють до парламенту. Що, своєю чергою, призводило до збільшення політичної напруги негативно впливало на стан економіки та, в кінцевому підсумку, підривало інноваційний потенціал суспільства.

А анонімність, уповільненість, та лобістський характер самої процедури фракційного законотворення, в купі з прагненням зберегти підтримку електорату на наступних виборах, ще сильніше поглиблювало кризовий стан французької держави.

Ось чому дуже швидко з'ясувалось, що, попри всю радикально ліберально демагогію щодо максимальної ефективності законодавчої колегіальності, насправді і за Третьої і Четвертої республіки в склад урядів надто часто потрапляли далеко не найбільш ефективні політики та управлінці.

Подібно до безсилості Третьої республіки протистояти загрозам національній безпеці, пов'язаними із двома світовими війнами, Четверта республіка не змогла протидіяти наростаючі алжирській кризі, що без втручання того ж де Голля неминуче закінчилась б загальнонаціональною кризою з непередбачуваними наслідками.

Із сказаного стає зрозуміло, що парламентаризм як такий зовсім не є гарантією справжньої демократичності представництва і тим більше ефективності оперативного державного управління, що вкрай важливо врахувати на тлі безупинних закликів не тільки промосковських політиків, а й багатьох патріотичних дилетантів про корисність ліквідації в Україні інституту президенства [46]. Безпосереднім підтвердженням нездатності парламентських систем ефективно долати важкі кризові стани є те, що внаслідок ускладнення та часто непередбачуваної динамізації внутрішньо національного та міжнародного життя, в цілому в світі, за будь-яких конституційних систем, спостерігається неухильне зростання ролі виконавчої влади.

Якщо говорити про президентські форми правління, то цей процес найбільш яскраво спостерігається в США, де в режимі так званої живої конституції, тобто політичного прецеденту, протягом ХХ століття відбувалось неухильне зростання реальних повнова-

жень глави держави, що призвело до того, що в наш час ця країна в підручниках політології та державного права визначається як класично еталонна форма президенталізму. Аналогічно у парламентських системах, зокрема, найстарішій британській, явно простежується збільшення ваги уряду, що діє в режимі «системи кабінету» або міністеріалізму, які також наближають виконавчу владу на чолі з повноважним прем'єр-міністром, до президентської форми правління [49, с. 170-176].

Крім того, у світовій конституційній практиці все частіше застосовується практика делегування повноважень законодавчою владою виконавчій. Зокрема, згідно ст. 38 Конституції Французької Республіки 1958 р. «Уряд може для виконання своєї програми звернутися до Парламенту з проханням надати дозвіл здійснити шляхом ордонансів протягом обмеженого строку здійснювати заходи, що зазвичай відносяться до галузі законодавства». І в цьому плані вельми показово, що на тлі алжирської кризи і напередодні приходу де Голля до влади, тодішній прем'єр Четвертої республіки, виступав з проектом конституції, що різко обмежував повноваження парламенту. Згодом, де Голль включив до своєї Конституції значну частину цих пропозицій.

Отже, не випадково відомий французький політолог С. Хаят, автор книги «Демократія» (2020), у своєму інтерв'ю під назвою «Ми повинні скористатися кризою політичних партій, щоб позбутися її», попри всі свої зауваги на адресу нинішньої виконавчої влади, в тому числі і президента, влади, щодо ігнорування нею рішень парламенту та Сенату вимушений визнати, що у нинішній «коронавірусній» ситуації, яка насправді лише пришвидшила розгортання і поглиблення глобальної системної кризи, така поведінка до певної міри виправдана: «Цей період виявляє певний спосіб функціонування держави, який в основному не є таким новим. Ідея полягає в наступному: ми відтепер знаходимось у настільки складному світі, що здійснення демократії, навіть у дуже обмеженому розумінні виборчої демократії, загрожує прийняттю належних рішень. Це так, ніби громадяни мусять погодитися відмовитись від своїх повноважень щодо прийняття рішень на користь класу політичних професіоналів або навіть невибраних експертів, враховуючи обмежений простір для маневру та технічні характеристики своїх рішень» [64].

Екстремізм замість плюралізму?

Проте, посилення одноосібної влади завжди таїть небезпеку її узурпації. То можливо, враховуючи знаменитий вислів про те, що влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно, мож-

ливо варто все ж частково пожертвувати оперативністю і навіть ефективністю заради гарантій збереження демократичного устрою? Адже краще поганий (нестабільний) мир аніж гарна війна – політичні утиски і терор. Не випадково так часто цитують знаменитий афоризм У. Черчилля, сказаний у 1947 р.: «демократія – найгірша форма правління, але нічого кращого людство не придумало до цього часу».

Очевидно послуговуючись саме цією тезою після відставки і скорої смерті да Голля практично всі наступні президенти Франції як правого так і лівого спрямування, так чи інакше, прагнули нівелювати, а то й повністю усунути, елементи так званого авторитаризму, запроваджені у деголлівській Конституції. Так, у 2000 р. за правління Ж.Ширака було скорочено терміни перебування президента при владі з семи до п'яти років, урівнявши його часом перебування при владі парламенту (приблизно в цей же період скорочено час перебування при владі сенаторів з 9 років до 6).

Також у 2014 р., після 12 літнього обговорення Сенатом, було прийнято новий закон про імпічмент, який спростив механізм відкликання глави держави тепер уже воно має відбуватись не за «державну зраду», а «ухиляння або невиконання президентом своїх обов'язків, що явно несумісні з його мандатом». Цікаво, що найбільша кількість правок до Основного закону, була зроблена за президенства формально голліста Н.Саркозі у 2008 р., за що ці нововведення навіть отримали назву конституційної реформи. Зокрема, йдеться про обмеження двома термінами, раніше не регламентованого, перебування при владі глави держави. Крім того, парламент отримав право накладати вето на президентські призначення посадових осіб і навіть скорочувати термін оголошеного главою держави надзвичайного стану.

Президент більше не головує у Вищій раді магістратури (хоча може призначати омбудсмена). Його зобов'язали щорічно звітувати перед парламентом про пророблену роботу, а рахункова палата тепер прискіпливо контролює фінансові витрати Єлисейського палацу. Фактично парламент отримав право погодження питання про прийняття нових членів ЄС без референдуму, лише утворивши обома палатами так званий Конгрес. Також парламент отримав більше можливостей для власної законодавчої ініціативи тощо.

В цілому фахівці одностайні в тому, що всі ці поправки збільшують контроль законодавчої влади над виконавчою і збільшують повноваження першої: «Праві, які правлять, устами газети «Le Figaro», визнаючи за нинішньою Францією назву «монархічної республіки»,

говорять про те, що завдяки їх зусиллям «держава стане трохи менше монархією і дещо більше республікою» [3].

Нарешті, не можна не згадати, такого важливого нововведення, як запровадження у Франції 1991 р. процедури праймериз – висування партіями кандидата на президентську посаду шляхом голосування за претендентів від своєї політичної сили. Причому, якщо на початку таких партій було лише дві (і обидві правоцентристські – об'єднання на підтримку республіки (ОПР) та Союз за французьку демократію (СФД), то вже у 2016 р. національна рада Французької соціалістичної партії (ФСП) схвалила проведення у 2017 р. праймериз серед прибічників урядових партій лівого спрямування (соціалістів, радикалів та «зелених» включаючи Національну раду Французької соціалістичної партії (правоцентристські партії провели праймериз ще у 2016 р.).

Зрозуміло, що всі ці заходи насамперед були покликані збільшити авторитет партій і привернути увагу широких верств громадян до їх діяльності. Але, як і слід було чекати, поставлених цілей французькі борці з наслідками французького авторитаризму так і не досягли. Уже на початку 90-х фахівці почали бити на сполох констатуєючи, що жодна з застосованих політологічних практик, з метою згуртування електорату навколо принципів ліберальної демократії та його партійне структурування, спрямоване на підвищення кількості учасників виборчого процесу, не дали сподіваних результатів.

А в поточний момент країна переживає гостру політичну кризу. Більше того, нестабільність політичної системи та радикалізація соціальних рухів як справа, так і зліва, лише посилюється, все частіше виходячи за межі правового поля. І сьогодні ця політична криза досягла безпрецедентної гостроти. «Скептичне ставлення до традиційних політиків і партій виводить на арену несистемних політиків, до яких прийнято (не зовсім справедливо) відносити колишнього міністра економіки Е.Макрона та лідера ультраправого НФ М. Ле Пен. З'являються проекти створення «загальнонаціональних партій», які б об'єднали французький народ. Таке завдання ставить перед собою М. Ле Пен» [22, с. 11].

Справді, перемога Е.Макрона на останніх президентських та парламентських перегонах багато в чому стала можливою саме завдяки тому, що декларуючи радикальне оновлення у своїй передвиборчій книзі «Революція» він не тільки переміг на президентських виборах, а й зі своєю, нашвидкуруч набраною партією-рухом «Республіка, вперед», отримав абсолютну більшість в парламенті (308 місць з 577 у нижній палаті); що, на думку французьких огля-

дачів, дає главі держави «абсолютну владу [5]». Причому, такого результату нинішній глава держави досяг завдяки тому, що вдавався до тактики граничного популізму, яка навіть отримала назву «операція зі спокуси французів» [67], а також різкому зниженню популярності традиційних республіканської та соцпартії, що втратили виборчу підтримку.

Але ті, хто віддав свої голоси Е.Макрону та його політичній силі зробили це насамперед в надії на те, що він справді покінчить з попереднім багатолітнім урядом курсом та старою закоснілою елітою. Але при цьому рівень довіри до самого Е.Макрона – «креакла» з числа нового покоління «золотої молоді», що виросла на ідеалах «цифрової економіки» «гендерної рівності» та боротьби із сексизмом», з самого початку був не дуже високим.

Значною мірою його обирали «як менше зло» (як бачимо, різні аналогії тут простежуються з ситуацією, що склалась під час останніх президентських і парламентських виборів в Україні). Тому не дивно, що одночасно зі зростанням рейтингу маловідомого лідера і невідомої новоствореної партії, зростала (і продовжує зростати) популярність право радикального «Національного фронту» (зараз «Національної єдності») М. Ле Пен, яка на останніх президентських виборах разом з тим же Е.Макроном вийшла у другий тур.

В подальшому спроба Е.Макрона проводити антисоціальну політику привела до не просто несанкціонованих, а масових бунтарських виступів жовтих жилетів з вимогою негайної відставки президента, рейтинг якого у 2019 р. впав до рекордних 27%. А на місцевих виборах 2020 р. та чергових перевиборах до Сенату у 2019 р. партія Е.Макрона програла коаліції зелених разом із соціалістами (і тут паралелі з політичною ситуацією в Україні та реформаторським «турборежимом» наших лібертаріанців знову напрошуються самі собою). Про падіння авторитету правлячої коаліції виразно свідчать і результати останніх виборів до Європарламенту, перемогу на яких до у 2019 р. отримала партія крайніх націоналістів «Національне об'єднання» (RF, 23,31%) на чолі з М. Ле Пен.

З незначним відставанням, маючи 22,41%, перегони завершили ліберальна коаліція «Ренесанс», де провідною є партія президента Е. Макрона «Республіка, вперед» (LREM). Причому, на виборах 2022 року прогнозується збереження, а може і посилення пресловутої біполярності макронівських ультра лібералів та правих Ле Пен, яку тепер уже не можна буде списати на політику де Голля.

Одночасно, різко радикалізується лівий фланг, про що говорить сама назва партії, очолюваної Ж-Л.Меланшоном «Франція, що не підкорилась».

Дуже небезпечно і те, що в медіа циркулює інформація, навіть якщо не брати до уваги інформацію про зв'язок «жовтих жилетів» з підривною діяльністю російських спецслужб та фінансування Національної єдності фронту «Першим чесько російським банком». Заперечуючи ці факти, Ле Пен, одночасно відверто заявляючи, що є велика противниця санкцій ЄС проти Росії та про те, що відверто «захоплюється Путіним» [61].

А якщо додати до цього, що той же Ж-Л Меланшон у відповідь на передвиборчу статтю Е.Макрона, звернену до лідерів країн ЄС «За ренесанс Європи», в якій були висловлені пропозиції реформ Євросоюзу [63], відгукнувся листом під провокативною назвою «Виходьте з угод, нерозумні», закликаючи країни ЄС виходити з НАТО та звинувачуючи Е.Макрона в тому що він «став небезпечним» через свою «антиросійську фобію», оскільки «страх перед росіянами є абсурдним», картина політичного життя нинішньої Франції починає виглядати зовсім неококовирною. Тим більше, що Називаючи Росію партнером Ж-М. Меланшон проголошує, що головною умовою плідного взаємного співробітництва країн Європи є вихід з усіх натівських угод [65].

І, водночас, сам Е.Макрон нещодавно завив: «ми переживаємо смерть мозку НАТО» і черговий раз закликав створити самостійні європейські збройні сили (деголлівська ідея, реалізувати яку сьогодні просто нереально). А невдовзі, підчас свого візиту до Латвії та Литви, взагалі проголосив вихід Франції з Альянсу і закликав ці країни до більш тісного співробітництва з Росією! [16, 58]. І тут уже можна говорити не просто про політичний екстремізм, а антисуверенність, в тому числі на рівні офіційно зареєстрованих політичних партій Франції та антинаціональну поведінку їх лідерів (про безпеку саме такого сценарію втрати Францією національного інстинкту самозбереження, моторошні взірці якої зараз демонструє Україна, якраз і попереджав де Голль у зв'язку з травневими подіями 1968 р.).

Отже, незважаючи на низку заходів, спрямованих на демократизацію політичного процесу, в тому числі і на конституційному рівні, у Франції стрімко зростає небезпека хаосу через втрату керуваності суспільними процесами та неефективність правлячої, вже нової еліти, а також загроза встановлення право екстремістської диктатури. Причому, все це відбувається на тлі все більш вираженого масового євроскептицизму, незадоволеності корінних

французів нездатністю вирішити емігрантську проблему жодною партією.

Французи, як і всі громадяни розвинених західних країн, також вкрай незадоволені неефективністю і фактично фіктивністю партійних програм, відмінність яких, особливо у правлячих партій, є мінімальністю, невиконанням популістських обіцянок, інтелектуальною та моральною деградацією еліт, що погрузли в корупційних скандалах, а головне, явно антинародним неоліберальним курсом на згортання всіх попередніх соціальних завоювань та повною нездатністю подолати стрімко наростаючу глобальну економічну кризу у її європейських та національних проявах.

Більше того, криза партійного представництва спостерігається не тільки у Франції, а практично всіх країнах світу. Наприклад, вже згадуваний С.Хаят справедливо зазначає з цього приводу: «Вам не потрібно бути прекрасним політологом, щоб побачити кризу політичних партій та систем, яка очевидна у багатьох країнах, а не лише у нас. ... Політичні виступи, як уряду, так і опозиції, намагаються приховати, заперечити або змусити людей забути це безсилля, ... вони ще більше дискредитують партії та ведуть до інших образів: брехня, порушені обіцянки, заперечення, непослідовність, а також недоречна зарозумілість. Це, нарешті, моральна криза. Традиційні партії багато в чому перебувають над землею щодо соціальних очікувань і все менш і менш надійні» [64]. Справді, за даними Центру з вивчення французького політичного життя (CEVIPOF), у грудні 2016 р. у французькому суспільстві домінували стомленість (29%), похмурість (25%), недовіра (31%). Переважна більшість французів не вірять політичним партіям (91%), депутатам парламенту (74%), сенаторам (70%)» [52, р. 35].

Саме внаслідок цього, попри всі зусилля політиків, падає інтерес рядових громадян до своєї влади, якій все менше довіряють і в яку все менше вірять. А найнебезпечніше те, що подібне збайдужіння притаманне передусім молоді, яка потенційно повинна бути локомотивом будь-яких масштабних реформ. Достатньо зазначити, що згідно дослідження INSEE серед зареєстрованих виборців у віці від 18 до 34 років у двох турах президентських виборів, до яких прив'язана і діяльність провідних партій, брали участь лише троє з десяти осіб. При цьому питома вага тих, хто голосував лише у одному турі серед молодих виборців (від 18 до 29 років) була найбільш високою: 8% голосувало лише у першому турі, 5% – лише у другому (у віковій категорії 5 років і вище ці показники склали лише 3% і 2%) [53].

Відповідно на парламентських виборах 2017 р. від голосування відмовилось 56,6% виборців в першому турі на ділянки не з'явилося 63% молоді у віці 18-24 р, у другому, відповідно – 74%. У підсумку в обох турах взяли участь менш як 20% представників цієї соціологічної виборки» [54]. Як наслідок: «Радикалізація французької молоді, що спостерігається за останні роки призводить до наростання протестної активності молоді, але не гарантує підвищення явки на вибори» [23, с. 195].

Небезпека парламентської плутократії

Не можна сказати, щоб всіх цих процесів аналітики та ЗМІ зовсім не помічали. Уже на початку 90-х років найбільш відомі французькі політологи констатували глибоку кризу політично-партійного представництва, зменшити яку не змогло застосування жодної з існуючих практик активізації політичного життя. Цю кризу отримала визначення «від деполітизації до політичної кризи» (Ален Берто) або до «девальвація політичного» (Франсуа Фюре), «неспокій у представництві» (П'єр Розанвалон) чи «криза політичного представництва» (Хьюг Портеллі), «негативна політизація» (Жан-Луї Міссіка) а також запит на «нову політику» (Нонна Майєр, Паскаль Перріно) [66].

Щоб краще зрозуміти реальні причини описаних негативних процесів у партійно-політичному житті Франції, необхідно зробити невеликий екскурс в її історію. Справа в тому, що головний конфлікт стадіального характеру, що призвів до безпрецедентної політичної та економічної нестабільності в цій країні протягом всієї її модерної історії відбувався, а за великими рахунком, і продовжує відбуватись, не стільки між монархічною реакцією абсолютистського середньовічного типу та буржуазним республіканізмом, скільки між стагнуючим периферійним капіталізмом паразитично – спекулятивного типу та реальним промислово-індустріальним розвитком капіталістичного типу.

Ця улюблена форма банківського капіталу існувала вже за правління останніх Людовиків і саме кабала, яку вона нав'язала населенню країни призвела фінансово-економічної катастрофи, що стала головною причиною наступних періодичних соціально-економічних криз, що породжували до небезпечних ультра революційних вибухів масового терору та руйнації, які чергувались з новими сплесками ультра роялізму, за фасадом якого ховались все ті ж фінансові магнати – «аристократія багатіїв» ротшильдівського типу, котрі часто рядилися в одязі феодальної аристократії.

Тому не дивно, що подібні клани нуворишів (з фр. *nouveau riche* — новобогатко) заклали у проект Першої французької республіки, положення про недоторканість особи короля, та дискримінаційний поділ на активних та пасивних громадян. А далі, подібні антинаціональні режими процвітали і були провідною верствою суспільства не тільки за бурбонівських реставрацій, а й за часів Директорії, на етапі занепаду першої Другої імперії [38; 50].

У якості класичного еталонного прикладу подібного устрою, який буквально до болю нагадує наші українські реалії, також можна назвати липневу французьку монархію, за якої парламент обирали лише 250 тисяч найзаможніших французів. І тому, депутати від гаманця і корумповані державні посадовці навіть не приховували, що захищають інтереси товстосумів. Не випадково вже під час Липневої революції один з очільників тимчасового уряду Ж. Лаффіт дав пророчче передбачення: «Францією віднині правитимуть банкіри». Сам «король-громадянин» не гребував спекуляціями на біржі, за що отримав друге прізвисько – «король банкірів», а міністри за хабарі роздавали державні замовлення та субсидії. Саме в ті часи призначений прем'єр-міністром Ф.Гізо дав настанову майбутнім «народним обранцям»: «збагачуйтесь, панове, і ви стане виборцями».

Втім, і формально республікансько-парламентські політичні утворення зовсім не гребували кримінально-посередницькими формами збагачення, безпосереднім наслідком чого в одних випадках ставали масові збройні виступи доведеної до граничної злиденності бідноти, а в інших – одноосібні національні диктатури, які знову спрямовували країну шляхом більш динамічного капіталістично – промислового та суспільного розвитку. Так, своєрідним запереченням прогнилого фінансово спекулятивного режиму Директорії став переворот Наполеона Бонопарта, на зміну згадуваній липневій монархії, що рядилась в одіж республіки прийшла Друга імперія.

Сказане якраз напряду стосується Третьої французької республіки, політологічні апологети якої з позицій ліберального парламентаризму критикують деголлівський режим. Адже попри елементи запровадження правової демократичної держави у боротьбі з реакційним монархізмом, становлення і розвиток цієї класично парламентської республіки відбувались під знаком того ж самого золотого тільця. Тому зовсім не дивно, що символом цього суспільного устрою стала грандіозна міжнародна «панамська афера», найбільший за всю історію країни політичний скандал, пов'язаний з корупцією державних службовців і депутатів. Вона

стала можливою завдяки прийняттю депутатами цього зібрання закону про випуск облігацій державної позики (тоді себе скомпрометували близько 140 депутатів, а до судової відповідальності було притягнене лише п'ять «народних обранців», із яких був засуджений лише до 5 років ув'язнення лише один).

А вже через декілька десятиліть свого існування Третя республіка отримала назву «республіка двохсот сімей». Переродження цієї форми демократії відбувалось за наростання процесу паразитичного лихварства всередині Франції, яка перетворилась на «країну рантьє», а на міжнародній арені – експортера спекулятивного капіталу, щ безумовно затримувало поступальний розвиток країни. В контексті нинішніх українських реалій залишається лише вкотре згадати Екклезіаста «ніщо не нове під місяцем».

Отже, повторюю, в даному випадку йдеться не тільки і не скільки про спроби повернення до часів монархічного абсолютизму, а про утвердження при владі переважно фінансово лихварської контрреволюційної буржуазії, яка протистояла повноцінному «третьому стану», орієнтованому на отримання прибутку не завдяки лихварському паразитизму, а динамічному розвитку продуктивних сил. І саме внаслідок своєї глибоко реакційної природи ця політична сила, що отримала назву орлеанізму, підтримувала гасла реставрації, фактично дискредитувавши класичну ліберальну ідеологію та загальмувавши в державі розвиток ліберальних партій: «Вожді лібералів настільки тісно зв'язали свою діяльність з династією Орлеанів, що їх прозвали орлеаністами, а липневу монархію – вважали втіленням лібералізму... Правляча еліта липневої монархії в цілому складалась з крупної буржуазії: неогоціантів, банкірів, промисловиків – та крупних земельних власників буржуазного походження... І тому ліберали в очах суспільної думки набули репутації буржуазної і навіть консервативної партії, що прагнула увіковічнити владу земельної та фінансової олігархії [32, с. 24].

Зрозуміло, що підтримуючи сили відвертої реакції та виступаючи за реставрацію бурбонівського режиму ці псевдоліберали прагнули максимально звузити соціальну базу партійно-політичного представництва, увіковічнити власний контроль над верховною владою, корумпуючи яку ця, паразитична з точки зору здатності примножувати національні багатства верства, отримувала свої тіньові надприбутки.

Фактично, подібного до нинішнього неоліберального варіанту економічного компрадорства, в даному випадку йдеться про фіктивний лібералізм. Адже французькі плутократи відстоювали цінності, відверто чужі прогресивному протестантському капіталізму.

Саме тому вони, скуповуючи титули і посади, разом з так званим старим дворянством шпаги («noblesse d'érée») не бажали «знижувати майновий ценз і, отже, надавати політичні права політичній буржуазії, робітникам і селянам, не бажали чути про «право на працю», якого вимагали соціалісти. ...Доводячи необхідність вільної торгівлі та конкуренції та заперечуючи проти пропонованої соціалістами системи організації праці та розподілу... Революція 1848 р. не тільки скинула лібералів-орлеаністів. Разом з династією Орлеанів вона відкинула запропоновану лібералами модель державного устрою-конституційну монархію з майновим цензом та двостепенною системою виборів» [32, с. 24-25].

Але з точки зору теми даного дослідження дуже важливо врахувати наступний концептуальний момент: якщо режими одноосібної тиранії завжди орієнтуються на максимальне збільшення президентських повноважень з одночасним вихолощуванням процедури імпічменту застосування якого стає практично неможливим, (яскравим підтвердженням цієї тези є похапцем прийнятий нещодавно в Україні «новий» закон про імпічмент, написаний командою В.Зеленського за старими правилами – недоторканності та безвідповідальності головного можновладця), то колективна тиранія (відома ще з часів Античності) тяжіє до парламентської колегіальності (адже загальновідомо, що там де відповідають всі – насправді не відповідає ніхто), створюючи тіньові реально керуючі кланові об'єднання, що ховаються за фасадом беззастережної демократії і проводять потрібні рішення через своїх «заведених» до законодавчого органу і проплачених депутатів та міністрів із чергового корумпованого уряду.

Адже така «колегіальність» дозволяє продовжувати «ловити рибу у каламутній воді та, у разі потреби, ховати в ній же кінці», – забезпечувати режим тотальної безвідповідальності мафіозним кланам, які можуть існувати тільки за умов економічної стагнації та морального занепаду (класичним прикладом чого є Україна, так звані олігархи та «п'ята колона» колаборантів, що вже багато років активно виступає за перехід о чистого парламентаризму) [42; 46].

І в цьому плані вельми показово, що один із соратників де Голля і творець Конституції П'ятої республіки А.Добре, підкреслюючи спадковість Четвертої і Третьої республік, в контексті кампанії за повернення де Голля до влади опублікував книгу під виразною назвою «Князі, що нами правлять», розкриваючи зв'язок між існуючою «системою партій» та купки «князів», що відірвались від народу, загрузли в корупції і не здатні відстоювати національні інтереси» [1, с. 135].

Все це пояснює чому після часів динамічного піднесення економіки, яке частково почалось ще за Четвертої республіки завдяки низці важливих соціальних реформ, про вигоди яких буде сказано дещо пізніше, а потім втілилось у «економічне диво» завдяки запровадженню деголлівської «системи участі», сьогодні у Франції знову спостерігається повернення до олігархізації стагнаційного типу. Не випадково вже згадуваний автор «Демократії» вимушений визнати. «З часом цей баланс між олігархічним і демократичним аспектами партії змінився, не в останню чергу тому, що люди поступово залишали політичні партії. Оскільки у них стає все менше членів, вони втратили свою центральну роль. Протистояння між лівими та правими притупляються, ідентифікація партій слабшає ... Ці партії, які були одночасно олігархічними та демократичними інструментами, зараз є лише, або принаймні майже, олігархічними інструментами» [64].

Але насправді ситуація ще трагічніша, адже, на жаль, ця вкрай реакційна традиція збереглась і у XXI столітті. Причому, до суто утилітарної мотивації додалась втрата правлячи класом важливих світоглядних орієнтирів, завдяки за часів де Голля відбувся інтенсивний перехід від моделі ліберальної до соціальної республіки. Нинішня криза партій нерозривно пов'язана з втратою принципів смисложиттєвих установок: «Перш за все, це їхня замкнутість у політичних розрахунках і майже всі недалекоглядні, а також їх нездатність запропонувати надійні уявлення про майбутнє, мобілізуючи проекти, спрямовані на побудову світу, Європи та кращої Франції. Назвемо це повна відсутність сенсу. ... Політичні виступи, як уряду, так і опозиції, намагаються приховати, заперечити або змусити людей забути це безсилля, ... вони ще більше дискредитують партії та ведуть до інших образів: брехня, порушені обіцянки, заперечення, непослідовність, а також недоречна зарозумілість. Це, нарешті, моральна криза. Традиційні партії багато в чому перебувають над землею щодо соціальних очікувань і все менш і менш надійні» [68].

Очевидно, що всі ці моменти важливо врахувати саме тому, що аналогічні процеси розцвіли пишним цвітом практично на всьому пострадянському просторі і, звичайно ж, у принаймні поки що формально незалежній Україні).

Проблема стадіальної альтернативи

Важливо зазначити, що, якщо описаний вище конфлікт між стагнаційною та інноваційною моделлю класичного капіталізму існував фактично з самого початку формування модерної французь-

кої державності, то принципово новий всесвітньо-історичний тренд з'явився лише у першій третині XIX століття. Йдеться про появу альтернативи капіталізму як такому, що все більшою мірою втрачав потенціал ефективної рушійної сили історії і все більше проявлявся як ворог суспільного прогресу.

Саме в цей період у Франції та інших європейських країнах почалось формування особливого типу консерватизму, за якого з монархічною традицією все більше асоціювалось уявлення про національного суверенного лідера, що стоїть над будь-якими політичними зіткненнями і приватними інтересами, і нерозривно пов'язує свою долю з долею держави. Це обумовлене тим, що постбуружужана ренесансна свідомість ідеалізувала вже не добу античності, як це відбувалось за часів класичного Ренесансу, а середньовічний устрій та цехова система (хоча в обох випадках за декораціям минулого, що прийшов на зміну середньовіччю, вже приховувались якісно нові ідеали та мотивація).

Саме в цій традиції не служби, а служіння, і навіть жертвності пов'язаної з особливими патріотизмом католицько-єзуїтського типу, був вихований де Голль, якого називали сучасною Жанною Д'Арк. Звідсіля його особливий «месіанський» тип поведінки, пророчий стиль письма, який особливо проявився у книзі «На вістрі шпаги» («*Sur la pointe de votre épee*»), повернення підчас війни до Лотарінгського хреста як символу військової перемоги тощо, та ідеалізоване уявлення про лицарську честь та патріотизм, яких насправді не знала доба феодалізму.

Ось чому риторика щодо наслідування традицій часів монархії та імперії, насправді не має нічого спільного з тоталітарними зазіханнями. Адже, в даному випадку йдеться про традиціоналізм особливого типу, спрямований не у минуле, а відновлення вже випробованих механізмів інноваційного та мобілізаційного розвитку, базованих на моделі соціальної держави та неомодерної системи національної ідентичності, що протистоїть так званому неоліберальному фінансизму, який, попри всі свої претензії на вищий щабель людського розвитку, насправді є нічим іншим, як тоталітарною похідною від викривленого лібералізму [35].

Насправді, основою формування нового посткапіталістичного суспільного ладу стали антиімперські та антиколоніальні національно-визвольні на всьому євроатлантичному просторі (і навіть Японії). Безпосередньо у Європі вони проявились у формі знаменитої «Весни народів у 40-70 рр. XIX століття. Отже саме в цей історичний період відбувається переосмислення розуміння демократичної республіки. Тепер уже йдеться не просто про рівність

перед законом та свободу законного збагачення та недоторканість приватної власності, що гарантуються правами і свободами, а рівність у своїх обов'язках перед Батьківщиною та гарантію можливості творчої самореалізації [41].

Врахування цього моменту важливо не тільки для спростування міфів, згідно з якими де Голль буцімто прагнув повернення Франції до часів реакційних орлеаністських деспотичних режимів, а й розуміння причин впливу французької традиції державницького консерватизму монархічного типу на українських державників, насамперед В.Липинського (хоча на жаль, сам В.Липинський часто приймав цей римо-католицький монархізм в душі Ш.Морраса та Ш.Пегі «за чисту монету», що багато в чому надавало його поглядам вже не консервативний, а реакційний відтінок [38]).

Важливо зазначити, що одночасно з формуванням базових засад нового суспільного ладу – соціальної республіки, відбуваються пошуки адекватної цій, історично вищій за класичний капіталізм, формі не тільки економічної, а й етнонаціональної ідентичності відповідної моделі влади, в якій суверенітет належить народу як найбільш креативному ядру нації (принцип народоладдя, як і визначення Франції соціальною республікою зафіксовані і в чинній Конституції Франції).

Більше того, саме у Франції, за правління Луї Наполеона, попри всю неоднозначність діяльності цього першого французького президента, саме на тлі його патріотичної мотивації (ідея права європейських націй на створення власної державності), почали закладатись перші підвалини моделі соціальної держави, які потім значною мірою запозичив О.Бісмарк. Що дозволило започаткувати потужний розвиток продуктивних сил Німеччини на корпоративних засадах та загальнонаціональній консолідації (йдеться про так званий пруський соціалізм, що, своєю чергою, правив за взірць лідерам Японії під час стрибкоподібної модернізації цієї країни аналогічним шляхом).

Причому, застосована на початку правління цього спадкоємця свого великого родича модель президенталізму Другої республіки і була покликана забезпечити успішну реалізацію цього стадіально постбуржуазного соціально-економічного проекту (ідеї всенародного обрання глави держави, відповідальності професійного уряду перед президентом, який очолює виконавчу владу у стратегічному вимірі тощо) [38].

Відповідно, Де Голлю ідеал корпоративно-солідарної єдності праці і капіталу на ґрунті максимальної патріотичної консолідації, уявляється як синтез економічного дирижизму та політичного рес-

публіканізму особливого типу. Тому, запроваджуючи в Основний закон ідею референдуму як вищого прояву народовладдя, Генерал справді звертається і до ідеї плебісцитної демократії, вперше успішно реалізованої саме Наполеоном Бонапартом, а пізніше концептуально обґрунтованої та багато в чому впровадженої М.Вебером в положення Основного Закону Веймарської республіки. Йдеться насамперед про технічний характер залежного від глави держави уряду, знамениту Статтю 48, що явно правила де Голлю за взірць і надавала президентові право вживати всіх заходів, аж до застосування збройної сили, у разі, якщо серйозно порушується суспільна безпека або загрожує небезпека такого порушення, нарешті, знов – таки, особливу роль плебісцитної форми народовладдя, зокрема механізм дострокового відклику глави держави через всенародний референдум.

Показово, що цілком «за де Голлем» право народу висловитись з приводу доленосних питань державотворення у своїх програмних положеннях сьогодні відстоюють ті ж «жовті жилети», чергові протести яких знову відновились зовсім нещодавно. Зокрема, згідно з пунктом номер 7 вимог протестантів необхідно «за народної підтримки переписати Конституцію в інтересах народного повновладдя. Узаконити загальні референдуми з народної ініціативи» [62].

Причому надзвичайно важливо, що головна спрямованість цих вимог не обмежується лише прагненнями ліквідувати соціально-економічну несправедливість у стосунках багатих і бідних (яка в наш час набула виразно регіонального відтінку дискримінації французької провінції [57]). Йдеться, про ліквідацію паразитичного суспільного ладу загниваючого капіталізму як такого шляхом відновлення моделі соціальної держави, яку активно будували за часів саме деголлівської Франція, ерхартівської та аденаурівської Німеччина, неокорпоративної Японії тощо.

Для підтвердження цієї тези наведу текст лише трьох вимог жовтих жилетів: «Зменшити розміри банків і зруйнувати банківську монополію, завдяки чому захистити фінансовий сектор від подальшої кризи. Заборонити банкам з вкладниками займатися біржовими спекуляціями. Заборонити «рятувати» неліквідні банки грошима платників податків. Припинити політику втечі від податків» (п.5); «Повернути 80 мільярдів євро, які найпотужніші 40 компаній винні державі, яка не поспішає їх повернути (п.10); Провести реіндустріалізацію країни, з метою відмови від імпорту, що завдає забруднення» (п.21) [62]. І вкотре доводиться констатувати, що всі положення більш ніж актуальні для проведення реальних, а не фейкових, реформ в Україні.

На підтвердження сформульованих вище положень про зародження антибуржуазної альтернативи ще у XIX столітті наведу коротку історію найстарішої Радикальної партії Франції, що виникла ще за часів Липневої монархії і спочатку носила назву Республіканської. Пізніше цю політичну організацію було перейменовано на Радикальну партію, як на мене не тільки тому що, як зазначають дослідники, Луї Наполеон після запровадження імперії, заборонив термін республіканізм, а й тому, що у своїх програмних засадах члени цього політичного об'єднання справді сповідувала радикальні ідеї (масові виступи, що передували імперії уже за липневої монархії проходили під гаслом «хай живе демократична та соціальна республіка!»).

Радикали цікаві тим, що протягом всього свого існування, численних розколів та програмних видозмін, завжди намагались сповідувати принцип нерозривної єдності здавалося б непоєднаного: модерного націоналізму в душі право-консервативного центризму та лівого прогресизму з його антиклерикалізмом, лівим лібералізмом (відстоювання соціально корисної функції приватної власності, пацифізмом тощо).

Фактично даному випадку йдеться про діалектичну єдність соціальної та національної солідарності, що якраз складає суть концепції соціальної держави. Зокрема, з самого початку свого існування представники Радикальної партії, що нерідко перебували у статусі парламентської більшості, відстоювали запровадження загального виборчого права, свободи слова, права на мирні зібрання як невід'ємні елементи соціального прогресу, одночасно відкидаючи як соціалістичний культ державної власності, так і модель банківських посередницьких монополій, що вже у XIX столітті нерідко періодично створювали позичкові спекулятивні лихоманки, а сьогодні призвели до чергового світового економічного колапсу.

В цілому, вплив цієї партії на прогресивний розвиток Франції був дуже значним. Радикали грали важливу роль у революції 1848 року і заснуванні Другої республіки. У 1890-х років, Л.Буржуа оновив доктрину партії, включивши до неї вимогу запровадження прогресивного прибуткового податку та гарантій соціального страхування. А головне, цей відомий економіст, доповнив партійну програму ідеологією солідаризму, згідно з якою суспільна консолідація повинна була реалізовуватись на засадах єднання праці та капіталу в процесі реалізації спільних національних інтересів (формально солідаризм був навіть проголошений офіційною ідеологією Третьої республіки).

Саме Радикальна партія, яка на початку ХХ століття перебувала в коаліції з іншими політичними силами центристського спрямування, стала основною фракцією у парламенті і протягом десятиліть зберігала статус правлячої партії, що запровадила відділення церкви від держави, право жінок брати участь у загальних виборах, прогресивний податок на прибуток. Під час Першої світової війни Радикальна партія всіляко сприяла зміцненню Священного Союзу, її лідер Ж. Клемансо, який очолював кабінет міністрів з 1917 по 1919 рік, заслуживши визнання як «архітектор перемоги» [51].

У повоєнний час між де Голлем та лідерами радикальної партії складались непрості стосунки, обумовлені, здавалося б, суттєвими програмними розбіжностями двох політичних сил. Ось як про це пише Г. Канінская: «Виховуючись у традиційно католицькій сім'ї де Голль, по-перше, був байдужий до світської частини програми радикалів. По-друге, сфокусувавши свою увагу на таких ідейних принципах, як велич нації, сильна держава, асоціація праці та капіталу, де Голль і голлісти керувалися методами дирижизму у соціально-економічній сфері, а авторитаризм де Голля ніяк не ув'язувався з тезою про народний суверенітет, проголошеною радикалами» [11, с. 59]. (Крім того, не сприяло активному співробітництву те, що де Голль ставився різко негативно до Третьої республіки, за якої радикали досягли розквіту).

На перший погляд, в даному випадку йдеться про протистояння між вождистським корпоративізмом та авторитаризмом націоналістичного типу, сповідуваним де Голлем та національним солідаризмом, що пропагував ідеї громадівського самоврядування [12]). Не випадково подібні ж неузгодженості існували і між українськими соціалістами, що орієнтувались на традиції французького солідаризму та державниками, які були під впливом французької монархічно націоналістичної традиції і на практиці вона призвела до конфлікту між державниками і громадівцями під час національної революції, суттєво посприявши її поразці [38]). Хоча в дійсності, з концептуальної точки зору, вказана несумісність є позірною, а державницький корпоративний авторитаризм та громадівський солідаризм насправді є двома сторонами однієї і тієї ж медалі – моделі модерної соціальної республіки (про розуміння цього органічного зв'язку де Голлем якраз і свідчить його спроба провести реформу сенату та місцевого самоврядування).

До того ж, попри вищезгадані розбіжності, і радикальні солідаристи і деголлівські соціальні радикали перебували на позиціях концепції так званого третього шляху, що заперечував як комуністичну державну директивність, так і ліберальну «свободу» від соці-

альних функцій приватної власності. Саме тому, у 1957 р. голлісти, очолювані Ж.Шабан-Дальмасом уклади угоду з «соціальними республіканцями», – Республіканським фронтом до якого входили і Радикальна партія. Більше того, у розпал парламентської нестабільності, наростаючої загальнонаціональної кризи та відчайдушних демаршів комуністів проти приходу генерала де Голля до влади, Радикальна партія підтримала де Голля та його конституційні проекти, а він, прийшовши до влади, застосував солідарну «систему участі», на практиці реалізувавши спільну ідею третього шляху, на основі якого здійснивши реальне економічне диво.

Водночас, складність утримання балансу між лівими і правими програмними настановами часто приводила Радикальну партію до внутрішніх ідеологічних конфліктів, що врешті-решт, спричинило перехід цієї політичної сили в опозицію до дегголівському курсу. Причому, показово, що майже одночасно, починаючи 1972 року в Радикальній партії відбувся остаточний розкол між лівим і правим крилом які у подальшому існували як дві самостійні партії: Партія лівих радикалів (*Parti radical de gauche*) та Партія радикалів (*Parti radical*).

При цьому в силу своєї лівоцентристської орієнтації праві радикали, увійшовши у 2002 року у консервативний Союз за Народний Рух, виділялись серед консерваторів своїм антиклерикалізмом та прагненням до забезпечення належного соціального захисту трудящих. Тому цілком закономірно, що в поточний момент в Сенаті обидві партії знову утворюють єдину фракцію під назвою «Європейське демократичне та соціальне зібрання».

Не менш цікаві стосунки склались у де Голля з ще однією партією, що входила до так званої третьої сили – Народним республіканським рухом (*Popular Republican Movement*). Ця партія виникла підчас війни, саме з тих часів її члени, багато з яких активно брало участь у русі опору, активно підтримувала де Голля. На відміну від базових установок Радикальної партії, її програмні засади – концепція соціального католицизму були близькі ідейним поглядам де Голля. До речі, із соціальним вченням католицької церкви пов'язані потужні інтелектуальні течії Франції. Йдеться не тільки про ідеологів неомонархізму, а й видатних солідаристів, таких, як А. де Сен-Сімон, О.Конт, Е.Дюркгейм, А.Бергсон, Е.Муње.

Основоположником соціального католицизму вважається колишній прусський офіцер В. фон Кеттлер, автор концепції кооперативізму та корпоративізму як найбільш «богоугодних» форм соціальної організації та жорсткий критик як державно капіталістичного етатизму, так ліберально ринкового капіталізму. Саме ці погляди справили великий вплив на адепта «станової системи»

езуїтського мислителя Г.Пеша [9, с. 114-130], представників австрійської та італійської школи католицького корпоративного солідаризму [14, с. 254-290]. Повторюю, подібна ідейно-світоглядна модернізація католицизму в корпоративному дусі відбулась під потужним впливом передових ідей XIX століття в дусі О.Конта, за яким радикальний соціальний реформізм передбачає тип авторитарної влади, що в той час отримав назву бонопартизму.

Ось чому більшість авторів, які вважають, що головна причина подальшого охолодження взаємин між голлістами та республіканцями полягає в тому, що подібно до радикалів республіканці, знов – таки, з позицій солідаризму, не підтримали ідею сильної виконавчої влади де Голля, насправді видають наслідок за причину [34]. Насправді, після Другої світової війни відбувся стрімкий процес лібералізації вчення католицької церкви, що означало суттєвий відхід від, описаних вище, базових цінностей власної соціальної доктрини, започаткованої ще у XIX столітті. Отже, не має нічого дивного у позитивному ставленні партії до ліберальних засад Четвертої республіки, несумісних з принциповою позицією де Голля. Тому і відхід ідеологів цієї партії від ідеї послідовного президенталізму, покладений в основу «системи участі», також був цілком закономірним.

Для нашого ж дослідження важливо те, що саме голлісти найбільш послідовно прагнули зберегти вкрай актуальні ідеї соціальної та національної єдності на ґрунті принципової опозиції не тільки до комунізму, а й неоліберального екстремізму тоталітарного штибу, що сьогодні, поряд з релігійним фундаменталізмом як ісламського так і московсько православного взірця, становить найбільшу небезпеку для людства.

Адже вже згадуваний соратник генерала Ж. Шабан-Дельмас, який головував у Національних зборах протягом всього перебування де Голля при владі, вже після його смерті, враховуючі події 1968 р., на виборах 1973 р. намагався включити у програму деголлівської партії р. додатковий соціальний елемент. Виступаючи з позицій збереження головних елементів започаткованої де Голлем системи участі, цей видатний політик (активний учасник руху опору та бригадний генерал у 29 років) ратував за побудову «нового суспільства» рівних стартових можливостей, в основу якого були б покладені ідеї соціального миру, патріотичної суспільної асоціації, заперечення «соціальної мутації» капіталізму в бік нової форми тоталітаризму та антигуманізму, проти якого виступали видатні французькі інтелектуали як націоналістичного, так і прокомуністичної орієнтації.

Інше питання, що колишні голлісти, такі, як міністр фінансів Ж. Д'Естен і новий президент Ж. Помпідю, що прийшов до влади від голлістської партії Союз демократів на захист Республіки, фактично відмовились від послідовної реалізації цих програмних настанов. А тому всі закиди на адресу де Голля в тому, що саме його політика по відношенню до парламенту та негативне ставлення до партій, буцімто привели до двополярної конфліктності, яка, за великим рахунком, сьогодні вже обертається право-лівим партійним екстремізмом, є безпідставні. Насправді, причина цього протистояння обумовлена втягуванням Франції в глобальну неоліберальну економічну стратегію. Йдеться про так званий жіскаризм, в принципі не сумісний з продовженням деголлівського курсу, оскільки він спрямований саме на демонтаж моделі соціальної держави, з одночасним руйнуванням національної консолідації з позицій захисту прав так званих національних меншин [36; 37].

Більше того, важливо зазначити, що саме відмова від вищезгаданих програмних положень деголлівського курсу є одним з найважливіших чинників, що призвів до нинішньої кризи партійної системи і, ширше, всієї системи західної демократії, яка сьогодні стрімко поглиблюється. У царині політичній це призвело до того, що загалом демократична установка на демократизацію політичного життя обернулась «роздмухуванням» колегіальності керівництва коштом зменшення компетенцій та оперативності виконавчої влади внаслідок збільшення її залежності від влади законодавчої, а значить і масово партійного представництва.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що головна причина глибокої кризи партійно-політичної системи в сучасному західному світі, і зокрема Франції, як держави, що брала чи не найактивнішу участь у становленні та розвитку системи західної демократії, обумовлена насамперед стадіально-цивілізаційним занепадом класичного капіталізму, історична вичерпаність якого у якості особливого суспільного ладу, сьогодні визнається навіть на рівні таких представницьких зібрань як Давоський форум та фахівців знаменитого Римського клубу.

Влада скрутних часів

Але залишається нез'ясованим ще один важливий момент. Йдеться про постійні закиди на адресу дуалістичності запровадженної де Голлем моделі влади, яка начебто призводить скоріше не до її поділу, а роздільності та нестабільності, внаслідок чого стає практично неможливо побудувати послідовно моністичну модель управління.

Причому, дехто навіть вважає, що деголівське напівпрезидентство проіснувало так довго лише завдяки стабілізуючій та компенсуючій ролі політичних партій: «Саме гнучкістю політичного класу Франції (та партій) пояснюється стабільність та одночасно можливість різних інтерпретацій президента – прем'єр-міністра, який у різні часи наповнюється різним (аж до протилежного) змістом – від авторитарної голлістської вертикалі влади до співіснування президентів та прем'єрів від різних партій. Отже, сама ця модель не виключає двовладдя та розділеного суверенітету, не виключає можливості конфлікту президента та прем'єр-міністра та не забезпечує моністичної легітимності (позаяк і президент і прем'єр обираються на загальних виборах). Успішність її дій у Франції пояснюється стабільністю партій та демократизацією суспільства в цілому. Без цих чинників результат може бути зовсім іншим» [17]. Насправді, фахівці з теорії держави та права сходяться на тому, що основне визначення, яке найкраще характеризує французьку партійну структуру це якраз – нестабільність, а значить партійна система аж ніяк не була спроможна стабілізувати політичне життя [26]. Тому, не заперечуючи певної правоти суджень, щодо певної недопрацьованості конституційної моделі П'ятої республіки, обумовленої розглянутими вище причинами, потрібно зазначити, що ці вади не мають нічого спільного з начебто узурпаторськими прагненнями де Голля.

А головне, з концептуальної точки зору, принципово невірним є і уявлення про те, що будь-яка ефективна модель влади повинна бути позбавленою внутрішньої суперечливості та максимально одномірною за призначенням своїх базових інститутів та механізмів політичного управління. Насправді, як це, на перший погляд не парадоксально, з точки зору теорії самоорганізації, будь-яка влада, здатна забезпечувати динамічний розвиток соціуму, не може не носити дуалістичного характеру. І навпаки: саме екстремістські режими завжди прагнуть максимально швидко позбутись будь-якої внутрішньої опозиційності, як це згідно з класичним трактуванням поділу влади як взаємного «стримування та противаг» і монополізувати функції різних «гілок влади».

Більше того, за великим рахунком вищезгаданий дуалізм політичного життя, а значить і політичного устрою, обумовлений суперечливістю самої людської природи, якій притаманна неузгодженість або навіть конфліктність колективізму та індивідуалізму, свободи та справедливості, примусовості та добровільності, ідеалів та інтересів тощо.

Нарешті, всі протиріччя будь-якого соціуму, що не можуть не проявитись у політичній царині, пов'язані з тим, що завжди існує нездоланий дуалізм, а подекуди, і антагонізм між рутинними, стандартизованими, алгоритмізованими, конвеєрними видами у повному сенсі робот – і, яка неминуче звужує горизонти творчої самореалізації особи, та креативною, інноваційною діяльністю, спрямованою на пошук якісно нових форм теорії і практики людини. Йдеться про довічний (навіть за комп'ютерної ери) не «горизонтальний», – за видами діяльності, а «вертикальний», – за рівнем обдарованості, поділ праці, який отримав достатньо поверхове визначення поділу між фізичною та розумовою працею.

Справді, будь-які механізми та інститути влади неминуче пов'язані із необхідністю вирішення «квадратури кола»: поділу влади на елітарний та унітарний або, навіть, зрівняльний, компоненти. З одного боку, очолювати владу мають як мінімум непересічні особистості, позаяк найбільш компетентними і авторитетними можуть бути лише «творчі меншості», – «меритократія», «аристократи духу», делегування і обрання яких навіть на бездоганно чесних виборах пересічним загалом, шляхом виявлення простої арифметичної більшості, саме внаслідок залежності цієї більшості від популістських впливів та її нездатності мислити стратегічно, дуже проблематичне.

А з іншого – максимально масове демократичне представництво і процедури «всенародного» обрання дають можливість більшості електорату відчувати існування зворотного зв'язку з елітами, можливість власного впливу на владу завдяки особистій виборчій активності. Це вкрай необхідно для створення потужної соціальної бази влади і є обов'язковою передумовою успішності реалізації конструктивного політичного курсу. Не випадково Ш. де Голль завжди підкреслював, що лише тісна взаємодія багатьох в чому функціонально протилежних еліти та пересічних громадян забезпечує ефективність державної влади.

Виходячи з цього дуалізму місії еліти та участі загалу, можна зробити висновок про недостатню компетентність електоральної маси у виборі меритократії, творчих меншин, про що, зокрема, попереджав французький психолог, соціолог, антрополог, засновник соціальної психології Г. Ле Бон у знаменитій книзі «Психологія народів і мас». Тобто, як це не дивно, в даному випадку всенародні вибори повинні поступитись конкурсному відбору та кулуарним механізмам обрання професійної «раціональної» за М.Вебером і, водночас, патріотично орієнтованої, бюрократії та суддівського корпусу, який зазвичай з подання різних гілок влади затверджу-

ється законодавцями. Що, звичайно, не відмінняє необхідності проведення максимально загальних парламентських та президентських виборів (лише на парламентських виборах Франції 1973 р. віковий ценз було знижено до 18 років).

Крім того, як показала історія, цілком виправданим є також створення спеціальних навчальних закладів, які готують чиновників вищого рангу. І саме у Франції після Другої світової війни було засновано Інститут політичних досліджень (перша назва – фр. *École libre des sciences politiques*) та Національну школу адміністрації (фр. *École nationale d'Administration, ENA*). Остання – французька елітарна державна установа у сфері вищої післявузівської освіти та підвищення кваліфікації у підпорядкуванні прем'єр-міністра країни. Ця вища навчальна установа була створена у 1945 р. генералом Де Голлем, щоб «демократизувати» доступ до вищих посад державного апарату. ENA входить до числа так званих вищих шкіл (фр. *Grandes Ecoles*) Франції. Випускники ENA грали і грають центральну роль у французькій політичній діяльності і в історії П'ятої Республіки (два президента Республіки, сім прем'єр-міністрів, численні міністри і т. д.). Ще більшою мірою сказане стосується так званих мозкових президентських центрів, які складаються з інтелектуалів, що суттєво впливаючи на політику держави, будучи взагалі непідконтрольні не тільки виборчим процедурам, а й будь-яким адміністративним установам.

Але проблема полягає не тільки у недостатній професійній компетентності органів, що обираються на масово представницьких, в тому числі, і партійних засадах (як відомо, чисто мажоритарні вибори проводяться у США та Британії за умови існування в цих країнах стійкої двопартійності). Справа в тому, що за своїм функціональним призначенням законодавча влада у формі нижньої палати парламенту є політичною установою, де за допомогою особливих процедур відбувається узгодження переважно прагматичних економічних інтересів основних соціальних груп, представлених партійними фракціями. Не даремно бюджет – головний економічний закон держави розробляється і затверджується саме нижньою палатою, за вельми пасивної участі верхньої. Також закони, що приймаються покликані забезпечити порядок і стабільність в державі, без чого ефективний розвиток економіки, а значить і накопичення валового національного продукту для наступного його переділу, не можливий. В цілому, законодавчий орган завжди націлений передусім на справедливий розподіл бюджетних коштів та підтримання усталених норм суспільного життя.

Але саме тому цій «гілці влади» не вистачає мобільності, оперативності, націленості на більш віддалену перспективу, особливо за ситуації кризи, коли потрібно від «поточного ремонту», «латання дірок», «запланованої реконструкції» існуючої соціально-економічної структури якомога швидше перейти до її докорінної реструктуризації (загальним місцем у політологічній літературі стало нагадування про те, що в перекладі саме з французької «parlement» похідне від «parle» – «говорити», перекладається як «місце для розмов»). Саме в такий момент даються взнаки вади механізму навіть не пошуку компромісу, а постійного «перетягування канату» між лобістами тієї чи іншої партійної фракції, що прагне монополізувати свій вплив на уряд, переслідуючи при цьому вельми меркантильні інтереси [46].

Причому, особливо небезпечним є те, що саме внаслідок своєї націленості на створення політичної монополії (оволодіння владою законним шляхом) у процесі взаємної передвиборчої та міжфракційної конкуренції, впливові партії, як це не парадоксально, так чи інакше грають в соціально-політичному житті дестабілізуючу та деконсолідуючу роль, що особливо небезпечно саме процесу подолання державою кризових станів, запорукою чому є максимальна національна єдність (знов-таки, не забуваймо сам термін *pars/partis* з латини – «частина», яка завжди віддільна від цілого – нації). На цей негатив уже з моменту зародження західної демократії вказували не тільки представники консервативного табору політичної думки, такі як Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, Ж.Боден, Е.Берк, Ф.-Р. Шатобріан, Болінброк, В. Парето, Г.Моска, Р.Міхельс, і Т.Карлейль, а й демократи і навіть ліберали Дж. Медісон, Дж. Ст. Міл, Б.Констан.

Дж. Вашингтон «У знаменитій прощальній промові» цілковито в деголлівському дусі застерігав своїх співвітчизників: «Побутує думка, нібито партії у вільних країнах сприяють плідному врядуванню і покликані зберегти Дух Свободи. ... Але в народних, цілком виборних урядах цей Дух не слід захочувати... Поперемінне домінування однієї фракції над іншою, загострене духом помсти, що завжди породжується партійними звадами і в різний час у різних країнах спричинилося до найогидніших злочинів, вже є потворною деспотією. І воно врешті-решт веде до деспотії більш оформленої і постійної. Лиха й безладдя, що не забаряться, спонукають людську свідомість шукати безпеки і спокою під абсолютною владою Особистості. І рано чи пізно ватажок якоїсь домінуючої фракції, здібніший чи спритніший за своїх суперників неминуче оберне такий стан речей на потребу самозвеличення на уламках Громадянської Свободи» [6, с. 54].

Напротивагу подібному підходу де Голль зазначає: що він «уникав протиставляти одну частину французів іншій, лестити одній фракції на шкоду іншій, ублажати ті чи інші приватні інтереси, ...я намагався навпаки об'єднати серця та уми французів навколо того, що було спільним для них, дати всім відчутти, що вони належать до єдиного цілого, викликати підйом загальнонаціональних зусиль» [8, с. 262]. Вкотре, доводиться констатувати, що в світлі сьогоднішніх «турборежимів» із остаточного зруйнування української державності та «монобільшості», що фактично узурпувала владу, данні застереження звучать більш ніж актуально.

Отже, проблема урівноваження вельми утилітарної спрямованості законодавчого органу з метою недопущення надто сильного лобіювання інтересів окремих (в тому числі і тінювих) соціальних груп, завжди залишатиметься актуальною. Причому, якщо писаний закон пов'язаний із зовнішнім впливом на громадянина, апелює до правосвідомості і носить наказово-зобов'язуючий, а подекуди забороняючий і, навіть, примусовий характер (наприклад, закон про всезагальну військову повинність), то закон моральний виступає як внутрішнє переконання (згадаймо категоричний кантівський моральний імператив) і, навіть, як емоційно відчута потреба. Йдеться не про не службу, а служіння, щире прагнення у повному сенсі діяти «не за страх, а за совість». Тобто в наявності якраз неминучий дуалізм права і моралі, моралі і політики.

Подібна різниця стратегічних мотивів політичного життя породжує потребу у політичному інституті, здатному урівноважити надто кон'юнктурні та прагматичні законодавчі збори. Тим більше, що цей орган обраний на засадах «тиранії більшості», часто в історії різних країн, і насамперед, Франції, легко переростав у кланову форму тиранії плутократів та клептократів.

Взагалі, першим концепцію так званого дуалізму, яку приписують де Голлю, розробив геніальний французький політичний мислитель Ш.Л. Монтеск'є, який, напротивагу до хрестоматійного уявлення щодо поділу влад, насправді вважав саме верхню палату самостійною гілкою влади «Таким чином, ось основні начала способу правління, про який ми ведемо мову. Законодавчі збори складаються із двох частин, які взаємно стримують тут одна одну правом скасування, що їм належить, позаяк обидві вони пов'язуються виконавчою владою, яка своєю чергою пов'язана із законодавчою владою. Здавалося б, ці три гілки влади повинні прийти в стан спокою і бездіяльності, але позаяк необхідний плін речей примусить їх діяти, то вони вимушені будуть діяти узгоджено» [20, с. 146].

Аналогічно, за задумом де Голля, таким, що урівноважує Національні збори повинен стати повноцінний зовсім не федеральний і не бюрократично-адміністративний, а комунально-солідаристський або, так би мовити, кооперативно-корпоративний Сенат. Цей в ідеалі повинен був складатись із загальноновизнаних найбільш креативно частиною суспільства – власне народом як головним суб'єктом Конституції видатних особистостей, що мають насамперед моральні та професійні якості, завдяки яким користуються повагою у суспільстві, в тому числі можуть виступити колективним третейським суддею у стосунках між законодавцями та урядом і Президентом.

Важливо, що електоральну базу сенатської влади за цим задумом мають становити не тільки низові структури самоорганізації громадян – комуни, як це відбувається зараз, а й різноманітні корпоративні об'єднання, представники яких також значно менше, ніж партійні осередки заангажовані професійними політиками (за М.Вебером «партійні машини») і більшою мірою орієнтовані на більш віддалену перспективу у розумінні державних інтересів.

І тут, знов – таки, вельми показово, що у своїй знаменитій програмній промові у містечку Байє ще у 1946 р. де Голль закликав створити Сенат не тільки за комунальним (солідарним принципом), а й принципом корпоративним, що безумовно справді повинно обмежувати суто партійну конкуренцію. «Всім зрозуміло і всіма визнано, що остаточне прийняття бюджету та затвердження бюджету відноситься до компетенції Національних зборів, обраного прямими та всезагальним голосуванням. Але як перша та єдина інстанція, Збори цілком можуть щось прогледіти, упустити в у розпалі дебатів. Отже, необхідно, щоб існували ще одні збори, які обирались та формувались в іншій спосіб і могли б гласно обговорити роботу, пророблену першими зборами, внести доповнення, запропонувати власні проекти. Все підводить нас, таким чином, до утворення другої палати, в яку своїх обранців надсилатимуть муніципальні та генеральні ради. Така палата доповнить першу, пропонує їй або переглянути прийняті нею акти, або включати у свій порядок денний, та запровадить, тим самим, у законотворчій процес адміністративний елемент, який суто політична за своєю суттю перша Палата безсумнівно буде прагнути відсунути на другий план. Цілком природньо буде включити до верхньої Палати представників економічних, сімейних, творчих організацій, щоб країна були в курсі справи всього, що відбувається в усіх сферах життя» [55].

Пізніше де Голль не тільки ніколи не відмовлявся від ідеї урівноваження громадянсько законодавчої влади сенатсько-елітарною, а в дусі ідеї синтезу влади та економіки, вважав саме таку структуру цього органу запорукою реалізації своєї «системи участі»: «Генералу вимальовується «корпоративний парламент», який складається із ряду курій: селянської, промислової, розумової праці і т.д. «Корпоративний парламент» займається проблемами господарства і соціальним улаштуванням» [28, с. 22].

Не випадково президент постійно підкреслював, що Сенат, який має вінчати особливу владну вертикаль повинен поєднувати комунально-територіальні механізми обрання з професійно-становами, адже те, що він називав «системою участі» і складає суть неокорпоративізму, згідно з яким «кожний незамінний на своєму місці» та солідаризму, за якого «співпраця – це не просто кооперація, а й взаємне творче збагачення» [47, с. 94-101]. Підкреслюючи, що «сучасному машинізованому суспільству не вистачає духовної пружини» та відкидаючи атомарний індивідуалізм капіталізму та колективізм «гвинтика» комунізму, де Голль писав у знаменитих «Мемуарах сподівань»: «таким чином засуджуючи обидва режими, що взаємно протистоять, я вважаю, що обставини диктують нашій цивілізації створення нового ладу, за якого людські стосунки регулювалися б таким чином, щоб кожний брав пряму участь в наслідках діяльності того підприємства, куди вкладається його праця, щоб кожний міг з гідністю нести свою частку відповідальності за перебіг колективної справи від якого залежить і його власна доля» [8, с. 126-127]. І Сенат на відміну від домінуючої приватновласницької партійної мотивації (партії за визначенням великі соціальні групи, що відрізняються своїм місцем в структурі власності) став би «... великою економічною та соціальною асамблеєю, яка б зайнялась розробкою в цій галузі, що стала основою французького законодавства. Тоді б у державі функціонувала вища інстанція участі» [8, с. 328].

Отже, про жодний авантюризм із референдумом щодо реформи Сенату не може бути й мови, позаяк відповідні ідеї були висловлені де Голлем, ще невдовзі після кінця Другої світової війни: «... Проект «корпоративного парламенту», ймовірно, був пов'язаний з ідеєю «участі», яку де Голль через 27 років, вже будучи президентом Франції, намагався втілити в проекті закону щодо реформи Сенату і місцевих органів самоврядування, відкинута на референдумі 27 квітня 1969 р.» [28, с. 22].

Оскільки ж, як зазначалось, формальна або процедурна демократія, тобто виборчі практики, базовані на партійних засадах, що

забезпечують належне представництво у нижній палаті, не можуть бути єдиною основою для формування президентської та сенатської влади, позаяк рядові громадяни зазвичай не здатні відрізнити найкращих від найпопулярніших, необхідно визнати, що певні вікові (проблема життєвого досвіду), освітні, нарешті, моральні цензи, а також ступеневі процедури обрання, далеко не завжди носять дискримінаційний характер і є реакційним механізмом відсікання народу від влади. А, навпаки, всі ці практики мають слугувати обранню до влади саме у повному сенсі обраних, тих що мають справжні чесноти.

Власне, саме цьому ж завданню і підпорядковане створення де Голлем повноцінної Верхньої палати – Сенату як свого роду «ради мудреців» (цей термін часто вживають по відношенню до нинішньої Конституційної ради Франції), який не можна розпускати, ротація якого більш уповільнена, а термін перебування при владі довший аніж у націлених на забезпечення успішності поточних починань держави законодавчих зборів.

Але важливо зазначити, що для будь-якої політичної партії, як особливої організації, також завжди існує проблема формального та неформального лідерства, програмної орієнтації на збереження статус кво чи, навпаки, програмної настанови на радикальні реформи тощо. Для одних партій будь-що важливо збереження «твердого» електорального ядра, інших – максимальне розширення електоральної підтримки та мобілізація не тільки своїх членів, а й тих, хто співчуває. Звідсіля поділ на праві і ліві, правлячі та опозиційні, системні несистемні, парламентські позапарламентські масові, типу правлячих американських чи британських партій, та кадрові, які зазвичай мають жорстку ідеологічну орієнтацію, партії тощо. Що свідчить про організаційний дуалізм, закладений в саму партійну структуру, особливості якої обумовлені акцентом певних організацій на одній чи іншій протилежній функції. Ось що з цього приводу зазначав вже згадуваний М.Дюверже: «будь-яке протиріччя дуалістичне за своєю природою, що веде до суперництва двох контрадикторних точок зору (оскільки зрозуміло, що будь-яка позиція може відстоюватись як з поміркованих, так і екстремістських позицій); але оскільки різноманітні пари протилежностей мають значну незалежність одна від одної. Прийняття якоїсь однієї точки зору в одній галузі залишає відносно свободу вибору в іншій. багатопартійність якраз і породжується цією відносною взаємною незалежністю протилежностей» [10, с. 292-293].

Нарешті, необхідно врахувати і те, що у суспільно-політичних процесах унаслідок невідповідності між існуючими нормами, на-

становами, правилами, інструкціями, регламентами, наказами та живою швидкоплинною та мінливою реальністю, від якої законодавча база може відставати, нерідко спостерігається втрата ефективності писаних законів, і навіть різноманітних підзаконних актів, внаслідок їх відставання від надто бурхливого розвитку подій, тобто писане право, особливо за кризових ситуацій, часто справді буває нездатне ефективно врегулювати суспільні відносини за нових реалій.

Саме в такі моменти особливо рельєфно проступає нетотожність легальності, отриманої формально-процедурним шляхом, завдяки перемозі у виборчі кампанії, та легітимності, яка здобувається в процесі успішних реформаторських дій (в українському політикумі, де виборці постійно намагаються проголосувати за менше зло, ця різниця між главою держави тільки за посадою та за покликанням, давно набула характеру повної несумісності офіційного статусу очільника держави та антидержавних намірів гаранта Конституції) [48].

Більше того, відомий французький політичний мислитель Р.Арон, досліджуючи типологічні відмінності демократії від тоталітаризму, зазначав, що однією із заповук протидії тоталітарним тенденціям є міжпартійна конкуренція: «функціонування будь-якого західного режиму переважно залежить від намірів партій, що перебувають у протиборстві. Основна проблема західної демократії – сполучення погодження в країні зі спробами оскаржити саме існування даного режиму – більш менш може бути розв'язана, в залежності від природи партій, від їх цілей та поглядів, прихильність до яких вони демонструють [2, с. 66]. Але він же підкреслює, що «одного дотримання правил та законів недостатньо. Необхідне ще дещо – що не підлягає кодифікації і тому не пов'язане безпосередньо з дотриманням законів: почуття компромісу. Це важко зрозуміле двозначне поняття» [2, с. 71].

Крім того, саме в такі моменти набувають вирішальної ролі «морально-вольові» якості національного лідера, покликаного, взявши на себе повноту відповідальності, перейти до рішучих, послідовних, а у разі потреби, і безкомпромісних дій, власним прикладом спонукавши до неї громадян. Адже саме подібна здатність, за умови недостатньої прогнозованості подальшого перебігу подій, та ще й за браком достовірної інформації та граничним часовим цейтнотом, дозволяє згуртувати спільноту задля максимально злагоджених дій (за А.Бергсоном, який був одним із вчителів де Голля – для «життєвого пориву», що здійснюється за мотивацією не «буденної», а «героїчної» етики); що, безумовно, є запорукою успіш-

ності державного курсу. Адже, за таких нестандартних, а то й надзвичайних, ситуацій не місце довгим обговоренням, зволіканням, управлінській невизначеності, неминуче пов'язаними з колегіальними формами керівництва. І саме тому, різко зростає значення так званого прецедентного права, вміння ефективно діяти за межами правового поля, чим і користався де Голль, покликаний до влади за умов загально національної кризи.

Саме за подібних нестандартних ситуацій, коли існує правове поле вже не може забезпечити дотримання порядку і стабільності в країні, повинні домінувати природно-правові механізми реалізації владних повноважень. При цьому дуже важливо, щоб Основний закон зберігав можливість застосування прецедентного права, адже, як це не дивно, зайва парламентська регламентація, і, тим більше контроль з боку опозиційних президентському курсу партій в таких випадках можуть бути гранично шкідливими (як це, зокрема, проявилось у шаленій протидії комуністів приходу де Голля до влади).

І, навпаки, відсутність надто ретельної прописаності всіх процедур, дає можливість главі держави, від особистості якого все одно буде залежати успіх загальнодержавної справи, проявити корисну для загальнодержавних інтересів ініціативу. На цей парадокс звернув увагу відомий політик і та правознавець Ж.Ведель, який у 1980-1985 рр. входив до складу Конституційної Ради. Він справедливо зазначав, що у запровадженому де Голлем Основному законі далеко не всі владні механізми залишались до кінця прописаними. Багато, що було залишено недомовленості, за межею юридичного контролю через невизначеність їх врегулювання, насамперед це стосується не до кінця визначено поняття арбітражу з боку глави держави. Внаслідок чого, Конституція П'ятої республіки, за словами того ж Ж.Веделя забезпечила стабільність не тому, що надто прискіпливо регулювала дії влади, а тому що давала можливість для більш довільних трактувань та поточних нововведень [7, с. 35-39].

Все це зовсім не означає, що представницька демократія взагалі припиняє своє існування у кризові часи, неминучість настання яких передбачав де Голль. Вона може лише тимчасово призупиняти свою діяльність. Але за Конституцією П'ятої республіки навіть за надзвичайного стану, розпуск парламенту заборонено. В самому Основному законі існує спеціальний розділ, що регулює діяльність партій. Під тиском А.Дебре де Голль навіть погодився на компроміс, згідно з яким у конституції передбачено, що прем'єр-міністр, якого призначає глава держави, є представником партії, що отримала більшість у парламенті.

А запропонована де Голлем виборча система двотурового мажоритарного голосування, завдяки якій вирішується проблема прохідного бар'єру, зокрема відсікаються дрібні партії і заохочується створення потужних міжпартійних коаліцій, справді наближала до двопартійності яка існує у США та Британії та забезпечує циклічну зміну домінування ліберального тренду, сприятливого для розвитку «капіталу» та тренду соціального – на користь «праці», що є позитивним для забезпечення стабільності економічного зростання в країні, в якій традиційно партії виконували скоріше розкольніцьку, аніж конструктивну роль [29]. Не випадково після невдалої спроби відмінити цю систему двотурового мажоритарного голосування і запровадити пропорційну систему суто партійного представництва, у 1986 р., вона знову була відновлена як найбільш доцільна та ефективна.

Але, попри всі міфи та посттоталітарні забобони щодо архаїчності одноосібного управління, хочу підкреслити, що допоки існує людство уде існувати запит на непересічну особистість при владі, а поняття «вождь», «національний лідер», «корманіч», «провідник», зберігатимуть актуальність у цілком позитивній конотації. Не випадково слово Президент перекладається – «той, що веде за собою». Фактично в даному випадку йдеться про особливу президентську «гілку влади»: «враховуючи характерні особливості нашої країни, здоровий глузд диктує не об'єднувати в одній особі верховну роль глави держави, на якого покладається відповідальність за долі батьківщини, тобто за її віддалене майбутнє та спадковість її політики, та другорядні обов'язки прем'єр-міністра, який у штовханні різноманітних повсякденних турбот керує поточними справами та діяльністю виконавців» [8, с. 290]. Також, в умовах надзвичайного стану глава держави справді повинен мати розв'язані руки для протидії найнебезпечнішим загрозам національному суверенітету [39].

Із проведеного аналізу стає зрозумілим чому не тільки Франція, а й практично всі розвинені країни євроатлантичного регіону, які свого часу запровадили найбільш послідовну систему політичної демократії, в наш час переживають глибоку кризу державності, яка, в тому числі в ЄС, проявляється у жорсткій кризі парламентаризму та системи партійно-пропорційного представництва.

Адже уже більше століття загострюється протистояння виродженого капіталізму, який давно вичерпав свій креативний потенціал та є головною причиною двох світових війн і нинішньої безпрецедентної глобальної системної кризи, та посткапіталістичного тренду, спрямованого на побудову суспільства рівних можли-

востей, яке отримало назву моделі соціальної держави і передбачає демонтаж існуючого паразитичного-споживацького способу життя. Причому, поки що в загальносвітовому масштабі спостерігається спроба повного знищення соціальних завоювань, які завжди відбувались на ґрунті потужної національної самосвідомості [41]. Цей процес відбувається на тлі стрімкого загострення взаємопов'язаних екологічної, демографічної, енергетичної, продовольчої, воєнної складовими загальносвітової кризи.

Історичний час, в який де Голль прийшов до влади справді був пов'язаний не тільки із загальнонаціональною кризою Франції, а й наростаючим глобальним соціальним катастрофізмом, небезпеку якого Генерал не тільки чудово усвідомлював і передбачав подальше загострення світової кризи пануючої «антисоціальної» формації, а й всіляко намагався протидіяти цим негативним тенденціям [36; 37]. За, що, врешті-решт і поплатився достроковою відставкою [44].

І саме тому, що навіть ідеальний парламент, як і ліберальна ідеологія, завжди менш ефективні за скрутних часів, в конституційний проект П'ятої республіки, крім всього іншого, було закладено певні «рамкові» обмеження повноважень для Національних зборів та акцентовано на праві Президента використовувати механізм всенародного референдуму, який повинен слугувати не стільки для оцінки електоратом ефективності дій влади, скільки максимально сприяти мобілізації громадян та їх консолідації навколо президентського курсу. Тобто, за словами де Голля, надати Президенту мандат для рішучих і послідовних дій із захисту національних інтересів (не випадково в такі історичні періоди зростає кількість непарламентських партій, партій-рухів, партій-орденів, які гуртують людей не стільки на основі політичного інтересу, скільки спільних світоглядних цінностей).

Сама по собі ліберальна модель влади (та суспільного ладу в цілому) може бути ефективною лише за виключно сприятливих умов, коли забезпечувався високий рівень загального споживання. Такі умови могли існувати лише для невеликої кількості країн, що знаходяться в межах світосистемного ядра, значною мірою живуть за рахунок «світової периферії» і тільки у короткий проміжок часу відносної економічної і політичної стабільності після Другої світової війни. Ці історичні умови назавжди відходять у минуле, позаяк на людство, враховуючи всі вищезгадані глобальні диспропорції, попри всі новітні постмодерні утопії, чекають практично довічні надзвичайно серйозні випробування на виживання. А, це, своєю чергою означає, що запроваджена де Голлем модель зовсім не

напівпрезидентства, змішаного президенства, прем'єр-президентства [27, с. 115-137], а послідовного системного президентського правління (яку зовсім несправедливо приписувати президентській моделі США) потребує зовсім не демонтажу, а подальшого вдосконалення [40].

Причому, як було показано, закладені системні обмеження парламентських повноважень на користь відповідальності не тільки урядово-президентської, а й повноцінного Сенату, були цілком виправданими. Ці органи не просто виконавчої, а стратегічно орієнтованої влади, на етапі подолання кризових ситуацій, справді повинні мати пріоритет над законодавчою владою.

Отже, не випадково запроваджена система парламентсько – президентського дуалізму під назвою П'ята французька республіка, попри всі кульбіти, що відбувалась у французькій політиці останніх десятиліть, залишилась і продовжує зберігати великий потенціал модернізації вдосконалення (про, що наприклад, свідчить сучасна польська форма президенталізму, типологічно явно споріднена з французькою). І тому дуже прикро, що досвід як партійного будівництва, так і побудови ефективної владної в трикутнику Національні збори-Сенат-інститут президенства явно недостатньо враховані в Україні.

Література:

1. Арзаканян М. Генерал де Голль на пути к власти. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 264 с.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Изд-во «Текст», 1993. 303 с.
3. Артемьев А. Франция поменяла главное. Во французскую конституцию впервые с 1962 года внесены значительные поправки. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2008/07/22_a_2789407.shtml
4. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. Москва: Издательство «Весь Мир», 2002. 368 с.
5. Буниин И. Франция накануне парламентских выборов: Макрон на пути к абсолютной власти. URL: <https://carnegie.ru/commentary/71206>
6. Вашингтон Дж. Прощальна промова. *Невичерпність демократії*. Київ: Український письменник, 1994. 172 с.
7. Ведель Ж. Административное право Франции. Москва: Прогресс, 1973. 512 с.
8. Голль Ш. де Мемуары надежд. Москва: Прогресс, 2000. 340 с.
9. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм. Київ: КМ Академія, 2000. 152 с.
10. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический проект, 2016. 544 с.
11. Канинская Г. Голлисты и радикалы: несостоявшаяся встреча. *Шарль де Голль*. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 59-82.
12. Канинская Г.Н. Радикалы и радикализм в послевоенной Франции. Москва: Наука, 1999. 239 с.
13. Кола Д. Политическая социология. Москва: Весь мир; ИНФРА-М, 2001. 406 с.
14. Майка Ю. Социальное учение католической церкви. Опыт исторического анализа. Рим-Люблин: Издательство Святого Креста, 1994. 480 с.
15. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2000. 592 с.
16. Макрон наговорил в Латвии на объявление персоной нон-грата. URL: <https://www.rubaltic.ru/svoi-vzgliad/20201002-makron-nagovoril-v-latvii-na-obyavlenie-personoy-nongrata/>
17. Медушевский А. Перспективы дуализма. Очерк политической трансформации. *Вестник Европы*. 2008. Т. XXIV. С. 56-67. URL: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2008/24/perspektivy-dualizma.html>
18. Мигранян А. Россия в поисках идентичности: (1985-1995). Москва: Международные отношения, 1997. 411 с.
19. Молчанов Н. Генерал де Голль. Москва: Международные отношения, 1980. 502 с.
20. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 674 с.
21. Праворадикальные политические партии и движения современной Европы. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2011. 408 с.
22. Президентские выборы во Франции-2017: материалы межинсти-

тутского круглого стола, состоявшегося в ИМЭМО РАН 1 марта 2017 года. Москва: ИМЭМО РАН, 2017. 62 с.

URL: https://www.imemo.ru/files/File/ru/events/2017/01032017_Round-Table.pdf

23. Пырма Р. Электоральная активность молодежи в США, Великобритании Франции, Германии и России: сравнительное исследование.

URL: [http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia-2019-4\(95\)-188-204.pdf](http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia-2019-4(95)-188-204.pdf)

24. Разделение властей. Москва: Изд-во МГУ, Юрайт-Издат, 2004. 428 с.

25. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.

26. Сергеевкова И. Партийные системы стран Западной Европы и США в XX-начале XXI века. Часть I.

URL: <http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/10058/2012633.pdf?sequence=1>

27. Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів. Київ: АртЕк, 2001. 224 с.

28. Смирнов В. Голлизм в годы войны. *Шарль де Голль*. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 17-29.

29. Соболев А. Французская партийная система в начале XXI века: решительный шаг к «Двухпартийности по-американски»?

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frantsuzskaya-partiynaya-sistema-v-nachale-xxi-veka-reshitelnyy-shag-k-dvuhpartiynosti-po-amerikanski>

30. Фальшина Н. Парламентаризм или смешанная (полупрезидентская) форма правления? (Опыт французской республики).

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/parlamentarizm-ili-smeshannaya-poluprezidentskaya-forma-pravleniya-opyt-frantsuzskoy-respubliki/viewer>

31. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 264 с.

32. Французский либерализм в прошлом и настоящем. Москва: Издательство МГУ, 2001. 224 с.

33. Фукуяма Ф. Конец истории? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С. 134-148.

34. Шмелев Д. Партия МРП и де Голль в годы IV Республики.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/partiya-mrp-i-de-goll-v-gody-iv-re-spubliki/viewer>

35. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. №2 (1). С. 17-37.

36. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєної загрози. Частина 1. *Інформаційно-аналітична газета «Констраст»*.

URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2592.html>

37. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєної загрози. Частина 2. *Інформаційно-аналітична газета «Констраст»*.

URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html>

38. Шморгун О. Досягнення національної єдності: французька модель.

URL: <http://hvylya.net/analytics/history/dosyagnennya-natsionalnoyi-yednosti-frantsuzka-model.html>

39. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства. *Еліта: витоки, сутність, перспектива*. Київ: Т-во «Знання» України, 2011. С. 343-414.

40. Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір. *США і світ ХХ століття*. Київ: Центр вільної преси, 2013. С. 315-331.

41. Шморгун О. Ідеал західної демократії та правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. № 3(9). 2019. С. 9-32.

42. Шморгун О. Імітаційна модель демократії в Україні як загроза державному суверенітету в контексті світового досвіду. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2019. Вип. XX. С. 599-613.

43. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні. *Феномен інновації: освіта, суспільство, культура*. Київ: Педагогічна думка, 2008. С. 305-417.

44. Шморгун О. Метаморфози історичної пам'яті в процесі модерного державотворення: французький досвід. *XII Всеукраїнські філософсько-економічні читання «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей»*. Львів. 2019. С. 68-74.

45. Шморгун А. Национально-корпоративный авторитаризм Шарль де Голль. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 258-365.

46. Шморгун О. Основний Закон: гарантія законності чи основа беззаконня? URL: <https://hvylya.net/analytics/politics/osnovniy-zakon-garantiya-zakonnosti-chi-osnova-bezzakonnya.html>

47. Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку. *Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації*. Київ: Фенікс, 2014. С. 82-104.

48. Шморгун О. Співвідношення легальності та легітимності в сучасних трансформаційних процесах. «Третя хвиля» демократизації на теренах Євроазії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Київ: Вид-во «Фенікс», 2014. С. 52-63.

49. Шморгун О. Типологічні характеристики антикризової моделі модернізаційної моделі влади. *Модернізація і безпека розвитку в умовах глобалізації*. Збірник наукових праць. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 167-169.

50. Шморгун О. Цивілізаційна сутність епохи бонапартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії. *Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії*. Київ: Фенікс, 2013. С. 207-235.

51. Baal G. Histoire du radicalisme. Paris: La Découverte, 1994. 121 p.

52. Baromètre de la confiance politique. Vague 8.

URL: www.cevipof.com/fr/le-barometre-de-la-confiance-politique-du-cevipof/resultats-1/vague8

53. Buisson G., Penant S. Élections présidentielle et législatives de 2017: neuf inscrits sur dix ont voté à au moins un tour de scrutin.

URL: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/3138704#consulter>

54. Buisson G., Penant S. La participation des jeunes aux elections. (2018). *La Croix*. 11.07. URL: <https://www.la-croix.com/Journal/participation-jeunes-elections-2018-07-11-1100954148>

55. Discours de Bayeux, 16 juin 1946. Président les fêtes organisées par la municipalité de Bayeux en commémoration de la libération de la cité et de sa visite en 1944, le général de Gaulle prononce un discours dans lequel il présente ses vues en matière constitutionnelle. URL: <https://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Discours-de-Bayeux-16-juin-1946.pdf>

56. Doyle W. Parties of the French Revolution. URL: <http://serious-science.org/parties-of-the-french-revolution-7211>

57. Guilluy C. La France périphérique comment on a sacrifié les classes populaires. Flammarion. 2015. 192 p.

58. Cyrille L. En Lituanie, Emmanuel Macron maintient son appel à travailler avec Moscou. URL: <https://www.lefigaro.fr/international/en-lituanie-emmanuel-macron-maintient-son-appel-a-travailler-avec-moscou-20200929>

59. Courtois G., Finchelstein G., Perrineau P., Teinturier B. Fractures françaises 2015-vague 1. Paris.: Fondation Jean Jaurès, 2015. 51 p.

60. Emmanuel Macron warns Europe: NATO is becoming brain-dead America is turning its back on the European project. Time to wake up, the French president tells. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-warns-europe-nato-is-becoming-brain-dead>

61. Gatehouse G. Marine Le Pen: Who's funding France's far right? URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39478066>

62. La charte officielle des 25 revendications des Gilets Jaunes. URL: <https://www.lelibreenseur.org/la-charte-officielle-des-25-revendications-des-gilets-jaunes/>

63. Macron E. Pour une Renaissance européenne. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/03/04/pour-une-rennaissance-europeenne>

64. Maillé P. «Il faudrait profiter de la crise des partis politiques pour s'en débarrasser». URL: <https://usbeketrica.com/fr/article/il-faudrait-profiter-crise-partis-sen-debarrasser>

65. Mélenchon J.-L. Sortez des traités, stupides! par Jean-Luc Mélenchon. URL: https://www.liberation.fr/debats/2019/03/10/sortez-des-traites-stupides-par-jean-luc-melenchon_1713883

66. Mossuz-Lavau J. La crise de la politique en France. URL: <https://www.cor-teidh.or.cr/tablas/16973.pdf>

67. Pietralunga C., Royer S. de Législatives: l'opération séduction de Macron. URL: https://www.lemonde.fr/elections-legislatives-2017/article/2017/06/01/legislatives-l-operation-seduction-de-macron_5137111_5076653.html

68. Wieviorka M. Les partis, de la crise au déclin? URL: <https://theconversation.com/les-partis-de-la-crise-au-declin-56640>

Oleksandr Shmorgun

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Academician of the APS of Ukraine

The Collapse of the Traditional Party System in France and the Political Confrontation at the Beginning of the 21st Century

The article shows that in developed Western countries, whose peoples and elites once became the creators of modern political democracy, there is a deepening crisis of party and ideological representation. At the same time, there is an increase in right-wing and left-wing ultra-radical, or even extremist, parties or movements that are in sharp opposition to the basic values and norms prevailing in modern Western society and politics.

The critical remarks of French researchers, who place most of the blame for these negative phenomena on Charles de Gaulle, are analyzed. It is proved that although one of the main creators of the new Basic Law and the first president of the Fifth French Republic never hid his maximum negative attitude towards any party system and especially the French party system, which he called "party feudalism", he never put for the purpose of dismantling representative democracy as such.

In fact, despite the constant accusations of de Gaulle's so-called semi-presidency of permanent insurmountable instability, the first unprecedented administrative leapfrog and managerial inefficiency have been demonstrated by the first parliamentary republic in the history of Western democracy, the Third French Republic, and its successor the Fourth Republic.

Reasonable position, according to which parliamentarism as such is not a guarantee of true democratic representation and, moreover, the effectiveness of operational public administration, which is extremely important to take into account the constant calls not only pro-Moscow politicians but also many patriotic dilettantes about the usefulness of eliminating the institution of presidency in Ukraine.

That is why, despite numerous amendments to the Basic Law of the Fifth Republic, designed to increase the authority of parties and draw the attention of broad sections of citizens to their activities, the French fighters did not achieve their goals with the consequences of French authoritarianism. Moreover, the article highlights the process of instability of the political system and the radicalization of social movements both on the right and on the left.

This is evidence that the French, like all citizens of developed Western countries, are also extremely dissatisfied with the inefficiency and de facto fictitiousness of party programs, the difference, especially in the ruling parties, is minima, failure to fulfill populist promises, intellectual and moral degradation of corrupt elites scandals, clearly anti-popular neoliberal course to curtail previous social gains, and, most importantly, the complete inability of the current government to overcome the rapidly growing global economic crisis.

The conceptual conclusion is substantiated, according to which the main reason of all these negative phenomena is caused by the fundamental error of the general trend on democratization of political life chosen after de Gaulle's departure by reducing competences and efficiency of executive power, due to increase of its dependence on legislative power representation.

It follows, in turn, that the introduction of a presidential-type system of prime ministers called the Fifth French Republic, despite all the upheavals in French politics in recent decades, has remained and continues to retain great potential for modernization and improvement.

Keywords: French party system, systemic flaws of parliamentarism, crisis of party representation, Constitutions of the Third, Fourth, Fifth republics and their role in party building, Charles de Gaulle.

УДК 94: 327. 3 (477+4)

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор,
академік АПН України, член-кореспондент НАПН України

Якуба Вероніка Вікторівна

аспірантка Інституту всесвітньої історії НАН України

На війні правда – перша жертва.

Есхіл

Кожен хоче щоб правда була на його боці,
Але не кожен хоче бути на стороні правди.

Ричард Вейтлі

«УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ» ПУТІНА

В статті розглядається процес усе зростаючого використання історичного минулого в суспільному житті сьогодення. Історія стала політичним інструментом, за допомогою якого Кремль намагається легітимізувати свій режим і делегітимізувати українську соціально-політичну систему. Між Росією і Україною спалахнула справжня війна історичної пам'яті.

Автори поділяють точку зору, що головна причина полягає у загостренні протистояння між Росією і колективним Заходом. Історична політика Росії у цьому протистоянні є скоріше симптомом, а не причиною цього протистояння.

Ключові слова: *«приватизація» Росії, «триєдиний» російський народ, Друга світова війна, «сакральна» територія Криму, Православна церква України, розпад СРСР як «трагедія».*

Володимир Путін полюбляє поговорити про історію. Власне, не лише він один: російські правителі завжди вдавалися до історичних паралелей для виправдання своїх репресивних дій проти опозиції – взяти хоча б полеміку Івана Грозного із Андрієм Курбським. Ленін і Сталін настирливо посилалися на досвід Французької революції, опрацьовуючи свою теорію «революційних війн». Путін теж виявив інтерес до історії з перших років свого президентства. Нездатний запропонувати чітке бачення майбутнього, він розгорнув ідейну війну за минуле. Чого варте лише відновлення ним у своїх правах сталінського державного гімну. Коли інші колишні республіки СРСР заради збереження історичної пам'яті створюють меморіали про звірства радянської влади проти власних громадян, путінська Росія

розцінює це як викривлення історії, а Державна Дума ухвалює закони щодо «протидії фальсифікації історії на шкоду Росії».

Одним словом, в російській дійсності у повній мірі реалізується принцип Оруела: «Хто управляє минулим – той управляє майбутнім, хто управляє сьогоденням, той управляє минулим».

Скільки політики витримає історія?

Якщо послухати Володимира Путіна, головним об'єктом його заінтересованості й опонентом у сфері історичної науки віддавна є Україна. Так, президент РФ неодноразово стверджував, що прямим спадкоємцем Київської Русі є насамперед нинішня Росія, а не Україна. Тема не нова – уже протягом століть з боку Росії йде боротьба «за Київську спадщину», а кінця краю й не видно. Це відбилося і в сучасних підручниках історії для російських шкіл. Більше того – сюжет Київської спадщини уже вихлюпнувся в площину міжнародних відносин. Так, під час прес-конференції з президентом Франції Емманюелем Макроном у травні 2017 року Володимир Путін назвав Ярослава Мудрого (983/987 – 1054), що правив у Києві за 100 років до заснування Москви, «нашим князем». Відповідно, з точки зору Путіна, королева Франції Анна також є «дочкою нашого великого князя Ярослава Мудрого», тобто – росіянкою. А відкриваючи в листопаді 2016 р. у Москві пам'ятник князю Володимиру (бл. 956 – 1015), – Путін назвав його «духовним засновником держави російської».

Чи можна Київську Русь кваліфікувати як державу «російську» чи «українську»? З точки зору політиків – «так», бо вони потребують легітимації свого правління, і чим древніша керована ними держава, тим і нинішня влада позиціонує себе як таку, що глибоко історично укорінена. Так, у Російській Федерації було опубліковано Указ Президента від 3 березня 2011 р. №267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». Інформаційні агентства Росії донесли до громадськості, що уже «в 862 році до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається «точкою відліку» для Росії» (насправді Новгород було засновано пізніше – лише наприкінці IX ст.). Та все ж указ президента – документ обов'язковий до виконання і ніхто із громадян РФ не може йому суперечити. А це, з точки зору державної бюрократії, означає, що вік російської держави сягає 1150 років! Проте яким чином із появою варяга Рюрика започаткувалася Росія (а не Русь!) – це й до цього часу залишається таємницею за сімома печатями.

Історична наука сприймає всю цю політичну метушню з великою долею іронії. Адже, з точки зору науковців, говорити про «на-

ціональність» держави на той час можна лише досить умовно: мовляв, раз Генріх I був король «французький», то його наречена Анна, за аналогією, повинна б бути княжною «українською», але що достеменно – «руською». Так, хроніст Гугон із Флері повідомляє в «Діяннях сучасних королів франків» про укладення шлюбу короля Генріха I з «дочкою короля русів Анною» (лат. *Filiam Regis Russorum Annum*). Тобто, і Генріх I в літописах фігурує як «король франків», і його наречена (а з 1051 р. дружина) – як «дочка короля русів». Російське ж царство, що прийшло на зміну Великому князівству Московського, в історичній науці датується лише з 1547 р. Де вже тут Анні Ярославні бути «росіянокою»? [1].

Тим часом професор Гарвардського університету академік Омелян Прицак закликав нас ставитися до «національного» наповнення терміну Русь дуже обережно. На його думку, древні літописні «руси» були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільнотою морських кочівників. Тож усі намагання підвести варягів під категорію «національність» позбавлені смислу: «Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, хто мав потребу у їхньому вмінні і хто міг платити за роботу» [21].

Що стосується Київської Русі, то лише за часів «київського періоду» (1036-1169) можна із певними застереженнями уже говорити про початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації» як «руської» – від терміну «Русь», але жодним чином не «російської» – від терміну «Росія». Саме тоді стараннями Ярослава Мудрого відбулось перетворення Русі у територіальну спільність, було утверджено звід законів – «Руську правду», стараннями Кирила і Мефодія було введено єдину законну сакральну мову на усіх підлеглих Ярославу володіннях, а об'єднуючим ідеологічним центром став Софійський собор у Києві. До цього часу «Русь» була лише іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, що періодично збирала данину для своїх князів, однак не була стабільно пов'язана з конкретною територією.

Про наших історичних пращурів

Особливий предмет зацікавлення Путіна – минуле, сучасне та майбутнє України. Тут він вважає себе спеціалістом неперевершеним. Можливо його в цьому переконало ближнє кремлівське оточення, радники чи спічрайтери. Вони ж, судячи з усього, й забезпечують президента Росії необхідними пропагандистськими сюжетами з історичної тематики. Так би мовити – дають згустки історичних знань «у сухому осаді». Хоча трапляються випадки, коли Володимир Путін й самостійно вдається до імпровізацій, які потім

викликають здивування, а то й глум з боку громадськості. Так, своє звернення до населення РФ від 8 квітня 2020 р. з приводу ситуації навколо коронавірусу Путін завершив такими словами: «Дорогі друзі! Все минає, мине й це. Наша країна не раз проходила через серйозні випробування: і печеніги її терзали, і половці, – з усім впоралася Росія. Переможемо й цю заразу коронавірусну. Разом ми все подолаємо» [28].

Як відреагувало б американське суспільство, коли б президент США порівняв корінне населення Америки з інфекцією коронавірусу? Нам навіть важко собі уявити у що б вилився увесь гнів і обурення американських громадян. А тим часом текст зазначеного звернення Путіна без жодного спростування висить на президентському сайті. Більш того – найближчі інтерпретатори кремлівського вождя навіть підносять ці слова до рівня політичного ноу-хау. Прес-секретар президента Росії Дмитро Песков спеціально повідомив, що це глава держави особисто додав у свій виступ фразу про половців і печенігів: «Це ініціатива самого президента. Це слова, сказані самим президентом. Саме він це додав у своєму виступі» [16].

Журналісти поставили під сумнів політичну коректність такого принизливого ставлення до народів південних причорноморських степів. Тож запитали у прес-секретаря, чи є такі судження президента експромтом, а чи добре продуманими заготовками, а, можливо, навіть завуальованою територіальною претензією до України. На що Песков відповів, що сучасна Росія й Україна мають спільне минуле – період Київської Русі, тож Росії до всього є діло. І Путін прекрасно дає собі звіт про те, яку вагу має кожне сказане ним публічне слово. І використовує такі барвисті порівняння «щоб свої думки краще, наочніше донести до людей». А те, що Путін уже неодноразово покликався на заподіяну з боку половців і печенігів шкоду, того Песков пояснити не може: «Скажу точно, що президент надто добре знає нашу російську історію. Він постійно читає історичні матеріали..., з ним дуже тяжко сперечатися на якісь історичні теми» [16].

Втім аналітики звернули увагу на те, що про набіги на Русь половців і печенігів Путін нагадував ще в 2013 р. на нараді щодо розвитку вітчизняної кінематографії. А ще трьома роками раніше подібні судження були висловлені й на нараді з приводу лісових пожеж. А тим часом ця улюблена Путіним фраза належить відомому адвокату XIX ст. Федору Плевако: «Багато лих і випробувань довелося зазнати Росії за її більш ніж тисячолітнє існування. Печеніги терзали її, половці, татари, поляки. Все подолала Росія, лише міцніла й росла від випробувань» [17].

Очевидно ці великодержавні судження прийшлись до душі російському президенту. Про татар і поляків він на цей раз не згадав, але при тім не зважив на те, що жоден народ, в тому числі й печеніги та половці, не щезає безслідно: він залишає по собі нащадків, які утворюють нові етнічні групи, не забуваючи в історичній пам'яті про своїх прашурів. Так, згідно суджень спеціалістів, печеніги стали предками сучасних каракалпаків і башкир. Від печенігів веде свою історію киргизський рід Бечен. Гагаузи, що походять із печенігів, нині широко представлені в Україні й Молдові. Частина печенігів асимілювалася з угорцями. Не щезли з лиця землі й половці. Частково вони пішли за Дунай і навіть опинилися в Єгипті, але основна маса лишилася в рідних степах.

Тому в українській історії, за традицією академіка Омеляна Прицака, половці і печеніги трактуються як глибоко шановані нами предки. Історія України постає перед нами не як життєдіяльність української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії – цим займається наука етнографія). Є розуміння того, що етнічно неукраїнські маси в процесі еволюції занепадали, їхні мешканці цілком чи великою масою увійшли в український етнос, а сучасні потомки або становлять етнічні групи у складі українського народу, або вже інтегрувалися в українську націю. Отже процеси етнічно неукраїнських державних структур, вважають дослідники, теж слід трактувати об'єктивно, нарівні з етнічно українськими утвореннями, без тіні будь-якого «культурного месіанізму», теорії «найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації чи українізації етнічно неукраїнського населення в минулому [22].

І цей підхід, на відміну від російського, є принциповим. А вже порівнювати народи з інфекцією коронавірусу – й зовсім недопустимо. Дарма що в суспільному процесі етнічно неукраїнські політичні структури занепадали, наприклад, Половецька держава (1050-1240) чи Кримський ханат (1450-1783), але їх колишні мешканці або збереглися цілком самостійним народом (кримські татари), або увійшли великою мірою в український етнос. Тому предметом наукового дослідження є минуле всіх історичних спільнот і політичних режимів на території нинішньої України, а не лише державних утворень українського етномовного кола.

Саме тому, наголошував О.Прицак, дослідник княжої доби має трактувати безсторонньо не тільки Руську Київську державу, а й тюрко-монгольсько-половецьку державу. Адже столиця половецької держави Шарукань знаходилася на території нинішнього Харкова. За такого підходу половці з печенігами – є не дикими зайдами, а нашими предками. Звісно, руські князі Рюриковичі, як

і половецькі, мали між собою порахунки, але в 1223 р. вони боролися разом із руськими князями свою батьківщину (власне територію!) від монгольської навали спільно. До того ж велика частина половецьких князів увійшла тоді до руського християнського культурного ареалу. Свідченням тому є імена половецьких князів того часу, таких як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич. А що вже стосується кримських татар, то вони не грабіжники, а нарівні із запорожцями – наші предки. Тому історик козацької доби повинен паралельно й неупереджено трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський ханат. В процесі історії відбувався процес взаємної асиміляції. У свій час тюрколог Агатангел Кримський писав: «Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців» [6].

Про українську державність

У Володимира Путіна зовсім інше уявлення про процес національного державотворення – Русь для нього це насамперед слов'янська єдність і православ'я. На підсумковій прес-конференції у грудні 2017 р. він зазначив: «Слов'янський світ складно розвивався... Врешті-решт утворилася Русь, частиною якої був Київ. І в цьому розумінні наші історичні, духовні й інші корені дають мені право говорити, що в основі своїй ми один народ». Звісно, продовжує Путін, в рамках Російської імперії «мабуть, провадилася певна насильницька русифікація», однак для України «це менше всього було важливо, тому що це – православна країна». А в підсумку на сьогоднішній день «нічим українець від росіянина не відрізняється» [27].

Подальші трактування Путіним історії України були націлені на те, що територія України нібито є штучним утворенням, а тому анексія Криму з боку Росії є торжеством історичної справедливості. Починаються ці роздуми російського президента з одкровення, що «Україна увійшла у склад Російської імперії в 1645 році» (насправді Переяславська рада про входження під протекторат Московського царства відбулася в 1654 р., а Російської імперії тоді ще не було). В подальшому територія України приростала за рахунок російсько-турецьких війн (Путін забуває, що тягар цих війн лягав здебільшого на плечі українського населення (рекрути, провіант, тяглова сила та постій військ). А в подальшому поява Української РСР стала, мовляв, плодом більшовиків, які у 1922-1924 рр. «чомусь вирішили, що усі прилеглі до історичної частини України території, мають бути занурені у новостворену республіку – Ук-

раїну. Все Причорномор'я увійшло туди, після Другої світової війни увійшли туди й західні області» (насправді західні області були приєднані в 1939 р.). У 1954 р. «взяли Крим і туди віддали», однак, мовляв, історична правда восторжествувала і «народ Криму визначився так, як він визначився» (йдеться про псевдореферендум під дулами автоматів «зелених чоловічків»). Існуюча гібридна війна проти України трактується Путіним в стилі КДБ як така, що інспірована ззовні: «Нас спочатку розтягнули, а потім стравили» [27].

Чи можна трактувати ці історичні пасажі як безневинні розумування такого собі «любителя української старовини»? Зовсім ні, бо це було не що інше як заявка на подальші територіальні претензії до України. Й досвід наших днів довів, що коли йдеться про інтервенцію, то слова Путіна рідко коли розходяться з ділом. Як згадує міністр закордонних справ Литви Лінас Лінкявічюс, у 2008 р. під час засідання Ради НАТО Володимир Путін вдався до спроби в брутальній формі відмовити Альянс від співробітництва з Україною і, як завжди, намагався повчати союзників НАТО: «З ким ви співробітничаете? З Україною? Це – не країна, це якесь штучне утворення, помилка історії». Зі слів глави МЗС Литви, представники країн НАТО з явним здивуванням відреагували на поведінку Путіна: «Вони не могли повірити у ці слова, вони думали, що, можливо, щось не так зрозуміли» [5].

На жаль, і до сьогоднішнього дня з порядку денного Європи не знято заклик: «зрозуміти Путіна!».

Про термін «Україна»

Хочеться сподіватися, що після захоплення Південної Осетії, так званої «анексії Криму» та агресії на Донбасі життя врешті-решт внесло корективи і західні політики стали більш реалістично сприймати Путіна як міжнародного спойлера, що порушує будь-які загальноприйняті норми політики. А тим часом виникли нові обставини, які вносили неспокій у світову спільноту. У січні 2020 президент Росії вніс у Державну думу пропозиції щодо змін у Конституцію РФ: віднині Путін отримує право залишатися на троні пожиттєво як президент або голова новоствореного органу – Державної ради. Вимальовувалася тривожна перспектива, що він матиме час для реалізації своїх загарбницьких планів щодо України. До того ж для інфікування громадської думки в телефір російських телеканалів було запущено далекоглядний телевізійний проект «20 запитань до Путіна», де слухачі мали б почути те, що їм слід думати на подальше. Показово, що уже друга частина цього проекту, озвучена 21 лютого 2020 р., була присвячена Україні.

Сам підбір інтерв'юера був знаковий: замість токсичних московських пропагандистів до справи було залучено вихідця з України, випускника Київського університету імені Тараса Шевченка, журналіста ТАСС Андрія Ванденка. Адже розмова мала вестись про майбутнє об'єднання України і Росії, і тут співрозмовником Путіна повинен був виступати якраз етнічний українець. Журналіст запитує: нині Україна «втрата для нас?». Путін: «Так, звичайно. Але я уже багато разів говорив: я вважаю, що ми один і той же народ». Журналіст: «Українцям це дуже не подобається». Путін: «Не знаю, подобається це чи ні, але, коли подивитися на реалії, це так і є. Розумієте, до XI, XII, XIII століття у нас не було жодної різниці у мові. І лише в результаті колонізації та частина українців, котра жила на території, що перебувала під владою Речі Посполитої, лише десь, по-моєму, в XVI столітті з'явилися перші мовні відмінності» [15].

Путін штучно звужує поняття «українці», трактуючи, що це взагалі не народ, а щось подібне до того, що в Америці називають *frontiersman* – люди, які, мовляв, жили на «рубежах Російської держави». Путіна обходить те, що поняття «Україна» існувало з часів Київської Русі XII ст., коли про Російську державу ще й мови не могло бути. Хай поняття «Україна» спершу несло в собі радше географічний відтінок, однак воно стосувалося лише окраїнних територій Переяславського, Галицького й Волинського князівств. В подальшому територія Південної Русі від Поділля до гирла Дніпра, включаючи більшу частину Середнього Подніпров'я на півночі, після входження в Річ Посполиту у 1569 р. стала неофіційно називатися «Україною». З часів Богдана Хмельницького ці землі стали називатися малоросійськими чи «українськими». Згодом, у міру зростання національної самосвідомості місцевого населення, поняття «Україна» у все більшій мірі набувало значення етнічного простору. А вже на рубежі XIX-XX століть термін «Україна» став повністю самостійним і самодостатнім для національного самовизначення.

Путіна така еволюція поняття не влаштовує, а тому він апелює до часів середньовіччя, коли літописний термін «*оукраїна*» зустрічався почасти й стосовно окраїн Псковщини, й Уралу. Тобто, коли етнос, а тим більше українська нація лише визрівали, а до проголошення державної самостійності справа ще не доходила. Тож не випадково, що й нині в Росії культивується словосполучення «на Україні», що передає статус підпорядкованого Росії регіону, й повністю ігнорується поняття «в Україні», бо воно передає статус незалежної держави. Так само давно самоназву «русини», що походить від «Русь», нині штучно підміняють терміном «русский», що походить від сучасної назви – Росія.

Всі ці перекручення з боку Москви стали настільки банальними, що в серйозному колі наукових дослідників про них і згадувати вважається дурним тоном. Однак через російські телевізійні канали вони настирливо нав'язуються масовому глядачеві, і на це доводиться зважати й у міру можливості спростовувати.

Про «мовну єдність»

Своїми опонентами Путін вважає «українських націоналістів», хоча сам себе позиціонує як російського націоналіста і не вбачає в цьому жодної проблеми. А ось до української сторони у нього є свої претензії: мовляв, «єдине те, чим вони сьогодні торгують, – це русофобія». Тож звернемось до аргументації колишнього радника Путіна з економічних питань, а нині старшого наукового співробітника інституту Катона (Вашингтон, США) Андрія Ілларіонова, якого аж ніяк у русофобії звинуватити неможливо, але аналітичний талант якого не викликає жодного сумніву.

На думку Ілларіонова, теза Путіна про «єдиний народ» повністю підпорядкована «головній стратегічній меті – об'єднанню Росії з Україною». Коли ж Путін говорить, що «у нас не було жодної різниці у мові», то зовсім не зрозуміло, кого він має на увазі під словосполученням «у нас»: «Справа в тім, що росіяни і українці у сучасному сенсі – як етнічних груп, етносів, народів, націй – ні в XIII столітті, ні в XI столітті, ні тим більше до XI століття, природно, не було». Коли ж взяти за приклад історичний центр сучасної Росії – Волго-Окське міжріччя – то цей край «був заселений фіно-угорськими племенами меря, мешера, мурома, що говорили, природно, на своїх фіно-угорських мовах». Коли ж у XIII столітті відбулась колонізація цього регіону вихідцями із тодішньої східнослов'янської метрополії – Чернігівського, Київського, Переяславського князівств – то цей контингент населення, судячи з усього, вживав мову місць свого походження, що з часом теж видозмінювалася під впливом угро-фінської. І лише в результаті злиття цієї східноросійської (московської) говірки «з церковнослов'янською мовою в XVIII столітті було сформовано сучасну російську мову».

Що ж стосується території сучасної Білорусі й України, то тут набула розвитку «руська мова» (від поняття Русь). Цей варіант «руської» або ще «рутенської мови», що був офіційно-діловим, а також письмово-літературним у Великому князівстві Литовському (сер. XIII с. – 1795 р.), в подальшому еволюціонував у білоруську й українську мови. Крім того, він використовувався у східнослов'янських воєводствах Королівства Польського, а також у Молдавському князівстві. А за великим рахунком, вважає Ілларіонов,

недопустимо ототожнювати мовну ідентичність із національною належністю: німецькою мовою послуговуються німці, австрійці й германошвейцарці; французькою – французи, валлони і франкошвейцарці; англійською – британці, американці, англоканадці, австралійці й новозеландці; а іспанською й арабською – взагалі десятки країн. До того ж «ніхто, хто б не користувався термінами «українці» і «росіяни», ніколи – ні в XVII столітті, ні в XXI-му – не ставив між цими термінами знак рівності. Крім Путіна» [7].

Звісно, проблеми мовознавства мають свою специфіку, яка виходить далеко за межі дискурсу, нав'язаного Путіним. Покличесь на думку академіка НАН України Григорія Півторака. Як він вважає, передусім ми маємо пам'ятати, що національна мова складається із двох самостійних відгалужень: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка помітно відрізняється в різних діалектних ареалах. Важливе застереження: в епоху середньовіччя в іпостасі літературної мови могла виступати й зовсім чужа мова, як, наприклад, латина у народів Середньої і Західної Європи. У східноєвропейських народів такою була сакральна старослов'янська (церковнослов'янська) мова, запозичена у болгар разом із прийняттям християнства.

До часів класиків української літератури І. Котляревського та Т. Шевченка у вжитку була староукраїнська письмова мова (XIII-XVIII ст.), сформована на основі старокиївських (давньоруських) літературних традицій, що виникли з подвійного впливу на них: церковнослов'янської мови, з одного боку, та живої народної мови – з другого. Отже, проблема зводиться до того, що коли йдеться про древність української мови, то маємо на увазі не її сучасний український варіант, а цілий шерех народних говірок, тобто народні діалекти. Оце широке поле народних говірок розвивалося за своїми внутрішніми законами й майже не залежало від державного чи церковного життя тогочасного суспільства. Наукова постановка проблеми, зазначає академік Г. Півторак, має звучати так: «дослідити походження української мови – це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, які поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови» [18].

Про антидержавну діяльність церковників

Зрозуміло, що усі ці академічні викладки щодо «діалектних рис» народної говірки – це все не для Путіна. Для нього національну сві-

домість виявила «в результаті колонізації та частина українців, котра жила на території, підпорядкованій владі Речі Посполитій, десь, по-моєму, в XVI столітті», а «особливо український фактор став розіграватися напередодні Першої світової війни австрійською спецслужбою». Ось так, стисло і однозначно – українська ідентичність є нічим іншим, як результатом зловмисних підступів ворогів Росії – Польщі та Австро-Угорщини. По-іншому контора КДБ мислити не може – всі біди Росії завжди пов'язувалися із підривною діяльністю латинян проти смиренного православного люду. Ось і зараз, запитує Путін, «навіщо було руйнувати єдність Російської православної церкви?». Адже її філіал – Українська православна церква Московського патріархату – УПЦ МП – «насправді й так була незалежною, повністю. Була лише духовна єдність й поминання, в церквах поминали увесь час, поминали про Патріарха Московського. Все!» [15].

Володимир Путін лукавить. В церковних питаннях він справжній професіонал ще з часів служби в радянському КДБ. І чи йому не знати, що ще з радянських часів церковні ієрархи перебували під пильним наглядом і в тісному співробітництві зі спецслужбами. Та мова не про минуле. Факт залишається фактом, що клір Московського патріархату (не вся церква як така!), на жаль, виявилися причетними до розв'язування війни РФ проти України. Під прикриттям службовців церкви виявилися добре підготовлені агенти російських спецслужб, які відіграли ключову роль у агресії, зокрема у захопленні Слов'янська. Як зазначає добре поінформований журналіст Юрій Бутусов, «з приходом до влади президента Віктора Януковича у декількох регіонах Московський патріархат створив в Україні неофіційні бойові загони для того, щоб силовим шляхом зупинити українізацію церкви і перехід церков у Київський патріархат. Так, це відбувалося не завжди, далеко не всі священики УПЦ МП підтримували ці акції, але випадки були не поодинокі, це вочевидь був централізований і скоординований процес» [30].

Розпочати військові дії на Донбасі можна було лише з-поза меж України. Для цього російськими спецслужбами було сформовано спеціальний загін «Крим» чисельністю 52 особи на чолі з колишнім полковником ФСБ Ігорем Гіркиним (позивний – Стрелков). В інтерв'ю радіостанції «Говорить Москва» Гіркін зазначив, що діяв під прикриттям кліру Московського патріархату – офіційно охороняв «Дари Волхвів» у Києві 24-30 січня 2014 р., де і склав своє уявлення про ситуацію на Майдані. Інший агент російських спецслужб Павло Губарев так описує у своїй книжці «Факел Новоросії»: «У сотиссячному Слов'янську, славному своїми солоними озерами, 12 квітня

загін Стрелкова за активної підтримки активістів Народного ополчення взяв місцеве управління СБУ, міський відділ міліції й міськвиконком – міську адміністрацію. Як це було? Грузовик з десантом Стрелкова і легковик рано вранці підкотили до так званої вілли «Марія» на Залізничній вулиці. Цей старовинний, потребує ремонту особняк ще у 2011-му передали у безоплатне користування православної церкви Московського патріархату аж на 50 років. Так сталося, що «Марію» курирував настоятель Свято-Воскресенського храму отець Віталій». Тож саме із резиденції Московського патріархату загін бойовиків висунувся на захоплення державних установ Слов'янська [30].

Розпочавши військові дії в Україні, у серпні 2014 р. Гіркін (Стрелков), одночасно із початком вторгнення російських регулярних військ на Донбас, виїхав назад у Росію. Діло було зроблене, війна проти України розпочалася, заводя війни слід було про всякий випадок взяти під контроль на території Росії. Тим більше, що над головою Гіркіна згущалися хмари: служба безпеки України та Генеральна прокуратура України порушили проти Гіркіна справи за тероризм, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, катування й умисні убивства. У 2019 р. Нідерланди оголосили Гіркіна у міжнародний розшук як особу, причетну до збиття Боїнга МН-17. Тож російським спецслужбам довелося ховати кінці у воду. От такими стали результати хваленої Путіним «духовної єдності». Загони бойовиків та спецпідрозділами Росії й донині сіють смерть і руйнування «за духовного благословення російського воїнства» з боку патріарха Кирила (Гундяєва).

Отже ті ієрархи Московського Патріархату, що стають побіч ворогів України, стають чужорідним тілом у суспільстві. І похвали чи захист з боку держави-агресора їм авторитету не додають.

Про самостійність Православної церкви України

Назагал аргументація Путіна у його претензіях до України, та й до консолідованого Заходу в цілому, одноманітна аж до банальності: спершу він констатує загальноприйняте у міжнародному праві положення, а вслід за ним відразу ж виправдовує агресивну політику Росії. Тим самим повністю заперечуються усталені міжнародні норми. Взяти хоча б ставлення Путіна до такої видатної події в історії України як надання 6 січня 2019 р. Архієпископом Константинополя і Вселенським Патріархом такого важливого документу як Томосу про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ). Реакція Володимира Путіна не забарилася. 31 січня на урочистостях з нагоди 10-ліття інтронізації патріарха Російської православної

церкви (РПЦ) Кирила президент Росії назвав проєкт створення Православної церкви України «наскрізь фальшивим» і таким, що «не стосується віри».

Чи є такі оцінки в компетенції представника світської влади? Путін на це не зважає. У викладі президента РФ в Україні нібито реалізується проєкт штучного загострення у сфері релігійного життя. У ці плани, мовляв, було втягнуто й Вселенського патріарха Варфоломія: «По суті, відбувається грубе втручання в церковне життя. Його ініціатори ніби вчилися у безбожників минулого століття, котрі виганяли віруючих із храмів, цькували й переслідували священнослужителів»? Вдаючись до таких відверто провокаційних характеристик, Путін одночасно виставляє себе в ролі захисника прав людини на свободу віросповідання: «Держава, влада Росії вважають абсолютно недопустимим будь-яке втручання у церковні справи. Ми поважаємо й будемо поважати незалежність церковного життя, тим більше в суверенній державі. Тим не менше, залишаємо за собою право реагувати і робити все для захисту прав людини, в тому числі і на свободу віросповідання» [4].

Назагал дії Путіна справляють враження, що для нього немає більшої турботи як коментувати стан духовного життя в сусідній державі. Так, в інтерв'ю сербській газеті «Вечірні новини» 16 січня 2019 р. Путін намагається переконати, що керівництво України і США розглядають Православну церкву України як виключно політичний, світський проєкт: «Його головна ціль – розділити народи Росії й України, посіяти не лише національну, але й релігійну ворожнечу... Повторю: ні про яке духовне життя тут мова не йде – ми маємо справу із небезпечним і безвідповідальним політиканством. Так же як немає мови про самостійність «Православної церкви України». Насправді вона повністю підконтрольна Стамбулу. А ось найбільша на Україні канонічна Українська православна церква, яка за автокефалією до патріарха Варфоломія не зверталася, абсолютно незалежна у своїх діях. При цьому вона зберігає виключно канонічний зв'язок з Російською православною церквою, але навіть це викликає неприховане роздратування у нинішнього київського режиму» [8].

У цих заявах Путіна – що не слово, то лукавство у стилі горезвісних і неперебірливих традицій КДБ. Це й теза про підконтрольність Православної церкви України мусульманському Стамбулу (натяк на «ісламський слід»), і про нібито неканонічність ПЦУ (що отримала автокефалію), і про якусь нібито абсолютну незалежність УПЦ МП від Москви (що насправді має лише автономію). А тим часом на засіданні Ради безпеки Росії у листопаді 2018 р., де го-

ловував Путін, на порядок денний було винесено питання: про «... **становище Російської православної церкви в Україні** після винесеного синодом Константинопольського патріархату рішення про початок надання Автокефалії церкві України, відміни грамоти 1686 року про перехід Київської метрополії під юрисдикцію Московського патріархату в Києві» (курсив наш – Авт.) [10].

Тобто, на рівні високого державного органу Росії розглядалося питання зовсім не про становище якоїсь «абсолютно незалежної» від Москви Української православної церкви Московського Патріархату, про яку любить поговорити в інтерв'ю Путін, а про становище саме «Російської православної церкви в Україні» – так, як воно є насправді. Тобто, мова йде про церкву держави-агресора, яка відправляє богослужіння на території країни – жертви агресії. А це вже щось із сфери сюрреалізму...

Про «сакральність» територіальних захоплень

Немає нічого дивного в тому, що Росія вирішила поставити своє внутрішнє законодавство вище міжнародного. Вона завжди трактувала себе як православну цивілізацію, що має врятувати світ від духовної скверни і повести за собою шляхом прогресу. Незавидна доля України являє собою яскравий приклад того, що собою являє російська цивілізація у концептуальному зв'язку «братніх слов'янських народів». Українська дослідниця Лариса Якубова з цього приводу писала: «...у відносинах між імперським центром та Україною, як провінцією, на перший план виступало право первородства». Сакральний характер самодержавства в масовій свідомості сформував логічну послідовність: «*русский цар* наслідує Велику, Білу і Малу Русь «і прочая, і прочая», а *великорусский народ* вважається головним, попри те, що він – раб царя» [31].

Напрацьована щодо України модель сакрального характеру самодержавства проектувалася на увесь слов'янський світ. Так, у XIX ст. декілька російсько-турецьких війн і Кримська кампанія 1853-1856 рр. находили собі виправдання в ідеї створення «Великого світового центру», який «повинен особисто належати Государю Імператору; тобто уся ця Цареградська чи Візантійська область повинна під якоюсь пристойною назвою перебувати в так званому «union personelle» з Російською Коронаю». Саме про це у 1882 р. писав дипломат і публіцист консервативного штибу Костянтин Леонтьєв: «*Таким поворотним пунктом для нас, росіян, має бути взяття Царграда [Стамбула] і закладення там основ новій культурно-державній будівлі...* Петербург почне швидко занепадати і втрачати значення, і в самій Росії адміністративна столиця майже

мимовільно перенесеться південніше, – ймовірно, не в Москву, а в Київ. Отже, тоді постануть *дві Росії*, нерозривно згуртовані в особі государя: *Росія – Імперія* з новою адміністративною столицею (у Києві), і *Росія – голова Великого Східного Союзу* з новою культурною столицею на Босфорі» [9].

Що привертає нашу увагу у цих словах російського державного чиновника: це традиційна тема сакральності у російській консервативній думці двох географічних центрів – Константинополя [Стамбула] і Києва. Обидва пов'язані з прийняттям Давньою Руссю християнства, яке російські теологи тяжіли уже на той час вважати за православну, принципово відмінну від латинського Заходу цивілізацію. Це положення аж надто переплітається нині із специфікою путінського ідейно-політичного мислення. Тож не було жодної необхідності з боку лідерів Заходу заглядати Путіну в очі з надією побачити там його душу. Уже в програмній статті 1999 р. «Росія на межі тисячоліть» він недвозначно констатував: «Росія не скоро перетвориться, якщо взагалі перетвориться, на друге видання, скажімо, США чи Англії, де ліберальні цінності мають глибокі історичні традиції. У нас держава, її інститути і структури завжди відігравали винятково важливу роль в житті країни, народу». Де вже тут говорити про демократію, коли суспільство в статті Путіна розглядається не як джерело влади, а лише як колективний замовник послуг з боку авторитарної влади [24].

І ще одне застереження з боку В. Путіна у цій же статті: «нова російська ідея народиться як сплав, як органічне поєднання універсальних загальнолюдських цінностей із споконвічними російськими цінностями, що витримали випробування часом». Ось у це поняття – «споконвічні цінності» – російська православна думка може вкладати будь-який імперський зміст. Наприклад, така заявка була зроблена тоді ще митрополитом Смоленським і Калінінградським Кирилом (Гундяєвим) на засіданні ради із зовнішньої політики Росії в 1994 р. Пропагуючи ідею «русского мира» він відверто поставив під сумнів існуючі кордони на пострадянському просторі: «...вочевидь у цьому і є певна історична місія, в доброму сенсі, російського народу, що через жертвність і самовіддачу був створений цей російський світ, російська ойкумена, російський всесвіт, якщо хочете... Ці карикатурні кордони (між Росією і колишніми республікам СРСР. – Авт.), проведені по живому і ніколи не зможуть розділити наш народ» [12]. Судячи з усього такі погляди «про карикатурні кордони» прийшлися Путіну до душі, а «російська ойкумена» стала однією із центральних тез в його ідеології. Кирилл (Гундяєв) і Путін пішли по шляху відродження імперії далі пліч-о-пліч.

Саме тому після так званої «анексії Криму» в 2014 р. теза святості цієї окупованої Росією території посіла центральне місце в ідеологічному обґрунтуванні факту порушення територіальної цілісності й кордонів України. Севастополь (в минулому Херсонес) трактується Путіним як сакральне місце, як «джерело зародження і віри, і російського народу». У посланні Федеральним зборам у грудні 2014 р. ця теза набуває широкого ідеологічного тлумачення: «...Саме тут знаходиться духовний витік формування багатолікої російської нації і централізованої російської держави. Адже саме тут, в Криму, у древньому Херсонесі, чи, як називали його російські літописці, Корсуні, прийняв хрещення князь Володимир, а потім хрестив усю Русь. Наряду з етнічною близькістю, мовою і спільними елементами матеріальної культури, спільною, хоча й не окресленою тоді стійкими межами територією, спільною господарською діяльністю і владою князя християнство стало могутньою духовною об'єднуючою силою, що дозволила включити у формування єдиної російської нації і утворення спільної державності різні по крові племена й племінні союзи усього великого східнослов'янського світу. І саме на цьому духовному ґрунті наші предки вперше і назавжди усвідомили себе єдиним народом. І це дає нам усі підстави сказати, що для Росії Крим, древня Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне й сакральне значення. Так само як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам чи юдаїзм» [19].

Отже, сакральність історичної місії Росії, як вважає Путін, дає їй право: порушити територіальну цілісність суверенної держави України; назвати Крим, анексований Російською імперією лише в 1783 р., духовним витоком тисячолітньої російської держави; одноосібно «приватизувати» князя Володимира і Київську Русь; зачислити древніх літописців до «росіян»; а включення в російську «націю» різних «племен» великого східнослов'янського світу піднести до рівня магістрального тренду російської історії. Бо, мовляв, тільки росіяни можуть бути у статусі «нації», а всі інші – лише «племенами». Виникає законне запитання – чи є межа лукавству, брехні й перекручуванню історії? І все це під акомпанемент апеляції до святощів Храмової гори, від якої Путін чомусь відлучив християн, а спадкоємцями назвав лише мусульман та юдеїв.

Про українців як колабораціоністів

Проблеми Другої світової війни – в центрі уваги історичних міркувань Володимира Путіна. Вони заслуговують окремого ґрунтовного аналізу. Ми ж розглянемо лише один фрагмент, який

століттями, починаючи від фігури гетьмана Івана Мазепи, тиражується в російській історичній думці: йдеться про українців як нібито патологічних русофобів, зрадників і колабораціоністів. Цей сюжет активізувався після прийняття резолюції Європарламенту від 19 вересня 2019 р. «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», де фактично було поставлено знак рівності між нацистською Німеччиною й сталінським СРСР. У відповідь Володимир Путін у своїх виступах в грудні 2019 р. та в опублікованій у США статті «Фактичні уроки 75-ї річниці Другої світової війни», назвав колабораціоністів як таких, що перевершили злочини фашизму: «Це ганебне явище мало місце у всіх державах Європи. Такі «діячі», як Петен, Квіслінг, Власов, Бандера, їхні поплічники і послідовники, хоча й виряджалися в одяг борців за національну незалежність чи свободу від комунізму, є зрадниками й катами. У нелюдськості вони часто-густо перевершували своїх господарів. Намагаючись вислужитись, у складі спеціальних каральних груп охоче виконували найбільш людожерські доручення. Справа їхніх кривавих рук – розстріли Бабиного Яру, Волинська різня, спалена Хатинь, акції знищення євреїв у Литві й Латвії» [29].

Зазначене судження вимагає окремого глибокого розгляду – колабораціонізм дійсно є ганебним явищем, прикладом чого є й військові угруповання нинішніх російських найманців на Донбасі. Ми ж (в контексті війн історичної пам'яті) акцентуємо увагу лише на тому, що ряд зазначених персоналій – Петен, Квіслінг, Власов, Бандера – вибудований Путіним досить довільно: перші троє були при владі, а четвертий був арештований німцями за несанкціоновану спробу проголошення самостійної української держави й поміщений під домашній арешт. Напочатку 1942 р. Бандера був відправлений у концтабір Заксенхаузен, звідки був відпущений керівництвом Третього рейху лише у вересні 1944 р. Так само тенденційно вибудований Путіним і ряд місць заподіяних злочинів – Бабин Яр, Волинь, Хатинь, Латвія, Литва. Він ретельно обминає територію нинішньої Росії, зокрема Катинь (Смоленська область) – місце розстрілу навесні 1940 р. за наказом Сталіна близько 20 тисяч представників польської інтелігенції.

Ми не станемо ні героїзувати, ні демонізувати персону Степана Бандери – його життя і діяльність є сторінкою української історії, хай і трагічною. Будемо сподіватися, що професійні історики врешті-решт дадуть йому виважену оцінку. Наразі можна сказати, що бандерівський «інтегральний націоналізм» і великодержавний шовінізм польської політики «пацифікації» були двома полюсами одного і того ж суспільного процесу. І не Путіну визначати, як укра-

їнцям і полякам ідентифікувати себе у власній історії. Як казали колись наші предки: «наш гріх – наша покута». А з поляками ми маємо рано чи пізно прийти до згоди, що злочини й етнічні чистки стосуються *усіх громадян* окупованої Третім Рейхом і сталінською Москвою колишньої II Речі Посполитої – поляків, українців, євреїв, чехів і німців. І ми впевнені в тому, що такої згоди ми дійдемо. Лише не в контексті протистояння «українці – поляки», бо головна відповідальність зазвичай покладається на окупаційну владу.

Однак Путін переслідує зовсім іншу ціль. Попри мізерний рівень знань з української історії, для пересічної російської людини поняття «бандерівці» під впливом пропаганди стало узагальнюючим, лайливим і таким, що застосовується до усіх українських патріотів, незалежно від їхнього ставлення до Бандери. Тобто, відбувається нав'язування принципу «колективної відповідальності» усіх українців під брендом «бандерівщини». Досить згадати звернення президента РФ до депутатів Державної Думи 18 березня 2014 р. після анексії Криму: мовляв, до влади в Україні прийшли «націоналісти, неонацисти, русофоби й антисеміти», і тоді «усім стало гранично ясно, що саме прагнутимуть в подальшому робити українські ідейні спадкоємці Бандери – поплічники Гітлера в часи Другої світової війни». Тож, зазначає Путін, Крим «ніколи не буде бандерівським», оскільки «ця стратегічна територія повинна перебувати під сильним, стійким суверенітетом, котрий по факту може бути лише російським сьогодні». А в противному разі, мовляв, можна було б очікувати появу в Севастополі флоту НАТО [14].

Ще один показовий момент війн історичної пам'яті – піднімаючи тему колабораціоністів, російська сторона завжди обходила стороною росіян, які пішли на службу Гітлеру. Так, кваліфікуючи національно-визвольні рухи в колишніх радянських республіках як колабораціоністські, російська пропаганда уникала й згадки про власовську РОА (Российскую освободительную армию), про Локотську республіку, про частини донського і кубанського козацтва на службі Гітлера, про масове дезертирство бійців Червоної армії чи їх таку ж масову здачу в полон. І навпаки: традиційно говориться про «російські війська» у ролі визволителів братніх слов'янських народів. Коли в Кремлі у січні 2014 р. Путін обговорював нову концепцію викладання вітчизняної історії в системі освіти, то проблему переходу генерала Андрія Власова на бік Німеччини розглядали лише на закритій частині наради. Назагал настанова з боку Путіна звучала таким чином: «У минулій системі проскакували такі речі, котрі можна назвати плювком у лице». Отже, їх слід уникати. Наприклад, коли йдеться про Велику Вітчизняну війну, «слід говорити

про наслідки. Ось пишуть, що в результаті Другої світової війни Східна Європа впала у морок сталінського режиму. А якби фашизм переміг? Взагалі б деяких народів не залишилось, їх би просто винищили» [23].

Тож не дивно, що до 2014 р. у російських спецслужб та їх найманців на Донбасі уже були напрацьовані ідеологеми, котрі роками перед тим тиражувалися російською пропагандою для закликів щодо втручання Росії у справи інших держав й подальшого розв'язування війни. Вони стверджували, що «народ Донбасу» мобілізувався на боротьбу з «фашизмом», з київською «хунтою». Пізніше, на території окупованих районів відбулися «антифашистські з'їзди», де звучали заяви, що антифашистська боротьба на Донбасі є «продовженням боротьби радянського народу з фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни». Пропагандистська риторика часів війни – «карателі», «нацисти», «ополченці» – використовуються й досі для характеристики подій в Україні.

Отже, російська пропаганда старається позиціонувати Україну в світі як «фашистський режим». Закономірно виникає запитання: а чи не тому, що путінський режим «усе більше набуває рис класичного фашизму (спосіб формування влади, силовики на ключових постах, політичні переслідування тощо), діє згідно принципу злочинця, котрий кричить: «Держи злодія!»? При цьому Кремль претендує на роль «головного антифашиста» і добивається права на боротьбу в інших країнах з «коричневою чумою», ним самим же придуманою. На практиці торжествує стара істина: фашизм приходиться до влади під гаслами антифашизму. Принаймні дискурс на цю тему у світовому інформаційному просторі уже триває [11].

Про розпад Радянського Союзу і його наслідки

Ніщо не проходить безслідно. Ще 25 квітня 2005 р. Володимир Путін у посланні до Зборів Російської Федерації озвучив надзвичайно важливу тезу про розпад СРСР: «Насамперед слід визнати, що крах Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співвітчизників опинилися за межами російської території». Показово, що в цій промові й слова не було промовлено про Україну, хоча сам характер заяви уже породжував тривогу за її подальшу національну безпеку [20].

І небезпідставно. У цьому положенні уже закладатися імпульси для подальшого відродження традиційної політики російського іредентизму, що полягала у приєднанні до території Російської Феде-

рації територій сусідніх пострадянських країн за наявності у них чисельної російської громади. У свій час здавалось, що Борис Єльцин утримується від курсу на іредентизм, віддаючи перевагу принципу непорушності кордонів країн Європи: наміри Єльцина підтверджувалися укладенням 31 травня 1997 р. договору з Україною про дружбу, співробітництво і партнерство. Однак уже в 2010 р. ностальгія Путіна за втраченим Радянським Союзом зазвучала все виразніше, а Україна все частіше стала фігурувати в негативному світлі: «тепер з приводу наших відносин з Україною. Я дозволю з вами не погодитися, коли ви нині сказали, що якби ми були розділені, ми б не перемогли у війні. Ми все одно перемогли б, тому що ми країна переможців» [25].

Тобто, Путін узяв курс «гри на пониження» – Україна штучно вистискувалася із списку країн-переможниць нацизму і країн-засновниць ООН. А далі спрацював фактор «глибинної російської великодержавності». Так звана «анексія Криму» в 2014 р. підтвердила, що ідея російського іредентизму утверджувалась у зовнішньополітичній стратегії РФ. Теоретично Путін посилив її положенням про росіян, як найбільшим «розділеним народом світу» у інтерв'ю від 28 вересня 2015 р. американському журналісту Чарлі Роузу: «Росіяни виявилися найбільшою розділеною нацією у світі сьогодні» [26].

З боку Росії повіяло духом виступів Адольфа Гітлера щодо розділеного німецького народу. Саме на це звертав увагу відомий аналітик Андрій Піонтковський: «“Кримська промова” Путіна запропонувала нову ідеологію, новий міф русского мира. Вона була рімейком судетської промови Гітлера. Всі основні концепти були взяті звідти: “роз’єднана нація”, “роз’єднаний народ”, “об’єднання земель”, “націонал-зрадники”. Центральна ідея – Путін проголосив своє право і святе зобов’язання захищати по всьому світу не громадян Росії, що було б нормально, а усіх етнічних росіян і російськомовних. Путін заявив, що у росіян особливий генетичний код. Потім це доповнили “хромосоми духовності”. Пропагандисти ввели концепцію нової світової війни на території України. Концепція русского мира була заявкою на виправдання усіх подальших територіальних захоплень... Ідеологічно, світоглядно й інструментально зовнішня політика Росії – це зовнішня політика Німеччини 1930-х років» [2].

Одночасно постає проблема: якщо Путін веде себе аналогічно Гітлеру у 1930-х роках, то чи не ведуть себе в стилі Чемберлена представники так званого консолідованого Заходу – вдаючись до політики «умиротворення» агресора? Поки що однозначної відпо-

віді на це запитання ми б не давали, висловивши лише сподівання на те, що Захід мав би усвідомлювати серйозність російської загрози. Якщо Путін підпорядкує собі Україну, то ніщо не спинить його повторити те ж саме у Прибалтиці. А тоді вже Захід зіткнеться із дилемою: або відмовитись від підтримки своїх союзників по НАТО, або ж піти на ризик конфлікту із ядерною державою. Саме про це йшлося у листі 145 воєнних експертів та їх колег в сфері дипломатії й безпеки із 20 країн до лондонської газети The Times від 8 грудня 2020 р.: «Після анексії Криму напруженість продовжує наростати – при цьому в країнах Балтії... висловлюють припущення, що Росія може втрутитися у їхні внутрішні справи із застосуванням воєнної сили» [32].

Поки що Захід, судячи з усього, прагне здійснювати політику стримування Росії невійськовими засобами на території України. Насамперед йдеться про антиросійські санкції, про фінансову допомогу Україні, про заяви західних лідерів, де засуджуються агресивні дії Росії. Наскільки цей курс виявиться дієвим – покаже лише час. Багато залежить від того, як оцінює світова громадська думка сутність путінського режиму в Москві: чи несе він у собі загрозу світовому порядку, а чи здатен Кремль відмовитися від своїх імперських устремлень? З цього приводу висловлюються різні думки. Так, американський National Review, відомий як «Біблія американського консерватизму», стверджує, що «Путін явно виграє гібридну війну Росії проти США, тому що американці не розуміють, як ними маніпулюють» [33].

Зрозуміти сутність путінського режиму непросто – пропагандистський апарат Росії напускає багато словесного туману. Росія навіть претендує на те, щоб запропонувати якусь ідеологічну альтернативу західному лібералізму. Так, вона позиціонує себе як захисницю традиційних християнських цінностей і сім'ї, представляє себе глобальною популістською силою. Щоправда багато хто на Заході сподівається, що все це «від лукавого», що світом правлять гроші а тому в основі путінської ідеології лежить голий прагматизм. А тому, мовляв, можна сподіватися, що будь яке ідеологічне лушпиння відлетить, як лише у ділових кіл Росії з'явиться шанс на вигідну співпрацю із ліберально-демократичними урядами.

А тим часом впродовж останнього десятиліття, особливо з моменту анексії Криму, в світовій суспільно-політичній думці спостерігається наростаюча тенденція визначити сутність путінського режиму як «фашистського». Серед політиків подібні судження висловлювали такі відомі постаті як Гіларі Клінтон, Борис Джонсон і Гаррі Каспаров. В академічному середовищі цю думку поділяють

професор Йельського університету Тімоті Снайдер, професор Університету Рутгерса-Ньюарк Олександр Мотиль, директор Центру дослідження постіндустріального суспільства, професор Владислав Іноземцев і професор Нью-Йоркського університету Михайло Ямпольський. Їм опонує головний науковий співробітник Університету Джорджа Вашингтона Марлен Ларюель, перейнята тим, що «зарахування путінської Росії до числа фашистських режимів є серйозним звинуваченням, що тягне за собою як політичні, так і можливі правові наслідки» [13].

Аналіз цієї проблеми потребує спеціального розгляду, який ми опублікували у свій час в розділі «Україна і фашизація Росії: по той бік толерантності», на сторінках книги «Україна: quo vadis – куди йдемо?» (К., 1917, С.248-291). В цілому ми поділяємо ту точку зору, що в Росії формується корпоративна держава фашистського типу, упакована в гібридну ідеологію поміси сталінізму й фундаментального православ'я. Тож наші переконання є ближчими до точки зору Олександра Мотіля про те, що «багато хто із західних жителів боїться наслідків називати речі своїми іменами. Якщо путінська Росія фашистська, то вона подібна до гітлерівської Німеччини й Італії Муссоліні і, таким чином, завідоме зло. І це означає, що заклики до розуміння Путіна рівнозначні до закликів порозуміння зі злом. Так що краще зробити вигляд, що Росія не фашист» [3].

За цих обставин, очевидно, є смисл в утвердженні тієї точки зору, що визначення путінської системи як фашизму могло б означати концептуальний прорив у ставленні Заходу до Росії. Це не означає заклик з нашого боку до війни, бо м'яка сила й дипломатія залишаться важливими складовими зовнішньополітичного курсу, але концептуальний зсув у осмисленні суспільних процесів у Росії означав би, що путінський режим є проблемою на довгі роки, а тому потребує мобілізації усіх духовних і матеріальних ресурсів демократичних держав.

Література:

1. Анна Ярославна – Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Анна_Ярославна
2. Андрей Пионтковский: «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов». Платформа. “Re:invent”. URL: <https://reinvent.platform.ma/andrei-piontkovskii/>
3. Владимир Путин – фашист?! URL: <https://nevssky.com.ua/vladimir-putin-fdshist/>
4. Выступление Президента России В.В.Путина на торжественном акте, посвященном 10-летию Поместного Собора и интронизации Святейшего Патриарха Кирилла. URL: www.patriarchia.ru/db/text/5364525.html
5. Глава МИД Литвы: Путин назвал Украину «ошибкой истории» на Совете НАТО - РФ. URL: <https://newsone.ua/news/politics/hlava-mid-litvy-putin-nazval-ukrainu-oshibkoj-istorii-na-sovete-nato-rf.html>
6. Збірник історико-філологічного відділу ВУАН №89 «Студії з Криму». І-Х. Під редакцією Кримського. К., 1930
7. Илларионов А. Путин: «Объединение России с Украиной». URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2593044-echo/>
8. Интервью сербским изданиям «Политика» и «Вечерние новости». Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/59680
9. Константин Леонтьев. Письма о восточных делах. URL: kntoniev.narod.ru/trxts/pisma_o_vostochnih.htm
10. Лашченко А. Топ-10 заявлений Путина об Украине и украинцах. URL: <https://ru.krymr.com/f/top-desyat-zayavleniy-putina-ob-ukraine-i-ukraincah/30882555.html>
11. Лозовый В., Яблонський В. Вторая мировая война: «третий фронт» Путина. URL: https://zn.ua/article/print/snternational/vtoraya-mirovaya-voina-tretiy-front-putina-353599_.html
12. Международная жизнь. 1994. №9. С.16-20.
13. Можно ли на самом деле считать Россию «фашистской»? Комментарии на публикации Тимоти Снайдера. URL: <https://www.ponarseurasia.org/node/10088>
14. Обращение Президента Российской Федерации. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/20603
15. Опубликована вторая серия проекта «20 вопросов Владимиру Путину» - Российская газета. URL: <https://rg.ru/2020/02/21/opublikovana-vtoraia-seriia-proekta-20-voprosov-vladimiru-putinu.html>
16. Песков предложил версию трактовки слов Путина о коронавирусе и печенегях. URL: <https://www.interfax.ru/russia/703825> ; Песков объяснил, для чего Путин говорит о «печенегях и половцах». URL: <https://regnum.ru/news/polit/2930077.html> ; “Личная инициатива»: в Кремле рассказали о словах Путина про половцев. URL: https://gazeta.ru/politics/2020/04/09_a_13042501.shtml
17. Песков заявил об инициативе Путина использовать в речи фразу про половцев. URL: <https://www.rbc.ru/society/09/04/2020/5e8ee9f99a7947124841c752>

18. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». URL: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivtorak.htm>
19. Послание Президента Федеральному Собранию. Президент России. URL: kremlin.ru/events?president/news/page/320
20. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/transcripts/22931
21. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag). К., 1997. С.83, 90.
22. Прицак О. Що таке історія України. Слово і час. 1991. №1. С.56.
23. Путин призвал избавиться от идеологического мусора в учебниках истории. URL: <https://iz.ru/news/564100>
24. Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. Независимая газета. 1999. 30 декабря
25. Путин: Россия победила бы в войне и без Украины. Украинская правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727>
26. Путин: русские – самая большая разделенная нация в мире. URL: <https://kuban24.tv/item/putin-russkie-samaya-bolshaya-razdelennaya-natsiya-v-mire-132259>
27. Путин снова переврал историю Украины. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/12/14/7165538>
28. Совещание с главами регионов по борьбе с распространением коронавируса в России. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/page/121
29. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Статья Владимира Путина в National Interest (текст полностью). Независимая газета (интернет-версия). 19.06.2020.
30. Як бойовики Московського патріархату з підрозділами ФСБ війну на Донбасі починали... URL: www.bukinfo.com.ua/print?lid=78790
31. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018. С. 8.
32. Forbes: эксперты предупреждают об опасности начала войны между Западом и Россией. URL: inosmi.info/forbes-eksperty-preduprezhdayt-ob-opasnosti-nachala-voyny-mezhdu-zapadom-i-rossiey.html
33. National Review: Путин побеждает в гибридной войне России против Америки. URL: inosmi.info/national-review-putin-pobezhdaet-v-gibridnoy-voyne-rossii-protiv-ameriki.html

V. Tkacheno, V. Yakuba

"UKRAINIAN FRONT" PUTIN

The struggle between Russian and Ukrainian narratives in the field of historical science dates back several centuries: the consolidation of the Ukrainian nation has objectively led to the confrontation of "Ukrain-

ian" and "Russian" socio-political projects. However, today, after the annexation of Crimea and Russia's aggression against Ukraine in the Donbas, historical policy has taken the form of a real "war of historical memory", has become part of a hybrid war. In this regard, the American magazine *Foreign Affairs* in December 2018 wrote that the nature of the events demonstrated the impact of the Kremlin's narratives on the international community's understanding of the essence of events in Ukraine. If Kyiv is to receive broad international support, it must return Ukraine's national narrative to the center of international debate. Similarly, former US Ambassador to Russia Michael McFaul expressed his concern on Twitter in June 2018 that at a meeting in Finland on July 16, Putin will give our President [Trump] a "history" lesson on Russia-Ukraine relations and our president will he nods all the time. " These circumstances dictate the need to analyze the "lessons of history" in the presentation of Vladimir Putin, who took on the role of chief interpreter of the past and present of Ukraine. In general, when analyzing professional Russian historical science, one should not fall into a state of "Russophobia" - among the authors there are many conscientious researchers. However, the science of history in Russia has never been deprived of the influence of political forces, which still resort to selective engagement among professionals, or rely on their own "historians" who infiltrate the research and teaching environment. It is these government-mobilized analysts who provide the Kremlin leadership with a variety of "historical arguments" designed to legitimize the current Putin regime and justify its neo-imperial encroachments. In this context, in our proposed article, attention is focused only on those odious statements by Vladimir Putin about Ukraine, which he insistently promotes in Russia and abroad, and which cause a significant resonance in the world media and social networks. First of all, it is about: Russia's "privatization" of the history of Kievan Rus; on the definition of Russians and Ukrainians as a "single people"; about the Russian language as a common language for both peoples; on the doubtfulness of the territorial integrity of Ukraine; about the allegedly historically belonging to Russia region of "Novorossiia"; about the sacred territory of Crimea and the city of Chersonese for Russia; about the possibility of victory in the Second World War without Ukraine; about some "fake project" of the Orthodox Church of Ukraine; and, finally, about the collapse of the USSR as "the greatest tragedy of the twentieth century." The Ukrainian side's adjustments to this Kremlin-imposed discourse will help establish truth and trust between peoples.

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ

Горбатенко Володимир Павлович

доктор політичних наук, професор,
академік АПН України

ВЛАДА І ОПОЗИЦІЯ В НОВИХ ДЕМОКРАТІЯХ

Рецензія на монографію Василя Бусленка «Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи». Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. 320 с.

Проблема взаємовідносин влади та опозиції в країнах Вишеградської групи (Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині) є вкрай актуальною з огляду на те, що в нових демократіях простежуються тенденції до появи певних проблем, дефектів, провалів і навіть «відкатів» назад. Звідси занепокоєність науковців і практиків нестабільністю, незавершеністю консолідованих зусиль держави й громадянського суспільства в цих країнах. Зазначене, за численними визначеннями, якраз і актуалізує пошуки способів забезпечення незворотності демократичного вибору.

Головними ворогами демократії є формальність та нестабільність. Політична історія подає нам багато прикладів, коли демократія, формально функціонуючи як система інститутів та процедур, на практиці не відповідає класичному її розумінню як «правління більшості». Натомість постає вочевидь так званий дефіцит демократії, коли падає рівень політичної участі громадян і послаблюється значимість опозиції в прийнятті державно-політичних та державно-управлінських рішень. Відповідно у вищезазначених країнах намітилася певна трансформація політичних систем у бік «керованої демократії». Відбувається своєрідне політичне та ідеологічне переродження демократичних інститутів, у тому числі й опозиції, що потребує поглибленого теоретичного осмислення. В цьому контексті автор рецензованої монографії В. В. Бусленко цілком слушно привертає увагу до аналізу проблематики, пов'язаної з взаємовідносинами влади та опозиції в країнах Вишеградської групи. Причому дослідник не лише привертає увагу до складного комплексу пов'язаних із цим проблем у східноєвропейських країнах, а й глибоко аналізує стартові умови, практику і наслідки переходів від авторитаризму до демократії, визначає та застосовує цілий ряд індикаторів, що відображають різні аспекти процесу демократизації.

Дослідження побудоване на поєднанні трьох основних методологічних підходів: синергетики, теорії конвертації суспільних капіталів та теореми флуктуації. Це дозволило автору концептуалізувати конвертаційні стратегії влади та опозиції, з'ясувати характер, специфіку та моделі їх взаємовідносин. Заслугує на увагу спроба виокремити патерні відносини головних політичних акторів та визначити їх вплив на дисипативність процесу демократизації в країнах Вишеградської групи. Такий підхід відкриває нові можливості для розуміння чинників, що спричиняють нелінійність політичних процесів. У монографії системно осмислені проблеми синергетичного розуміння стосунків між владою та опозицією. Автор цілком логічно обґрунтовує думку, що в основі консенсусної моделі взаємодії основних політичних акторів лежить принцип емерджентності, який посилює їх вагу та дає додаткові ресурси й переваги в сегментуванні політичного поля.

Досить успішним є застосування в якості методологічного інструменту теорії конвертації суспільних капіталів. Зазначена теорія дозволила розглянути взаємовідносини між владою та опозицією через призму накопичення груповими та індивідуальними акторами суспільних капіталів та їх конвертацію в політичний у ході боротьби за метакapітал держави, а також обґрунтувати підхід щодо причин виникнення двополюсності політичного поля, співмірності полюсів та зміни їх меж у контексті протікання демократичних процесів.

Вагомим досягненням даного дослідження є узагальнення та систематизація політико-правових механізмів впливу опозиції на владу. Застосування теореми флуктуації дозволило автору показати роль опозиції в умовах співвідношення та боротьби сил стратифікації й вирівнювання в країнах Вишеградської групи. Автор, зокрема, зосереджується на конфлікті провладних та опозиційних партій. На його думку, саме від результативності взаємодії цих соціальних агентів «значною мірою залежать траєкторія демократизації, прозорість та відкритість ухвалення політичних рішень, стабільність і сталість демократичних інституцій, співучасть громадян у реалізації державної політики, здатність системи до самоорганізації, її адаптація до зовнішніх та внутрішніх впливів».

На основі систематизації та узагальнення емпіричних даних В. В. Бусленко виявив специфіку взаємодії влади та опозиції в кожній із розглянутих країн. Скажімо, приклад Угорщини продемонстрував, що накопичення політичного капіталу в правлячій партії та звуження політико-правового поля для опозиції призвело до поступового переходу демократії в розряд дефектних, що супровод-

жується активізацією неформальних інститутів. На прикладі Чехії проаналізовано феномен, коли між двома політичними партіями відбувався узгоджений розподіл політичного поля за рахунок зниження рівня міжпартійної конкуренції та призупинення процесу подальшої демократизації.

Автор переконливо доводить, що для України в контексті її демократичних перспектив, досить важливим є вивчення як позитивного, так і негативного досвіду взаємовідносин влади та опозиції в країнах Вишеградської групи. У роботі, наприклад, йдеться про кризові явища, пов'язані з появою політичних партій популістського типу. На думку автора такий ефект «є логічним результатом поступової підміни міжпартійної конкуренції неформально закріпленими правилами «гри» з нульовою сумою, де основні актори формують в результаті політичного дискурсу проблеми, які є хоч і близькими для електорату, однак є відволікаючими від основних проблем (корупції та шляхів її подолання, прозорості влади і т. д.)». Автор простежує опосередкований зв'язок популістських партій націоналістичного спрямування з російським економічним капіталом й звертає увагу на те, що регіон Центрально-Східної Європи для Росії «є стратегічним в плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські та трансатлантичні інституції шляхом проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн».

Загалом монографія є ґрунтовним дослідженням у рамках наукового напрямку, що одержав назву «транзитології» – комплексу наукових підходів із поглибленого вивчення держав і суспільств перехідного типу. Ця книга є корисною як для науковців, політиків, державних службовців, так і для студентів та молодих науковців соціально-гуманітарних спеціальностей.

Мироненко Петро Володимирович

доктор політичних наук,
академік-засновник АПН України

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА І НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Рецензія на монографію Богдана Калініченка «Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії». Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2020. 350 с.

Сучасний світ охоплений безпрецедентною технічною революцією. Її драйвером за останні півстоліття стали інформаційно-комунікаційні технології. Цей феномен пронизує всі складові внутрішньополітичної діяльності на особистісному, суспільному й державному рівнях, а також зовнішньополітичну сферу. Відповідно інформаційна політика покликана відігравати провідну роль у реалізації стратегічних національних пріоритетів усіх країн світу. І саме у зв'язку з цим провідні країни розробляють і приймають документи й заходи щодо ефективності використання інформаційно-комп'ютерних технологій у геополітичній конкуренції.

Протиборство в глобальному інформаційному просторі невідвратно посилюється. Воно обумовлене прагненням окремих країн використовувати інформаційні та комунікаційні технології для досягнення своїх геополітичних цілей, в тому числі шляхом маніпулювання суспільною свідомістю. Зазначене зумовлює підвищену увагу науковців до проблематики, пов'язаної з дослідженням інформаційної війни та протидії зумовленому нею деструктивному впливу. У цьому контексті особливої уваги заслуговує монографія Богдана Калініченка «Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії», в якій автор глибоко дослідив теоретико-методологічні засади політичного аналізу феномена інформаційної війни; розкрив специфіку інформаційного протиборства в загальноцивілізаційному сенсі; показав основні напрями використання медіа-сфери в умовах кризових суспільно-політичних ситуацій і воєнно-політичних конфліктів; обґрунтував можливості й засоби забезпечення стратегії інформаційної безпеки України.

Автором на широкому дослідницькому матеріалі виявлено конструктивну та деструктивну налаштованість засобів масової інформації: з одного боку, їх прагнення до розширення інформаційно-комунікаційного простору та убезпечення від різноманітних проявів агресії, а з іншого – здатність слугувати інструментом інформаційної війни, чинником продукування пропаганди, дезінформації, міфологізації суспільних процесів. У книзі ґрунтовно висвітлено такі поняття і категорії як «маніпулятивні інформаційні технології», «нейролінгвістичне програмування»,

«спеціальні інформаційні операції», «кіберзлочинність», «медіаполітика», «медіакратія», «медіа-громадськість», «діджиталізація», «п'ята колона», «медіа-тероризм», «Інтернет-політика». При цьому автор слушно зазначає: «З появою інструментів глобальної комунікації світ безповоротно змінився. Традиційні ЗМІ поступово мігрують у мережу. Із розвитком ІТ-технологій цей процес тільки пришвидшуватиметься. Тенденція щодо повсюдного застосування мережевих технологій уже прослідковується у розвинутих країнах Європи і Америки. Протягом короткого відрізка часу вона стане актуальною і для України».

У роботі детально проаналізовано причини і наслідки російської агресивної загальної та інформаційної політики по відношенню до України й запропоновано цілий комплекс першочергових заходів задля зміцнення національної безпеки держави в інформаційно-комунікаційній сфері: створення належних умов для впровадження технологій високошвидкісного мобільного доступу до послуг мережі Інтернет та технологій радіозв'язку; налагодження системи навчання роботи з сучасними інформаційними технологіями; мінімізація шкоди через неповноту, несвоєчасність або недостовірність інформації чи негативного інформаційного впливу внаслідок функціонування інформаційних технологій, а також несанкціоноване поширення інформації; поглиблений аналіз наслідків впливу новітніх ЗМІ на українське суспільство; систематизація досвіду протидії впливу деструктивних сил через соціальні медіа; налагодження контрпропаганди, вироблення асиметричної інформаційної стратегії, розробка і здійснення альтернативної кампанії протидії агресивному інформаційному впливу як усередині країни, так і на міжнародній арені. На цій основі автор розглядає інформаційну безпеку як невід'ємну складову національної безпеки, що передбачає всебічне, системне убезпечення держави, «стан її інформаційної захищеності, за якого спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії та негласного зняття інформації (за допомогою спеціальних технічних засобів), інформаційний тероризм і комп'ютерні злочини не завдають суттєвої шкоди національним інтересам».

Слід відзначити, що монографія має логічну, послідовну, продуману структуру. Досить вдалим і доречним є застосування в ній міждисциплінарного підходу як своєрідного синтезу досягнень політології, історії, філософії, культурології, психології, соціології, правознавства, воєнної теорії та інших наук. Дослідження підтверджує первинність подальших наукових пошуків ефективного засобів удосконалення механізмів протидії агресивній політиці суб'єктів інформаційної та гібридної воєн. Книга є корисною як у теоретичному, так і прикладному аспектах для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, політиків, викладачів, політологів, студентів-гуманітаріїв закладів вищої освіти України.

Постол Олена Євгенівна,

доктор політичних наук,

доцент, професор кафедри політології

Запорізького національного університету

**НАЛЕЖНА УЗГОДЖЕНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ
І ПРАВОВИХ АКТІВ – ЗАПОРУКА ЕФЕКТИВНОГО
РОЗВИТКУ КРАЇНИ**

Рецензія на монографію Оксани Кукуруз

«Взаємодія політики і права

у процесі суспільної трансформації

в Україні та Республіці Польща».

Київ: Видавництво «ФОР-Подолін І.В.»,

2020. 368 с.

Перманентне «реформування» усіх сфер суспільного життя в Україні упродовж усього періоду незалежності засвідчує, що в цих процесах часто немає належної узгодженості між політичними рішеннями і правовими актами. Їх розроблення і реалізація залежать від великої кількості осіб, які в умовах трансформації не мають чіткого алгоритму дій, а тому діють, виходячи з власного бачення ситуації. Рішення, які приймають уповноважені на це особи, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Плюралізм ідей, цінностей, ідеологій приводить до того, що врегулювання суспільних відносин відбувається на основі різноспрямованих підходів, способів, методів. Водночас, відомо, що ефективний розвиток держави засновується на узгодженому підході до державотворення і правотворення, а не на сподіванні на позитивні цінності, знання й уміння осіб (мудрість, порядність, чесність, справедливість, відповідальність, пріоритет державних інтересів над особистими), що мають владні повноваження.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу комплексне бачення причин і наслідків політичних рішень та правових актів для розвитку країни, розкриті в монографічному дослідженні О. Кукуруз. Авторка доводить, що джерелами недоліків державотворення на практиці, серед іншого, є й неадекватне розуміння певних явищ у теорії, зокрема таких, як політика і право. Для глибокого вивчення окресленої тематики обґрунтовано залучено напрацювання польських науковців, проаналізовано польський досвід суспільної трансформації.

У монографії виокремлено три версії взаємозв'язку між політикою і правом, присутні в українській і польській науковій літера-

турі. 1. Дослідники ці явища аналізують відокремлено, коротко вказуючи на існування між ними певного зв'язку. 2. Дослідники обґрунтовують необхідність домінування одного явища над іншим (політики над правом або права над політикою). 3. Дослідники показують їх як суспільні регулятори, між якими існують тісний зв'язок, взаємодія.

Для потреб країн, що перебувають у процесі трансформації, авторка монографії послідовно пропагує останню з вищенаведених версій. Постановка проблеми та її розгляд є новаторськими, оскільки досі в українській науковій літературі не існувало монографічного дослідження, в якому комплексно на основі міждисциплінарного та порівняльного підходів аналізувалися б політика і право. Взаємодія політики і права досліджується на двох рівнях: теоретичному, тобто крізь призму взаємодії сутностей політики і права (концепцій, що впливають одні на одних) та практичному – крізь призму взаємодії політики і права у конкретних процесах на практиці.

Проаналізовано величезний фактологічний матеріал, зокрема: політичні причини вибору і зміни конституційної моделі форми державного правління, політичне і правове регулювання формування і припинення діяльності парламентської коаліції, політичні й правові аспекти вибору і зміни виборчої системи, формування інституту звернень громадян до органів публічної влади, реєстрація і діяльність політичних партій та ін. Порівняння певних явищ в Україні з аналогічними у Республіці Польща дало можливість зрозуміти, які ситуації є закономірними для трансформаційного періоду, а яких можна було б уникнути.

Дії колективних та індивідуальних суб'єктів, що безпосередньо або опосередковано беруть участь у розробленні й реалізації політичних рішень та правових актів, оцінюються з точки зору виконання ними функцій, корисних для суспільства. Обґрунтовано звернуто увагу на особливу роль у цих процесах політологів і юристів. На прикладі регулювання певних суспільно-політичних об'єктів встановлено, що політика в значенні боротьби за владу (politics) домінує над політикою як програмою розвитку країни (policy) і над правом, а останнє не виконує своїх функцій із забезпечення порядку і стабільності в суспільстві.

У монографії розкрито значення великої кількості спеціальних термінів (відомих і маловідомих), що позначають причини і наслідки неналежної поки-що взаємодії між політикою і правом. Це зокрема: політична імітація, політична мімікрія, політична доцільність, політизація права, політична інструменталізація права, уяв-

ний конституціоналізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, юридизація життя, інфляція права.

Описані авторкою реальні моделі взаємодії політики і права в Україні й Республіці Польща та ідеальна – суспільно-корисна дають змогу: побачити існуючі теоретичні й практичні похибки трансформаційного періоду; зрозуміти їх справжні причини; знайти адекватні способи їх врегулювання у напрямі досягнення спільної мети політики і права – забезпечення загального добробуту.

У монографічному дослідженні О. Кукуруз якісно по-новому показано загальноживані терміни «політика» і «право», глибоко проаналізовано політико-правові процеси в Україні та Республіці Польща, розкрито потенціал науковців у державотворчих і правотворчих процесах. Висновки ґрунтовного дослідження будуть корисними як для теоретиків, так і для практиків, які прагнуть здійснити в країні справжні реформи, а не займатися їх імітацією.

Відомості про авторів

Горбатенко Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, академік АПН України.

Держалюк Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, головний консультант відділу правової та антикорупційної політики Національного інституту стратегічних досліджень.

Мельниченко Володимир Юхимович – доктор історичних наук, академік НАПН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Мироненко Віталій Петрович – кандидат політичних наук, академік-засновник АПН України.

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук, академік-засновник АПН України.

Резнік Анатолій Станіславович – магістр філософії, аспірант кафедри філософії та політології ЗУНУ, асистент-дослідник АПН України.

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік АПН України.

Ткаченко Олексій Андрійович – студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, асистент-дослідник АПН України.

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік АПН України.

**До відома авторів статей, що приймаються до друку наукового журналу
«Суспільно-політичні процеси» ISSN 2518-7546**

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;
- негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;
- статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

- попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;
- дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;
- дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;
- вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакційна колегія журналу

**Вимоги до змісту та оформлення статей
у науковому журналі «Суспільно-політичні процеси»**

ISSN 2518-7546

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

– індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
– прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада;

– назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);

– анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;

– текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3....), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3000 знаків. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку. Виняток допускається для членів АПН України

Редакційна колегія журналу

Certificate ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

18 December 2018

Date

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Koszarzaka 31A lok. 104, 01-234 Warszawa
REGON 148900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

Signature

Академія політичних наук України

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Public Political Processes

Наукове видання

Випуск 2(16) 2020

Мова видання – українська

Виходить два рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Міністерства юстиції України
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року

Головний редактор

Мироненко Петро Володимирович

Макетування

Лебедь Дмитро Олександрович

Підписано до друку 13 грудня 2020 року

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 26.00

Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»

вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01030

Тел. (044)-227-82-02

e-mail: aps-ua@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:

Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.